

МӘДЕНИ МҰРА

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

CULTURAL HERITAGE

ISSN: 2708-3365

№ 4 (91)

Нұр-Сұлтан
2020

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104
Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Бас редактор:

А. Мұхамедиұлы, өнертану докторы,
профессор

Редакциялық алқа:

Асанканов А.А., тарих ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).

Әбдуақап Қара, тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Түркия).

Бороффка Н., археология докторы, профессор
(Германия).

Бейсенов А.З., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Ибадуллаева З.Ө., тарих ғылымдарының
кандидаты, доцент (Қазақстан).

Ибраева А.Г., тарих ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану
ғылымдары академиясының академигі
(Қазақстан).

Касеналин А.Е., PhD докторы (Қазақстан).

Купаева А.Қ., PhD докторы (Қазақстан).

Қартаева Т.Е., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Малдыбаева Р.К., өнертану кандидаты
(Қазақстан).

Мұқтар Ә.Қ., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Нұразхан А.Ш., педагогика ғылымдарының
кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының
академигі (Қазақстан).

Оңғар А., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Самашев З.С., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Төлеубаев Ә.Т., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Смағұлов О.С., ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы (Қазақстан).

Таймағамбетов Ж.Қ., ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Үмітқалиев Ұ.Ұ., тарих ғылымдарының
кандидаты (Қазақстан).

Шамильоглу Ю., Висконсин университетінің
профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Абай – 175

Еспенбетов А.С. Алаш арыстарының абайтануға қосқан үлесі	5
Жұртбай Т.Қ. «Ата-анаға көз қуаныш...»	11
Шәріп А.Ж. Алаш жұртының алдияры	19
Ердембеков Б.А. Абай мен Шәкәрім: тарихи тақырып тоғысында	28

Ш.Уәлиханов – 185

Айтмуханбетова Б.А. «Чокан актуален всегда...»	37

Әбу Насыр әл-Фараби – 1150

Жеменей И. Әбу Насыр әл-Фарабидің түркілік тегі жайында тарихи дерек көздері	46
Түлеубаева С.А. Страницы казахстанского фарабиеведения, или тернистый путь «возвращения» «второго учителя» на историческую Родину	54
Жәкішева З.С. Әбу Насыр әл-Фараби және ортағасырлық музыкалық аспаптар	67

История

Атдаев С. Дж. Из истории почтовой службы у туркмен	75

Археологиялық зерттеулер /

Археологические исследования

Онгарулы А., Касеналин А., Есенов С., Калиева Ж., Каирмагамбетов А. Предварительные результаты работ на могильнике Караоба	93
Тлеугабұлов Д.Т., Дукомбайев А.Т. Генезис казахского домостроительства	106
Шагирбаев М.С. Остеологические материалы средневекового городища Талгар	115
Мұсырманқұл П.Б., Дүйсенбай Д.Б., Хұрметбек А. Қазақстандағы қола дәуірінің сүйек конькилері жөнінде	128
Букешева Г.К. Зарождение основ протогородской цивилизации на территории казахстанских степей в эпоху бронзы	135

Этнографиялық зерттеулер /

Этнографические исследования

Төлегенұлы Қ., Артықбаев Ж.О. Абақ-Керей ішіндегі Сарбас руы	145

Музей ісі / Музейное дело

Жайлыбаев Д.Ж., Кожahan Ж.Н. Заманауи музейдің қала антропологиясына әсері	152
Кошман Т.В. Памятник как символ эпохи	163

CONTENTS

Abai – 175

Espenbetov A.S. Contribution of Alash's figures in abai studies	5
Zhurtbai T.K. «Joy for parents...»	11
Sharip A.J. Candle of the people's spirit	19
Erdembekov B.A. Abai and Shakarim: at the intersection of historical themes	28

Ch. Valikhanov – 185

Aitmuhanbetova B.A. «Chokan is always relevant...»	37

Abu Nasir al-Farabi – 1150

Zhemeney I. Historical sources on the turkic origin of Abu Nasir al-Farabi	46
Tuleubayeva S.A. Pages of kazakh farabiology, or the thorny path of «return» of the «second teacher» to the historical homeland	54

Zhakisheva Z.S. Abu Nasyr al-Farabi and the medieval musical instruments	67

History

Atdaev S. Zh. From the history of the postal service of the turkmens	75

Archaeological research

Onggaruly A., Kasenalin A., Esenov S., Kalieva Zh., Kairmagambetov A. Preliminary work results at the Karaoba burial ground	93
Tleugabulov D.T., Dukombaiyev A.T. The genesis of kazakh house-building	106
Shagirbaev M.S. Osteological materials of the medieval city of talgar	115
Mussyrmankul P.B., Duysenbai D.B., Khurmetbek A. About the bone skates of the bronze age of Kazakhstan	128
Bukeshova G.K. The birth of the foundations of proto-city civilization in the territory of the Kazakhstan steppes in the bronze age	135

Ethnographic research

Tolegenuly K., Artykbaev J.O. Sarbas tribe in Abak-Kerey	145

Museum

Zhailybayev D.ZH.1, Kozhahan Zh.N. Influence of modern museum on anthropology of the city	152
Koshman T.V. Monument as a symbol of the epoch	163

Биыл қазақ халқының ұлы ақыны, ағартушысы Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл толды. Жыл басында Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың «Абай және XIX ғасырдағы Қазақстан» атты бағдарламалық мақаласы жарық көрді. Соның негізгі баптарын іске асыру барысында көптеген жұмыстар атқарылды. Президент Қ.К. Тоқаев жоғарыда аталған мақаласында: «Әлемдік мәдениетте Абайды қаншалықты жоғары дәрежеде таныта алсақ, ұлтымыздың да мерейін соншалықты асқақтата түсеміз. Бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында Абай сөзі баршаға ой салуы тиіс» деп, ауқымды зерденің көзін ашты. Біртуар ақын мұрасы мен мұраты ел бірлігін нығайтып, жаңарған қоғамдық сананың өрелі істеріне темірқазық болары сөзсіз.

Абай қазақ қоғамына білім мен ғылым жолын нұсқап, әдебиетіміз бен мәдениетімізді биікке көтерген данышпан ойшыл, ұлы тұлға ретінде күллі әлемге мәшһүр болды.

Абайдың даналық биігі – барша әлеуметті, әсіресе жастарды мемлекетшіл істерге баулудың бірден-бір дара жолы, сондай-ақ Қазақстанды әлемге танытудың өнегелі өрісі. Ұлы даланың тарихында есімі алтын әріппен жазылған, кемеңгерлік пен кемелдіктің, тереңдік пен биіктіктің айнасы. Ақын армандаған кемелдікке терең ақыл мен тегеурінді қайрат қана апаратыны ақиқат.

Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасында ұлт болмысы, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін «Абай әлемі» деген бірегей құбылыс ретінде бағаланды.

Бүкіл әлемді жайлаған белгілі қиындықтарға, шектеулерге қарамастан ұлы Абай есімін

ұлықтауға байланысты бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды. Абай елі саналатын Семей өңірінде, туған жері Жидебайдағы музей-қорықта ұлан-асыр жұмыстар атқарылды. Музей үйі жаңартылды, айналасы абаттандырылды. Президент Қ.К. Тоқаев қоңыр күзде Абай еліне арнайы барып, ақынның жаңа ескерткіштерін ашты, музейді аралап көрді.

Жалпы, ұлы ақынның мерейтойына орай халықаралық, республикалық және аймақтық деңгейде көптеген іс-шаралар ұйымдастырылды. Ақынның туған күні – 10 тамыз елімізде Абай күні болып белгіленді. Шетелдердегі қазақ елшіліктерінде Абай орталықтары ашылып, шығармалары жапон, испан, қытай секілді 10 тілге аударылды. «Abai tv» телеарнасы іске қосылып, Семей тарихи орталық ретінде белгіленді. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты арнайы жобамен жиырмадан астам ғылыми еңбектер жариялады. Жыр мүшәйралары, ақын шығармашылығына арналған түрлі ғылыми-көпшілік конференциялар, байқаулар өтті.

Қашаннан рухани, мәдени шаралардың ұйытқысы болып келе жатқан Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі де бұл баталы істен тыс қалмады. Музейде Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығына арналған арнайы көрме ашылды. «Мәдени мұра» журналында бірнеше материалдар жарияланды, т.с.с.

Біз бүгін Абай жылының қорытындылануына орай, бір топ белгілі, абайтанушы ғалымдардың хакімнің бай мұрасын, асқақ тұлғасын жан-жақты сөз еткен зерттеу, танымдық мақалалар шоғырын оқырман назарына ұсынып отырмыз.

ӘОЖ 821

Еспенбетов А.С.

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті,

Семей қ., Қазақстан

e-mail: arap_espenbetov@mail.ru

АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ АБАЙТАНУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымының өнімді саласының бірі. Ақын шығармаларының алғаш баспасөз бетінде жарық көріп, оқырманға жол тартуынан бастасақ, оның бүгін жүз жылдан астам тарихы бар. Абай өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми мәні бар алғашқы ой-пікірлердің жарық көруі де XX ғасырдың бас кезінен басталады. Бірақ Абайдың алғашқы зерттеушілерінің аты-жөні мен еңбектері жабық саналып, Абайтанудың алғашқы кезеңі ақтаңдақ күйінде қалып еді. Тек еліміздің тәуелсіздік алуы жағдайында ғана бұл мәселені ашық әңгімелеуге мүмкіндік туды. Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеу, тағылым алу, бүгінгі күннің тұрғысынан баға беру, тану ісі, үрдісі жүйелі жалғасын тапты. Сол тұрғыда абайтанудың алғашқы өкілдері – Алаш арыстарының артында қалған зерттеу еңбектерінің орны бөлек.

Мақалада ұлы Абай мұратының мұрагерлері – Алаш арыстарының абайтану ғылымына қосқан үлестері арқау болған. XX ғасырдың басы, ақынның алғашқы кітабын жариялаудағы, қазақ қауымы үшін Абайды танып-білудің қажеттігін түсіндірудегі алашшылар еңбегінің салмағы пайымдалады.

Түйін сөздер: әдебиет, алаш, ұлт көсемі, абайтану, ақындық әлеует, көркемдік әлем.

Қазақ әдебиеті – қазақ халқының сан ғасырлар бойы тудырған асыл мұраларының ішіндегі ең маңыздысы. Халық ойының рухани самғауы, сеңгір биіктерге көтерілуінде шешуші қызметке ие көркем әдебиет екендігі даусыз. Ғасырлар таңбасы бедерлене көрінген мөлдір де тұңғық, саф алтындай таза әдебиетіміздің жеткен биігі мен асқан асуларын мақтанышпен айтуға тиістіміз.

Өркені өскен еліміздің сөз өнері әңгіме желісіне тартылғанда ұлы Абай мұрасы мен абайтану ғылымының орны айрықша. Ұлы ақын жайындағы зерттеулер қазақ әдебиеттану ғылымындағы көлемі жағынан да, хронологиялық ауқымы тұрғысынан да ең мол еңбектер. Ұлтының ұйтқысы қызметін қапысыз атқарған Алаш арыстары сонау өткен ғасырдың алғашқы жылдарында-ақ Абай шығармаларын

алыстан аңғарып, жете танып, қасиетті қазынасына айналдырып үлгерді.

Бұл ретте, ең алдымен, ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан есімі ауызға ілігеді. Ә. Бөкейхан бала кезінен Абай елінің дәстүрі, үлгі-өнегесі, салт-ғұрпы, өнерпаз ортасына қатысты әңгімелерге қанық болған. Қазақ жолымен келгенде Әлиханның Абай еліне жақындығы бар. Оның әкесі Нұрмұхамедтің шешесі – Тобықты Мамай ішінде Жолбарыс деген адамның қызы. Абай айналасы, ақын қалыптастырған әдеби орта Ә. Бөкейханға ертеден таныс болған деп тұжыруға хақылымыз.

«Қазақ» (Бөкейханов, 1915) газетінде жарияланған Ә. Бөкейханның «Кәкітай» азанама мақаласы сөзімізді дәлелдей түседі. Онда: «Кәкітайдың әкесі Ысқақ – ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп

баулыған. Абай қасында жүріп, школ көрмей, Кәкітай орысша жаза да, оқи да білген, Абай білетін Европа жазушыларымен Кәкітай да таныс, оқыған еді. Ыждағаттылық арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Сөз білетін еді.

Мен депутат сайланып шыққан жылы (1906 – А.Е.) Семей қаласының орыстары бізді клубта қонақ қылғанда, орыс шешендеріне Кәкітай жауап та қайырған еді. «Біз Михаэлис пікіріндеміз. Солардың шәкірті Әлиханды сайлағанымыздың себебі – осы» деп. Абайдың тәржіме халін жазған да – Кәкітай. Осы екі істен-ақ Кәкітайдың білімі оқушыларға танылып қалар» (Бөкейханов, 1994: 271), – деп нақты деректер келтірілген.

Кәкітай Ысқақұлы мен Әлихан Бөкейхан алғаш 1900 жылдың күзінде Семейде кездескен. Содан пікірлері бір арнада тоғысып, достықтары жарасым тапқан. Ұлы ақын қайтыс болғаннан кейін іле-шала Абай мұрасын кітап етіп шығаруға кеңес берген де Әлихан.

«1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым. 1905 жылғы апрель аяғында Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын біздің «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мейрам болдық. Анық таныстық» (Бөкейханов, 1994: 272), – деп ежіктей анықтайды.

1905 жылы маусымайында Қоянды жәрменкесі өткен кезде дүниеге келген Қарқаралы петициясын дайындау, Мемлекеттік Дума сайлауына араласу, Щербина экспедициясында жинақталған материалдарды кітап етіп шығару, саясатқа бел шешіп кірісу, арасында абақтыға қамалу Ә. Бөкейханның Абай кітабын оқырман қолына тезірек табыстауға кедергі жасайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте баспа көрген жинағын құрастырып, түзушілер Кәкітай Ысқақұлы мен Турағұл Абайұлы болғанымен, бас кеңесші Әлихан Бөкейхан екендігін бөліп айту қажет.

Кәкітай жинақтаған деректер бойынша Әлихан Нұрмұхамедұлы «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» атты мақала-некролог дайындап, баспасөзде жариялайды (Букейханов, 1905). Кезінде орыс тілінде жарық көрген екі мақала абайтанудағы жыл құсындай жаңалық. «Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев» (Букейханов, 1905: 8), –

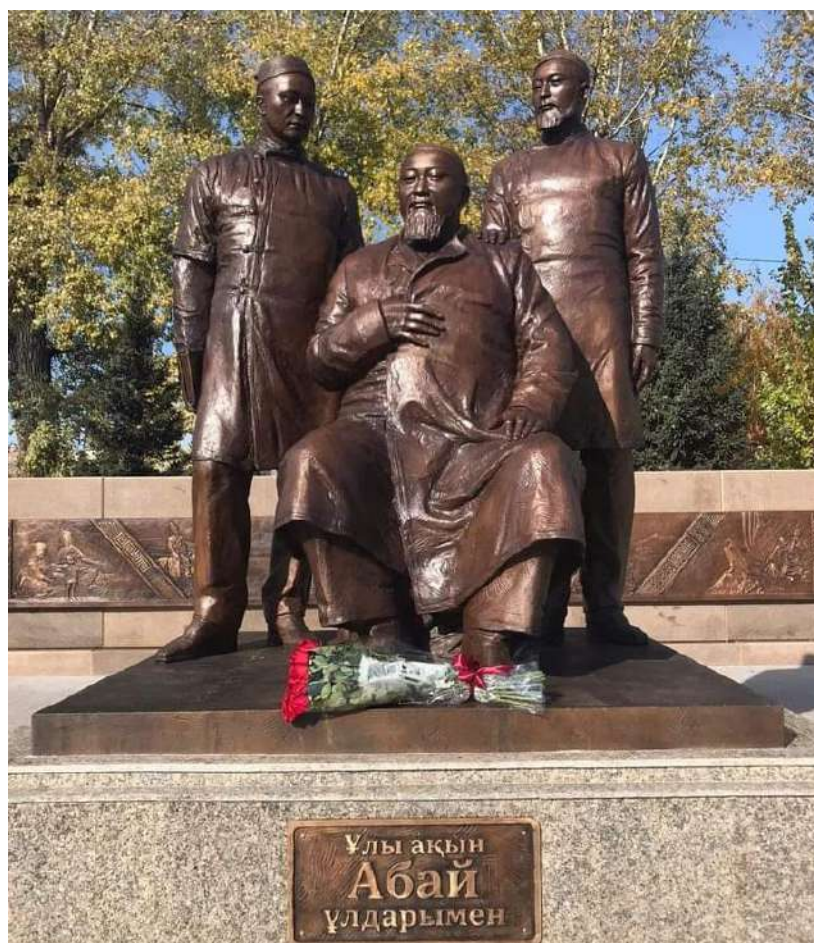
деп ағынан жарылған. Және де орыс тілінде жарияланғандықтан қазақ зиялыларының ғана емес, орыс оқымыстыларының да назарына іліккендігі сөзсіз.

Абайтанудың алғашқы парақтарын ашқанда Ахмет Байтұрсынов еңбегі жарқырап көрінеді. Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» мақаласы (А.Б. Қазақтың бас ақыны, 1913) – ұлы ақын мұрасын танудың әдістемелік құралындай маңызды теориялық пайымдау, абайтанудың өзекті мәселелерін саралап, тексеруде адастырмас Темірқазық. Бір ғасырдан астам уақыт өткенімен осыншама терең әрі өміршең толғам көкейкестілігін жоғалтқан жоқ. Қайта ұлы ақын ойларына тынымсыз оралуға, нәр алып қанаттануға шақырып менмұңдалап тұр. Осы орайда Алаштың тағы бір асылзада перзенті Міржақып Дулатовтың: «1904 жылы маусым жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім. Сонда Байтұрсынов айтты: «Естуімше, Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді, һәм бастырушыға, ешкімге рұхсат бермейді екен. Күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып Абайға сәлем беремін, танысамын һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін» деп. Ахмет Абайды көруге нәсіп болмады. Абай өмірі күзге жетпей, сол маусымның 23-інде опат болды» (Дулатов, 1914), – деген дерегін пайдаланудың сөкеттігі болмас. Ахаңның да ұлы ақын мұрасын ертеден білетіндігі алдымен көзге түседі. Шығармаларын баспаға беруге асқан жауаптылықпен қатал қарағандығынан да хабардар болған. Алаштың ардақтылары бір-бірінің тындырар істеріне ыждағатпен көңіл бөлгендігін еш бүкпесіз тануға себін тигізеді.

«1903-ші жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті, – дейді Ахмет Байтұрсынұлы. – Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең... Кей сөздерін, ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды» (А.Б. Қазақтың бас ақыны, 1913). Әр сөзіне зер салып қарасақ, Абай поэзиясының құдіретін қапысыз танығандығы аңғарылады. Ақын ақтарыла өлеңіне өзек еткен «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел!» қағидасына ден қоясың, асыл мұраны тағы да қайталай қопарасың. Әрі қарай: «Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан

Сур. 1. Семей қаласында Абай
және оның ұлдары Ақылбай мен
Тұрағұлға орнатылған ескерткіш

Fig. 1. Abay his sons Akylbay and
Turagul monument in Semei

болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік» (А.Б.Қазақтыңбасақыны,1913),–депсуыртпақтап ой тастайды. Абайды түсініп оқып, тұшынып қабылдау үшін оқырманға зор білім қажеттігін аңғартады. «Сөз оқушыны сынайтындықтан» ой көзімен үңіліп, арнайы дайындықпен ақын поэзиясын серігіне айналдыруға мегзейді. Абайдың өлеңге, өнерге қояр биік талаптар үдесінен шығуға қажет талаптарды да санамалап саралайды: «Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған» (А.Б. Қазақтың бас ақыны, 1913). «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын, қазақтың келістірер қай баласы?» деп келетін Абай ұстанымын қазақтың қарапайым ұғымымен оқушыға лайықтап ұсынады. Сөз құдіретін, өлең табиғатын меңгеруге бағыт сілтейді.

Ахмет Байтұрсынұлы Абай мұрасының өміршеңдігіне, тылсым құпияларына үңіле түседі. Ұлы ақын шығармаларының басты қасиеті шыншылдығында, сыншылдығында, өмірдің өзінен ойып алғандай әсерлігінде, басқа ақындардан оқшау тұратындығы ұлтына өлшеусіз қызмет жасап кеткендігінде. Ахаң осы бір принципті өзгешелікті айырып таныған. «Хақиқатты хақиқат қалпында, тереңді терең қалпында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне Абай әртүрлі білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіма халін жазушы Ғалихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда Абай Спенсер, Льюис, Дрэпер деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған. Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым «жұрттың көбі ұға алмай

ауырсынады» (А.Б. Қазақтың бас ақыны, 1913). Байтұрсынұлының қайта-қайта қайрылып, бүгешігесіне шейін қотарып оқырман құлағына құя беретін мәселесі – Абай шығармаларының қатпар-қатпар құпиясы, шексіз тереңдігі, бірден естіген құлаққа жағымды, ұғынықты еместігі. Ой көзімен барламаса үстірт, жадағай қарап, сыдыртып оқумен қазына кені мол мұраға сырт беріп, игере алмай тауаны қайтып, өгейсіп қалудан сақтандырады.

«Қазақтың бас ақыны» мақаласы ақынның 1909 жылы баспа көрген жинағын қалың көпшілікке таныстыру, насихаттау ниетімен жазылғанымен, ұстанған нысанасы биік, мақсаты бөлек шығарма. Төрт жыл өтсе де қазақ оқушысының қолына тимей, таралмай жатуы ұлы ақынның қадір-қасиетіне жетпегендіктің көрінісі. А. Байтұрсынұлын қамықтыратын да осы жағдаят. Тобықтай түйін: **«Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек»** (А.Б. Қазақтың бас ақыны, 1913). Абайтану хикметі хатқа біртіндеп түсе бастады.

Ұлы ақын мұрасын игеруде зор қолқабыс тигізген Міржақып Дулатовтың «Абай» мақаласы (Дулатов, 1914). Абайдың дүниеден озғанына 10 жыл толуына байланысты жазылған тап-тұйнақтай дүние Ә. Бөкейхан мен А. Байтұрсынұлы ой-пікірлерін дамыта, жалғастыра түскен. Алаш арыстарының бір-бірін емеурінмен ұғысып, биік мұраттар табыстырғандығына айғақты дәлел.

Міржақып Дулатов та қазақ руханиятының тарихынан Абайдың лайықты орын ала алмағандығына қатты қынжылады. «Туғанын, жасағанын, өлгенін өз елі Тобықтыдан басқа қалың қазақтың көп жері білмей де қалды» деп арыдан тартып өркениетке ұмтылмай марғау қалғанымызға қиналады. Тіпті кітабының өлгеннен соң бес жылдан кейін шығуы, оның есімінің мәдени ошақтарға берілмеуі, жалпы қазақты кежегесінен кейін тартқан бойкүйездік, немқұрайдылықты сынады. «Қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абайдың» қадір-қасиетін жете ұғынбасақ, есімін мәңгі есте қалдыруға күш біріктіріп тырыспасақ, ұлттық әдебиет пен өнердің бара-бара уақыт құрдымында із-түзсіз жоғалып кетпесіне кім кепіл?! Міржақып-қайраткерді тыншытпай түн ұйқысын төрт бөлгізген ой желісінің құяр арнасы тағы да ұлттық мұратқа саяды. Ұлттық мүдде күрес майданында сынға түскен алмағайып қоғамда Алаштың арда азаматтары тастүйін жиналып әуелі Абайын, содан барып

күллі қазақы рухты қаймағын бұзбай сақтап қалу қамында тоқайласты.

Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі – қазақ басқа жұртпен үзенгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихи әдебиеті жоқтықтан. Тарихи әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. «Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылуы ықтимал, қазақтың жоғалуы қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей» (Дулатов, 1914), – деп келетін Міржақып Дулатов аузымен айтылған толғам Алаш қайраткерлерінің ортақ ұстанымындай. Пайғамбарлық болжам таң қалдырып, таңдай қаққызбай қоймайды. Темірдей берік төзім иелері ғана биік идеялық нысанаға жетпек.

Осы арада қоғамдық сананың өрлеуіне үлес қосқан Нәзипа және Нұрғали Құлжановтар еңбегін ескеру орынды. Әсіресе, Орыс географиялық қоғамының мүшесі Нәзипа Сегізбайқызы Құлжанованың ұйымдастыруымен Семейдегі приказчиктер клубында 1914 жылдың 26 қаңтарында өткен кеш зор резонанс туғызған (М.М. Семейпалаттан, 1914). Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына байланысты ұйымдастырылған әдеби-музыкалық этнографиялық кеш жайында қазақ және орыс тілді баспасөз кезектесіп жазды. Кештің бірінші бөлімі түгел Абайдың өмірі мен шығармашылығына арналған. «Қазақ ақыны Ибрагим (Абай) Құнанбаев және қазақ поэзиясы» тақырыбында орыс тілінде баяндама жасаған Н.С. Құлжанова. Баяндамасына негіз етіп Н. Құлжанова 1905 жылы «Семипалатинский листокта» жарық көрген Ә.Н. Бөкейхановтың мақала-некрологын алған. Кеште Абай өлеңдері оқылып, әндері шырқалған. Аталмыш шара – абайтануға қосылған салмақты сыбаға санатында.

Алаш қайраткерлерінің абайтану ғылымына қалыптасып, дамуына жасаған қолғабысы төңірегінде ой жинақтағанда Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов еңбектерін атау абзал. «Екеу» бүркеншік атымен баспа жүзіне шыққан «Абайдың өмірі һәм қызметі», «Абайдан соңғы ақындар» мақалалары абайтануға қосылған қомақты олжа. Азанамалық, насихаттық, рецензиялық сипаттағы үлгілерден соң қазақ оқушысының қолына тиген «Екеудің» еңбектері Абайдың өмірбаяндық деректері мен шығармашылық мұрасын тікелей зерттеуді міндеттеріне алған. Онымен де шектелмей

«Абайдан соңғы ақындар» ұғымының әдеби айналымға енуіне жол салынғандығы айта салуға ғана жеңіл, әрине.

«Абайдың істеп кеткен қызметі әдебиетімізге асыл іргетас. Бұл асыл іргенің үстіне салынатын ілгергі қазақ әдебиетінің дүкені көрікті, көрнекті, нақысты, өрнекті болуына лайық. Қуанамыз! Нанамыз! Марқұм атамыз қазақ халқына халықтығын жоғалтпайтын өшпес белгі орнаттың! Еңбегіңнің жемісін өзің көрмесең аруағың көріп қуансын!» (Екеу, 1918). Абай шығармаларының асыл мұратын, мазмұн қуатын анықтайтын ішкі тінін жазбай танудың нәтижесінде «Екеудің» ағытқан сыры. Шығармашылық күдірет, ақындық әлеует көңіл таразысында безбенделіп, Абай мұрасын біртұтас көркемдік әлем деңгейінде пайымдау – уақыты үшін толғақты мәселелердің түйінін шешумен парапар.

Ж. Аймауытов пен М. Әуезов бірлесіп 1918 жылы Семей қаласында «Абай» журналын шығаруда да үлкен мән бар. Ұлы ақынның есімін журналға беру – ақынға көрсетілген құрметтің ең көрнектісі, мәдениет шеруінде жаңа арна, тың серпінге иелене бастаған төл өнеріміздегі жаңа құбылыс. Бас мақалада: «Қазақта қашаннан

білгіштік, соңынан ергіштік береке бар. Оқыған зиялыларымыз да, оқымаған саңылаулы адамдарымыз да Абайды үлгі қылмайтыны жоқ... Абайды құрметтеуге бүтін қазақ, оның ішінде көңілі ашық оқығандар борышты. Абайды бетке ұстасақ, білгішке ергіштік нысанымызды атқарамыз-екі» (Жүсіпбек, 1918), – деп жіліктеп түсіндірген. Абай қазақтың ұранына айналып, ұлт игілігіне қызмет жасайтындығына жүрегімен сенген. Журналдың әр санынан орын алған түрлі тақырыптағы материалдар Жүсіпбек Аймауытұлы мақсат тұтқан межелер өміршеңдігін байқатты. Өмірмен өзектес, уақытпен үзеңгілес әлеуметтік ой-пікірлер қалыптасып үлгерді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамындағы ояну – саяси-әлеуметтік өмірде ғана емес, рухани бұлқыныстарға да кең өріс ашты. Қазақтың өзін-өзі тануы – әдебиеті мен өнерінің дамуымен сабақтасып жатты. Бұл ретте Абайды тану, халық қазынасын игеру Алаш арыстарының басты нысанасына айналды. Абайтанудың туып, қалыптасуында Алаш қайраткерлерінің үлесі аса қомақты екендігін бар дауысымызбен жар салып айтуымыз абзал.

Әдебиеттер

А.Б. [Ахмет Байтұрсынов]. Қазақтың бас ақыны. – «Қазақ», 1913, 23 ноябрь, №39; «Қазақ», 1913, 30 ноябрь, №40; «Қазақ», 1913, 22 декабрь, №43.

Бөкейханов Ә. Кәкітай. – «Қазақ», 1915, 18 февраль, №105.

Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.

Букейханов А. Абай (Ибрагим) Кунанбаев (некролог). – Записки Семипалатинского подотдела Зап.-Сибирского отдела ИРГО, 1907,

вып. III, с.1-8; «Семипалатинский листок», 1905, 27, 29 октября.

Дулатов М. Абай. – «Қазақ», 1914, 23 июль №67.

Екеу. Абайдың өмірі һәм қызметі. – «Абай», 1918, №2,1-3 б.

Жүсіпбек. Журнал туралы. – «Абай», 1918. №1,3-6 б.

М.М. [Мұстақым Малдыбаев]. Семейпалаттан. – «Айқап», 1914, №4, 67-68 б.

References

A.B. [Ahmet Baitursynov]. Qazaqtyń bas aqyny. – «Qazaq», 1913, 23 noıabr, №39; «Qazaq», 1913, 30 noıabr, №40; «Qazaq», 1913, 22 dekabr, №43.

Bókeihanov Á. Kákıtai. – «Qazaq», 1915, 18 fevral, №105.

Bókeihanov Á. Shyǵarmalar. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 384 b.

Býkeihanov A. Abai (Ibragim) Kýnanbaev (nekrolog). – Zapiski Semipalatinskogo podotdela

Zap.-Sibirskogo otdela IRGO, 1907, vyp. III, s.1-8; «Semipalatinski listok», 1905, 27, 29 októbrá.

Dýlatov M. Abai. – «Qazaq», 1914, 23 iyıl №67.

Ekeý. Abaidyń ómiri hám qyzmeti. – «Abai», 1918, №2,1-3 b.

Júsipbek. Jýrnal týraly. – «Abai», 1918. №1,3-6 b.

M.M. [Mustaqym Maldybaev]. Semeipalattan. – «Aıqap», 1914, №4, 67-68 b.

Еспенбетов А.С.

Семипалатинский государственный университет имени Шакарима,

г. Семей, Казахстан

e-mail: arap_espenbetov@mail.ru

ВКЛАД ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАША В АБАЕВЕДЕНИЕ

Абаеведение является одной из наиболее плодотворных отраслей казахского литературоведения. Если начать с того, что произведения поэта впервые были опубликованы в печати и привлекли внимание читателя, то сегодня его история насчитывает более ста лет. Публикация первых научных размышлений о жизни и творчестве Абая начинается с начала XX века. Однако имена и труды первых исследователей Абая считались закрытыми, и первый этап абаеведения оставался в истории не изученным белым пятном. Только после обретения нашей страной независимости стало возможно открыто обсуждать этот вопрос. Продолжился процесс изучения жизни и творчества Абая, его познания, оценки в свете сегодняшнего дня, процесс признания. В этой связи особое место занимают труды первых представителей абаеведения - исследовательские работы, оставленные деятелями Алаша.

В данной статье лейтмотивом служит вклад наследников гениального Абая – деятелей Алаша в абаеведение. Описывается период начала XX века, осмысливается весомый вклад деятелей Алаша в издании первой книги поэта и пояснении необходимости познания Абая для казахского социума.

Ключевые слова: литература Алаша, национальный лидер, абаеведение, поэтический потенциал, художественный мир.

Espenbetov A.S.

Shakarim Semipalatinsk state University,

Semei, Kazakhstan

e-mail: arap_espenbetov@mail.ru

CONTRIBUTION OF ALASH'S FIGURES IN ABAI STUDIES

Abay studies is one of the most fruitful branches of Kazakh literary studies. If we start with the fact that the poet's works were first published in print and attracted the attention of the reader, today his history goes back more than a hundred years. Publication of the first scientific reflections on the life and work of Abay begins at the beginning of the twentieth century. However, the names and works of the first researchers of Abai were considered closed, and the first stage of Abai studies remained an unexplored blank page in history. Only after our country gained independence was it possible to openly discuss this issue. The process of studying the life and work of Abay, his knowledge, evaluation in the light of today, the process of recognition continued. All this contributes to the development of the Abay studies section. In this regard, a special place is occupied by the first representatives of Abay studies-research works left by Alash figures.

In this article, the main idea is the contribution of the heirs of the genius Abai – the leaders of Alash to Abai studies. The period of the beginning of the twentieth century is described, the significant contribution of the leaders of Alash in the publication of the first book of the poet and the explanation of the need for knowledge of Abai for the Kazakh society is comprehended.

Key words: Alash literature, national leader, Abai studies, poetic potential, artistic world. **Key words:** Alash literature, national leader, Abai studies, poetic potential, artistic world.

ӘОЖ 512

Жұртбай Т.Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: zhurtbai@mail.ru

«АТА-АНАҒА КӨЗ ҚУАНЫШ...» (Абай және баланың еркін тәрбиесі)

Мақалада ұлы Абайдың бала тәрбиесіне қалай қарағаны, ұстаған ұстанымы жөнінде сөз болады. «Адамның бір қызығы – бала деген», «Баланы оқытуды жек көрмедім», «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Екіншісі білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен дейді» деген Абайдың бала тәрбиесіне қатысты өлеңдері мен қара сөздеріне талдау жасалады. Осы бағытта ой толғаған екі дана – Фридрих Ницше мен Абайдың пайым, пікірлерін жарыстыра бере отырып, кең тынысты түсініктер жасалады. Екі алыптың түп-тамырдан ұстаған ой жүйесін сыздықтата суыртпақтап, тереңдете дамытады.

Түйін сөздер: Абай, бала тәрбиесі, Ницше, ғылым-білім, толық адам.

Жалған дүниедегі тірі пенденің жұбанышы не? Жалғыздық дегеніңіз қарғыспен тең қасірет. Оның бетін аулақ қылсын. Төрт құбыласы тең адамның да түбінде бір жантәсілім сәтке келіп, жаны алқымға тығылған қасым шақтағы үміті: бірінші – бақидың мәңгілігі мен рухыңды өлтірмейтін Алла есімі де, екіншісі – соңында қалып бара жатқан мына пәни дүниедегі жұбаныш – нәресте. Бойыңдағы ыстық қаныңды құйып, тамырыңды иітіп, өзің жан берген балаң. Өзегіңнің өртеніп тұратыны да сондықтан.

Мүмкін, мәңгілік өлмейтін рух дегеніміз сол шығар. Баладан немере тәтті дейді. Мұның құпиясы сәби көңілінің мүбәрәк тазалығында шығар.

Толысып, ержетіп, бойжетіп кеткен баладан гөрі нәрестенің мүмкіндігі мол. Ол – рухани жағынан да, жан дүние тұрғысынан да, сезім мен түйсік, түсінік пен түйсіну танымы жағынан да кіршіксіз пәк. Бала – армандағы елес, ертеңгі күннің бейнесі. Сондықтан да ең нәзік сезімнің сәулелері нәрестенің жүрегімен жалғасып жатады. Абайдың:

*Ата-анаға көз қуаныш,
Алдына алған еркесі.*

Көкірегінде көп жұбаныш,

Гүлденіп ой өлкесі (Абай, Т. 1, 1995: 70), – деп жырлауында сондай шуақты үміт пен жан жылылығы жатыр.

Қолқа жүрегіңді қоса үзіп беретін нәрестең үшін аянар мейірім-қайырым жоқ. Бірақ та дәл осындай мейірім танытқан Абай келесі жолда:

Еркелік кетті,

Ер жетті,

Не бітті? (Абай, Т. 1, 1995: 71) – деп неге тіксіне қалады?

Әңгіме, Абайдың баланы қалай көруінде емес, оны қалай тәрбиелеу туралы пікірінде болып отыр. Рас, Абай бұл өлеңді өзінің он алты жасында дүниеге келген тұңғыш ұлы Ақылбайға арнап шығарған. Өмір бойы Құнанбайдың бауырында өскен бала Абайды әке ретінде емес, ағасы қатарында санаған. Сондықтан да есейген кезінде де Абайдың сөзін жүре тыңдайтын болған. Оспан дүниеден қайтқан соң оның жесіріне әмеңгерлік етіп, иеленуді дәмметкен. Аңғал да аңқау, жұрттың мінезіне сенгіш Ақылбайдың бұл мінезін бақталас ағайындары әккілікпен пайдаланып, шешесінің орнына жүретін Еркежанға сөз салдырған.

Сонда Абай қатты ашуланып, Ақылбайды шақырып алып, жанын көзіне көрсете сілікпесін шығарыпты. Ағаттығы үшін қатты қысылған Ақылбай осы өлеңді естігенде ішінен тынып:

Бір жаман мен бе? –

Дедің бе,

Көңіліңде? (Абай, Т. 1, 1995: 71) – деген жолды өз ойынан қосыпты.

Әрине, бұл Абайдың өлеңдерінің шығу тарихы туралы аңыздардың бірі. Мүмкін, Ақылбайдың мұнан басқа, Оспанның өлімінен бұрынғы бір мінездеріне қаратыла айтылған шығар. Бірақ естіген құлақта, жазған қолда, жеткізген сөзде жазық жоқ. Әйтпесе, Ақылбай Абайдың балаларының ішіндегі ең талантты, рухани жан дүниесі бай, өлеңге де, өнерге де бейімі күшті, адал жан болған. Тек оның аңғалдығын ағайын-жұрты үнемі әкесіне қарсы пайдаланып, орынсыз жерде сөз айтқызып, Абайдың шешіміне қарсы пікір білдіртіп, арандатып отырған. Соны кейін түсінген Ақылбай ешқандай биліктің әрекетіне қатыспаған. Өзімен-өзі боп, оңаша тірлік кешкен. Еріншексіз, болбырлығы, аңғалдығы болмаса адам ретінде бетіне тірі жан қарсы келмеген сүйкімі күшті азамат болыпты.

Алайда бұл өлеңнің шығу тарихы арқылы ойымызды өрбіте келіп, негізгі арнаға көшейік. Себебі, осынау бір алты шумақтан тұратын өлеңде баланың сәби, «ата-анаға көз қуаныш» болған кезінен бастап оның бүкіл ғұмыр жолын бейнелей келіп:

Сүйер ұлын болса сен сүй,

Сүйінерге жарар ол.

Сүйкімі жоқ, құр масыл би,

Сүйретіліп өтер сол.

Табылмас қайла,

Ойбайла,

Непайда? (Абай, Т. 1, 1995: 72) – деп өкіндіргенін қамтиды.

Байқап қарасаңыз, мұндағы басты мәселе – бала тәрбиесі. Оның ішінде рухани тәрбие, дербес ақыл-ой, бойдағы қайрат, санадағы еркіндік, яғни тәуелсіз ойлау жүйесі туралы баса айтылады. Бала өзінің тіршілігі үшін ата-анасына борыштар. Белгілі бір жасқа жеткенше әкесі мен шешесіне, ағасы мен әпкелеріне, ағайындарына тәуелді.

Бұл – ақиқат. Абай соны көре отырып, баланың рухани тұрғыдан тәуелсіз болып тәрбиеленуіне қатты назар аударады. «Сүйкімі жоқ, құр масыл би» болып шығуына ата-анасы кінәлі деген пікірді ұстанады.

Сондықтан да, бала тәрбиесін әрбір әке-шеше сәби дүниеге келмей тұрып ойластыруы қажет деген қағида ұсынады. «Жарық дүниеге адам әкелуге дайынбысың. Оны тәрбиелей аласың ба? Кейіс – дүниеге келтіріп алып, кейістікпен өтетін азап сыйлайсың ба? Әлде айтқаныңа көніп, айдағаныңа жүретін, қоғамға да, өзіңе де масыл біреуді өмір бойы мәпелеумен бәйек боламысың? Баланы дүниеге келтірмес бұрын оның келешегіне көз жүгірт», (Абай, Т. 2, 1995: 89) – дейді Абай. Өйткені ұрпақ – ұлттың келешегі. Ал ұлттың келешегінің кепіліне немкетті қарау – қылмыс.

Жалпы алғанда баланың рухани дербестігі мен ақыл-ойының еркін дамуы, «жан қуаты мен тән қуатының» толысуы табиғи түрде жүргізілуі шарт. Сырттай жағдай жасау – қоршаған ортаның міндеті. Ағаштың тамырын қопсытып, су құю қажет. Бірақ оның жапырағын күнде сыйпап, діңін қозғап отырсаң түзу әрі тамыры мықты терек боп өспейді. Бала сол сияқты. Бұл мәселеге пікір білдірмеген дүние ойшылдары аз. Соның ішінде біз өзіміз ілгеріде сөз еткен Фридрих Ницше мен Абайдың ойларын жарыстыра отырып, кейбір түсініктер жасасақ дейміз. Екі ғұлама да өз пікірлерін мағыналас сұрақтардан бастап, бірден рухани мәселеге назар аудартады. Абай:

«...Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады?» (Абай, Т. 2, 1995: 91) – десе:

«...Сен әлі жассың, бала сүйіп некеге отырғың келеді. Бірақ маған жауап берші: сен өзі бала сүю туралы армандауға қақың бар ма, соны ойладың ба?» (Ницше, 2019: 141), – дейді Ницше дәл сол сауалды қайталап.

Біз осы баланы не үшін тілейміз?

Абай мен Ницшеге жүгінсек, бұл тілеуіміз мынадай пиғылдар арқылы дамиды екен.

Иә, баланы ақ тілеуімізбен тілесек те, оның арғы жағында пенделік пиғыл басын қылатитып тұрады екен. Тілек – таза сезім, оның астарында көлеңке жоқ. Ал пиғыл – «ішсем, жесем, алсам, солай істесе, былай болса, пайдасын тигізсе, керегімді алып берсе – деген іспетті тұтынушылық дәмездің көрінісі. Яғни баланың рухани тілегін қанағаттандырып, оның жан дүниесін жақсылықпен толтыруға ұмтылмайсың, оның әрбір қаракетінен, қылығынан, ертеңінен өзімнің мүддемді қанағаттандырады-ау деген мінезді іздейсің. Сол өзіңе жаққан қылығын мадақтап, сол жаныңа жаққан әрекетін дамыта бересің. Баланың сәби санасын осылай жіптіктеп

отырып, еріксіз өзіңе тәуелді етесің. Кез келген қазақтың: «Өзіме тартқан», «Атасына тартқан», «Түрі бабасына, батырлығы нағашысына ұқсайды», «Тура өзіміздің тұқым» – деп баласын мақтайтыны дәстүрлі жайт. Мұндай көпшік қоюлар баланың жұлын-жүйкесіне қанымен сіңіп, өзімшілдік түйсікті, менменсуді, жатқан жеріне қарауды қалыптастырады.

Сөйтіп, олар қоғамның толық мүшесі болмай жатып қоғамнан тыс қалады. Бүгінгі күнге дейінгі рушылдықтың санадан жойылмай келе жатуының бір кілтипаны осында. Қазақ тәрбиесінің ең бір нәзік әрі зиянды талшығы бұл.

Өкінішке орай, осы жолдарды жазып отырған біз де, оқып отырған сіз де, бәрімізге ойтүрткі салған Абайдың өзі де әлгі мінезбен тәрбиеленді. Баламызды да сол жолмен ер жеткіздік. Яғни, баланың санасының еркін көзқараспен суарылуына тосқауыл қойдық. Қасақана емес, қалжың ретінде қолданғанымызбен, ол белгілі бір дәрежеде сәби санасына із қалдырды. Ұрпағымызға рухани пейілімізден гөрі тұтыну пиғылымызды сіңірдік. Демек, біз баланың рухын емес, өзіміздің құлқымызды ойладық. Түйсігі оянбаған сәбиді сол арқылы өзімізге рухани жағынан да, тұтыну жағынан да тәуелді еттік. Мұны Абай қазақтың қарапайым түсінігімен:

«...Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем – орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма», – деп баяндайды.

Өзі сұрақ беріп, өзі оған жауап қайырады. Бірақ Абай өзінің ойын әлі толық ашқан жоқ. Себебі, жаңағы жауап – жаттанды жауап. Абай көпшіліктің ойланбастан айтатын сөзін қайталай отырып сауал қояды. Ойды бұдан әрі өрбіту үшін бұдан басқа да берілетін жауаптың аңысын аңдиды. Баланың дүниедегі мәні мен маңызы, орны, парызы қақында айтылар пікірдің бағыт-бағдарын анықтайды. Сырттай қарағанда түкке тұрмайтын мәселеге ойлы көзбен қарайды. Ал Ницше Абай жұмбақтап отырған емеурінді төтесінен тура қайырып: «Сен өзіңді, өзіңнің пиғылыңды жеңдің бе, өзіңнің сезіміңе әмірің жүре ме, пиғылыңды жүгендей аласың ба? Айт, мен сенен сұрап тұрмын ғой» (Ницше, 2019: 143), – дейді.

Мұндағы «пиғылдың» орыс тіліндегі баламасы – «добродетель». Сөзбе-сөз тәржімаласа – жақсылықтың иесі, жақсылық жасаушы, қайырымдылықтың қамқоршысы.

Талай философтарға дәл осы үзікті оқып бергенімізде олар мұны тура осы «шапағат иесі» деген мағынада түсіндіріп берді. Біз олармен келіспедік. Себебі, біріншіден – Фридрих Ницше өзінің шығармасын жыраулық толғаумен жазып отырғандықтан да әдеби баяндау тәсілінің барлық түрін қолданған. Ойлау жүйесін соған орайластыра құрған. Екіншіден – Заратустраның толғауының астарында кекесін бар. Мысалы, «мәдениет» деген ұғымды жек көрінішті сыпатта бейнелейді. Ол дүниені теріс төңкеріп түсіндіреді. Бұл арада «добродетель – деп отырғаны кәдімгі – пиғыл. Абай айтқан «ішсем, жесем» демектен туған сезім көлеңкесі. Баланы өзімнің дегенімнен шықсын деген пиғылыңды жеңдің бе, жоқ па? Егер сол пиғылыңды жеңсең ғана сәби сүюге құқың бар» (Ницше, 2019: 165), – дейді Ницше.

Бұл салыстырудан түйетін қорытындымыз: әрбір ата-ана дүниеге сәби келерде өзін-өзі рухани тұрғыдан дайындап, тіршілік сәулесі түспеген пәк сананың еркін дамуына мүмкіндік жасауы керек. Сонда ғана еркін ойлы адамды өмірге әкелуге қақылысың. Пендешілік пиғылға бейімделсең – баланы басыбайлылыққа байлағаның.

Екі ғұлама да таным мәселесін түп-тамырынан қозғап отыр. Осы түп-тамырдан ұстаған ой жүйесін Абай да, Ницше де одан әрі сыздықтата суыртпақтап, тереңдете дамытады.

Ол үшін әрбір жарық дүниеге келген пенденің көкейкесті ұлы арманын алдыға тартып, пиғылды жеңгеннен кейінгі пейіліңді талқыға салады. Пейіл – Абайдың қолданысында табиғи тілекті білдіреді. Артына ұрпақ қалдыру да сондай заңды пейілге жатады. Тіршілік жалғасын тапса ғана – тіршілік. Адамның ұрпағы өзге хайуани тұқымдардан ерекше жаратылғандықтан да, оның дүниеге келуінде де сондай ақылға сыйымды мағына болуы шарт. Адамның орнын адам алмастырады. Ол – үлкен сананың иесі. Сондықтан да Абайдың: «...Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар?» (Абай, Т. 2, 1995: 66) – деп сұрақ қоюы орынды.

Пиғылын жеңген адамның пейілін жүзеге асыру үшін өмірден әуелі өз орныңды тап, «Кірпіш боп қалан», «Балаң орныңды басатындай» болсын. Екінші: оған «өзіңнен

қалған дүниенің иесіз қалмау үшін» тәрбие бер. Саған «сүйкімі жоқ құр масыл би боп» жүрмесін. Егерде өз бетінше іс басқарып, тізгінін алып кете алмайтын ұрпақ өсірсең, онда «қалған дүниенің қамын кім жемек?». Өзіңнің де, балаңның да өмірге келгенінен не пайда? «Өзгеден қызғанған дүниені» өзіңмен кетеді. Ізсіз келіп дүниеге, дүниеден ізсіз өтесің. Сенің бала сүю сезімің адами емес, хайуани сезімнен туған. Әйтпесе, «өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықшылығың бар?» (Абай, Т. 2, 1995: 143) – дейді Абай. Мұны «Ата-анаға көз қуаныш» атты өлеңінде де:

*Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әрнені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті,
Дәме етті,*

Босқа өтті (Абай, Т. 1, 1995: 70), – деп таратып кетеді.

Мұндағы ата-ана – ұрпағын ойлаған ата-ана. Тіпті Абайдың өзі «медеу етіп жүрген», «жаны тыныштық көрмей молдаға оқытып, әрнені үйретіп, жасында дәметіп жүрген» баласының өзіне мін тағып отыр. Сол арқылы өзін де сынға алады. Өзі толық сіңіре алмаған тәрбиесіне өкінеді. Ницшенің: «...Бала сүю тілегі сенің хайуани сезіміңнен туды ма, жоқ, табиғи қажеттілігіңді өтеудің жемісі ме?» (Ницше, 2019: 166), – деген сауалына орай іздеген жауабы сияқты әсер қалдырады.

«Босқа өткен» өмірге налыған Абай: «... Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік, не түрлі боларын біліп сұрады. Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?» – дейді күйіне.

Расында да, баланың дүниеге келуіне Абай мұнша неге күйінеді? Сәби сана, сәби жүрек, сәби сезім – пәктіктің белгісі тіршіліктің талқысына түскен соң әлгі мүбәрәк әлемді де кір шалады екен. Ол да бара-бара бұзылып, лайланады екен.

Танымның талқысы тығырыққа тірелген тұста Ницше: «Бала сүюге мүмкін сені жалғыздық мәжбүр еткен шығар?» (Ницше, 2019: 166), – деп сұрақ қояды.

Орынды, табиғи, пендешілік пейілді аңғартатын пікір. Жаныңның жалғасы жалғаннан орын тапқаннан артық жұбаныш бар ма. Артыңның жақсы болып, тұқым қалуының өзі де

медеу емес пе. Сол үшін де дүние жиып, баланы қызықтайсың. Бәрі де қисынды. Бірақ Абай бұл мәселеге ойшыл ретінде мүлдем басқаша және өте қатал қарайды. Ол әуелі өз тіршілігіңнен мағына ізде. Одан жақсылық таппасаң, жалғыздықтан қорқып адамды өмірге әкелме деген сыңай танытып: «...Артымнан балам құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе-өзің қарамаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің – балам жасында өлсін дегенің», – деп кесіп айтады.

Адамның алпыс екі тамырын бойлаған ғұламалардың ойлары да мұндай қамшының өріміндей жымдасып, кей тұстарда өзара әңгімелесіп отырғандай әсер қалдырады. Ницше де дәл осы пікірлерді сабақтай келіп, табиғи тілекті ақтап алғысы келгендей боп: «...Мүмкін өзіңе-өзіңнің көңілің толмағандықтан да бала сүйгің келген шығар?» (Ницше, 2019: 167), – дейді.

Жалғыздықтан құтылу үшін бала сүюге ұмтылу – табиғи тілек. Ал өзіңнің көңіліңді қалдырған өмірге, өзің қызығын көріп жарытпаған кейіс-дүниеге, өзің ештеңе бітіре алмаған тіршілікке есемді қайырып береді – деп, кінәсі жоқ сәбиді шырылдатып жарық дүниеге әкелу де шынайы пейілдің ісі емес. Пиғылдың ішіндегі жек көрініш араласқан кекті сезімнен туған қара пиғыл. Кектенген сезімнен жаратылған шарана да өмірге өштесіп өседі. Одан ата-анаға қандай қайыр болуы мүмкін. Мұны түйсінген Абай: «...Қартайғанда асырасын десең, о да бір бос сөз. Әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші – балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші – малың болса кім асырамайды? Малың жоқ болса қай толымды болады? Балаңның мал табарлық болары, малшашарлық болары – ол да екі талай» (Абай, Т. 2, 1995: 67), – деп бір қайырып тастайды.

«Масыл бидің» өзі де бір «күйік». Ол өзіңнің өмірден қалған көңіліңнің орнын толтырудың орнына, өштігіңді қоздыра түседі. Қапаланып, құсаланып, қайғыға қайғы қосады. Содан кейін еріксізден еріксіз:

*Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен.
Құрбылардан қорланарсың,
Тәңірі ісіне сен де көн.*

Қайғысыз пенде

Көрдің бе,

Өміріңде? (Абай, Т. 1, 1995: 71) – деп өтің өзегіңе құйылады.

Бұл үзік ойларға қарап отырып дүниеге сәби әкелудің «күйіктен» басқа сүйініші жоқ деп қорытынды жасауға болатын сияқты. Мәселе мүлде олай қойылып отырған жоқ. Толық адам дүниеге келуі үшін оның ата-анасы да сол толық адамның қасиеттеріне ие болуы шарт. Абайдың да, Ницшенің де түпкі мақсаты сол ғой. Ендеше оған қойылатын талап та жоғары. Арпалысы көп тіршілікте бұл талаптың барлығын орындауға мұрша да келе бермес. Алайда қалайда биік нысананы көздеп, соған ұмтылған абзал. Ата-ананың тәрбиесінің өзі толықтай және рухани ерік пен жігердің, ақыл-ойдың бостандығына негізделуі лазым.

Бұл мақсатты Ницше: «Сенің Жеңімпаз және Бостандықты сүйгіш рухыңның ғана тілегі дүниеге сәби әкелуді қаласа деп тілеймін. Бостандыққа ұмтылған Жеңімпаздарға ғана тірі ескерткіш қойылуы қажет!» (Ницше, 2019: 167), – деп түсіндіреді.

Міне, қос данышпанның бағанадан бергі тұқырта түйіліп отырған түпкі нысанасы! Олардың аңсағаны – тәуелсіз, рухы еркін, ер көңілді, мейірім – қайырымы табиғатымен тұтасқан тәрбиелі ұрпақ. Соған лайық үлгілі ата-ана! Ницшенің «Жеңімпаз» деп отырғаны – тәуелсіз адам. Адамзат басыбайлылық үшін жаратылмаған. Ұрпақты да сол рухта тәрбиелеу шарт. Жоғарыдағы пиғылдан туған адамзаттың келешегіне көлеңке түсіреді. Сондықтан да ол рух жағынан да, тұрмыс жағынан да толық қамтамасыз етілуі тиіс. Абайдың: «Қош, құдайтағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе?», – деп отырғаны да сол.

Ницше болса болашақ ата-анаға: «Сен өзіңді-өзің күн сайын тәрбиелеп, өзіңді-өзің жетілдіре беруің керек. Ең алдымен өзіңді-өзің тәнің мен жаныңа сәйкестендіре тәрбиеле!» (Ницше, 2019: 168), – деп талап қояды.

Бұл ретте Абай өзінің ойын өмірге жақындастыра жеткізеді. Ницше мен Абайдың оқырманының дүниеге көзқарасы да, өмір сүру дәстүрі де, даму сатысы да мүлдем басқа. Тіпті алдына қойған мақсаттары да әрқилы. Ницше өзінің шығармасын аса жоғары деңгейдегі таза зиялыларға арнады. Оны сол дәуірдегі неміс ұлтының өкілдері де түгелдей түсінген жоқ, түсінулері де мүмкін емес еді. Қолдан таратылған

қырық дана кітапты оқыған да, оқымаған да бар. Оның идеясы кейіннен барып таралды. Ал Абай өзінің ұлтының ұлттық санасын ояту үшін ойына азық болар мысалдарды сол халықтың өз өмірінен алды және барынша қарапайым, жатық, түсінікті етіп жазуға ұмтылды. Ницше «өзіңді-өзің тәрбиеле» деп шалқи сөйлесе, Абай ондай шалқымалы ұғымдарды тіршіліктегі қарабайыр көріністермен салыстыра бейнелейді. «Жаның мен тәнің сәйкестендіре тәрбиеле!» – дегеннің мағынасын Абай:

«...Қош, құдайтағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Өз күнәңді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем – деп. Басында балаңды алдағанға бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса кімнен көресің?» (Абай, Т. 2, 1995: 148), – деп түсіндіреді.

«Жаның мен тәніңді тәрбиелеу» – дегеннің қарапайым түсінігі осы ғой. Ол барлық көлеңкелі қасиеттен арыл, сарайың тазарсын, баланы да адалдыққа үйрет дегенге салды. Әуелі өзіңді-өзің тәрбиелемесең, өзің алдаумен өсірсең, ертең өзіңді алдайтын алаяқ өсіріп шығарасың деп емеурін танытады Абай. Ондай ұрпақ өсіргенше:

Тәңірі сорлы етсе пенде,

Не бітіреді құр жылап.

Жігері жоқ ақылы кенде,

Жанбасыңнан жат сұлап! (Абай, Т. 1, 1995: 78) – дейді өлеңмен.

Абай өз ұлтының бойындағы ата-ана тәрбиесіндегі кемшілікті әшкерелей отырып үлгі ұсынса, Ницше тұтастай қиялдағы бейіш қоғамды аңсайды. Біреуінікі – «етекбасты өмір», екіншісінікі – елес. Елестің аты – елес болғандықтан да Ницше: «Тамырыңды тереңге жібер, бұтағыңмен аспанға ұмтыл. Жұбайлықтың жұмағы жар болсын саған!» (Ницше, 2019: 165), – дейді.

Бұл тіркес Жүмекен Нәжімеденовтің: «Бұтағым менің биікте, тамырым менің тереңде» (Нәжімеденов, 2001: 66), – деген жолдарын еске салады. Әрине, жәй ғана ойға келген нәрсе. Абай осы «бұтақ пен тамырдың» өз ішіндегі құбылысты талдап, оны топырақ пен шаңнан аршиды. Сөйтіп барып еркін қанат жаюға жол ашқысы келеді. «Тереңге ұмтылар тамыр мен аспанға саусағын жаятын» бәйтерек – Адам. Адамның тәрбиесі. Абай өмір сүрген тұстағы қазақ қауымының ең талмалы тұсы сол ғылыми тәлім-тәрбие болатын. Соның кесірін Абай:

«... Әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде молданың ең арзанын іздеп тауып алып, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «Пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» – деп, тірі жанға сендірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?» – деп ашына жазады.

Міне, сол тұстағы сақара баласының «тамыры мен бұтағы» нәр алған топырақ. Бұл араға Ницше аңсаған «жұбайлық жұмақты» орната алмайсың. Бағанағы Абайдың шүйіле сұраған сауалының жауабы осында жатыр. Ұрпақ өсіруден Абай түңілмейді, оның тәрбиесіне қарап келешегінен күдер үзеді. Қанша армандағанмен де:

*Ата көңілі жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса.
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса,
Үміт қайда?*

*Соны ойла,
Абайла!..* (Абай, Т. 1, 1995: 70) – демеске шарасы да жоқ еді оның.

Демек, бала – балапан бәйтерек десек, оның бабын бағбан құсап таппасаң, еккен ағашың қисық, қыңыр өседі екен. Мұнда тұрған еш жаңалық жоқ. Жаңалық – ата-ананың рухани жауапкершілігі мен тәуелсіз ақыл-ой иесін тәрбиелеу жөніндегі Абай мен Ницшенің пікірінің бір арнада тоғысуында. Қанша мәпелеп бақсаң да жан сарайы таза, еркін, тәуелсіз өспеген бала – болашақтың бәйтерегі бола алмайды. «Бесігіңді түзеу» үшін өзіңді түзе! Сонда ғана жазықсыз жан иесін өмірге келтіруге құқың бар! Әйтпесе, «ит төлеуі бір күшік!» деп қарасаң, өмірге Толық Адамды емес, «әйтеуір бір ит қазақты (адамды – Т.Ж.) әкелген» (Абай) боп шығасың. Себебі: «Баланы құлаша тәрбиелесең – құла болады, ұлаша тәрбиелесең – ұла болады!» (Байтұрсынов, 2013: 184). Ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсынұлының бұл сөзі біздің осы пікіріміздің тиянақты тұжырымы бола алады.

Гәп – тәрбиеде. Тәрбиенің түпкі мақсаты – толық адам. Сондай толық адамды аңсаған Абайдың өзі:

*Жазу жаздық,
Хат таныдық,
Болдық азат молдадан.
Шала оқудан,
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық.*

Бозбастық,

Адастық (Абай, Т. 1, 1995: 77), – деп өкінді.

Абайға жетпеген ата-ана тәрбиесі ме? Ел тәрбиесі ме? Пәлен деп жіп таға алмайсың.

Құнанбай өз заманындағы даланың ең қадірлі де қайратты қайраткері болды. Өзінің бойындағы бар қасиетін Абайға сіңірді. Абай оның ақылын да, мінезін де, қаттылығын да нәсілдік мұра етті. Мүмкін, соның нәтижесінде Ұлы Тұлға дәрежесіне көтерілген шығар. Сонда, көңілі толмағаны – елінің тәрбиесі болды ғой.

Қалайда хат таныған сауатсыздан «шала сауатты» Абай асып түсті. Қош, сонымен, «заманды түзетпек болған» Абай баланы түзетудің жолын таппады ма? Тапты. Тәрбиенің танымы сан тарам еді. Соның ішіндегі ғылымды жеке дара бөліп айтты. Ол ғылымды меңгеріп, толық адам дәрежесіне жету үшін кесірлі әдетті, ғұрыпты, тіпті дәстүрге айналып кеткен салтты білім арқылы жеңуді ұсынды. Қатыгездік, немқұрайлылық, зұлымдық, аярлық, бақастық, керенаулық, басыбайлылық іспетті қырсықты ғылымның күшімен жуып-шайғысы келді. Абайдың: «...Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі», – деуінің мәні сонда.

Өкінішке орай, Абай заманында қазақ жастары үшін «мейірленіп тұрған» ғылым жоқ еді. Отаршылдық қанау, рухани тәуелді ету саясаты, миссионер уағызшылар ғылымның күші арқылы «қазақты аңдыды» (Абай). Тыңшы шенеунік, жалдабы жандарал, оскырынған ояз еркін білім алуға мүмкіндік бермеді. Жоғары оқу орындарында саяси және әскери мәні бар пәндерге қатыстырылмады. Ауылды жерлерде мектептерге қысым көрсетілді. «Жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жеуге» ұмтылғандардың жолы кесіліп, ғылым: «Асырап алған шешеннің мейірімі секілді болды» (Абай).

Ал есебін тауып білім алғандардың ақыл-ойы өзара бәсекеге жұмсалды. Арыз жазу, тыңшылық істеу, ағайынның аражігін ажырату, сол арқылы пайда түсіру – олардың ғадетіне айналды. «Оқалы киім», «жез түйме» ұлтының мүддесін ұмыттырды. Бұл мінез кеңес тұсында тіпті ушығып кетті. Зиялы қазақтардан түскен арыз-шағымды қараудан Мәскеудің де жүрегі шайлықты. Бұл – ұлттық мінез емес, арандатушы саясаттың санадағы сарқыншағы еді. Абайдың:

«...Ғылымды үйренгенде – ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бақасқа бола

үйренбе... Оның себебі: әрбір бақасшы адам хақты шығармақ үшін ғана бақас қылмайды, жеңбек үшін бақас қылады. Ондай бақас – хұсдшілдікті (күншілдікті) зорайтады, адамшылықты зорайтпайды... Мақсаты – ғылымдағы мақсат болмайды, адамды шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі – бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бақас – өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хұсырлану жарамайды» (Абай, Т. 2, 1995: 146), – деген («Отыз екінші сөз») сөзі қазақ зиялыларының ұмытуға тырысып жүрген бір ғақлиясы.

Ғылымның өзі бүтінді бүлдіруге қызмет еткен тұста шәкірттің толық адам қатарына ұмтылуы мүмкін емес. Оқымысты сауатсыздан сақтасын! – дегендегі Абай сөзінің астары осында жатыр.

Бала тәрбиесіндегі үлкен рухани жара салатын толымсыздықтың бірі – әлеуметтік әділетсіздік. Рухани тәуелділік пен рухани теңсіздіктің өзі содан басталады. Бұл мәселе күн санап ушығып барады. Мектептегі көпестер мен ортақолдылардың балаларының жік-жік боп топтанып бөліне бастауы соны аңғартады. Абай айтқан:

*Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасын* (Абай, Т. 1, 1995: 96), – дегеннің кері келе қоймағанмен, еркін рухпен өсуге үлкен зиянын тигізеді.

Бұл өлеңдегі тауқымет пен тағдырдың табы нәрестенің жанарынан тамшылаған көздің жасы арқылы өмірдің қатал да ащы теңсіздігін көрсетеді. Бала үшін мұның өзі үлкен қасірет. Әлгі екі бала бір-біріне кектеніп өседі. Татулыққа шақыратын ата-ана да табылмайды. Әлеуметтік әділетсіздік пен теңсіздікке сүйенген тәрбие ұлттың рухани бірлігін ыдыратады. Абайдың:

*Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіңдей ит болсын, азғыр, азғыр* (Абай, Т. 1, 1995: 98), – деп күйінуі содан.

Мәселе байлық пен кедейлікте, барлық пен жоқтықта емес. Кішкентай жүректе шым-шымдап ойна бастаған мейірім мен қайырымды қатыгез әлеуметтік әділетсіздіктің көз жасымен тұншықтырып тастауында. Бұл да тәрбиесіздік. Ұлттық тәрбиенің жетілмегендігі. Ал Абай айтқан «Толық Адамға» ұмтылмай, баланы тәуелсіз рухта тәрбиелеуге жағдай жасамай ешқашанда ұлттық тәуелсіздікке жете алмайсың. «Ата-ананың көз қуанышы» – ұлттың көз қуанышына айналғай.

Әдебиеттер

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.1. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.2. – Алматы: Жазушы, 1995. – 384 б.

Ницше. Так говорил Заратустра: книга для и ни для кого. / Пер. с нем. Ю. Антоновского. – Москва: АСТА, 2019. – 314 с.

Нәжімеденов Ж. Мен – тамырмын. Дастандар. – Алматы: Ата мұра, 2001.

Байтұрсынов А. Шығармалары. Алты томдық. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – IV т., – 384 б.

References

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy. – T.1. – Almaty: Jazyshy, 1995. – 336 b.

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy. – T.2. – Almaty: Jazyshy, 1995. – 384 b.

Nisshe. Tak govoril Zaratystra: kniga dla i ni dla kogo. / Per. s nem. Iy. Antonovskogo. – Moskva: ASTA, 2019. – 314 s.

Najimedenov J. Men – tamyrmy. Dastandar. – Almaty: Ata mura, 2001.

Baitursynov A. Shyǵarmalary. Altı tomdyq. – Almaty: El-shejire, 2013. – IV t., – 384 b.

Журтбай Т.К.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: zhurtbai@mail.ru

«РАДОСТЬ ДЛЯ РОДИТЕЛЕЙ...»
(Абай и свободное воспитание ребенка)

Статья о том, как мудрец Абай относился к воспитанию детей, его позиции по данному вопросу. «Самое удивительное, что есть у человека – это ребенок», «Учить ребенка для меня не было презрением», «Ребенок рождается с двумя характеристиками: первый хочет, есть, пить и спать. Другой говорит, что я хочу знать, я хочу видеть, я хочу учиться».

В статье анализируются стихи и слова назидания Абая, касающиеся воспитания детей. В этом направлении создаются обширные умозаключения, объединяющие рассуждения и мнения двух выдающихся гигантов мысли – Фридриха Ницше и Абая. Автор, основываясь на рациональном в системе мыслей двух гигантов стремится развить более углубленно их идеи в воспитании детей.

Ключевые слова: Абай, Ницше, воспитание детей, наука и образование.

Zhurtbai T.K.

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: zhurtbai@mail.ru

«JOY FOR PARENTS...»
(Abai and free upbringing of a child)

The article describes a wise poet, Abai's treatment in the upbringing of children, and his position on this issue as well. "The most amazing thing a person has is a child", "Teaching a child was not a contempt for me", "A child is born with two characteristics: the first one wants to eat, drink and sleep. Another says I want to know, I want to see, I want to learn."

The article analyzes the verses and words of edification of Abai concerning the upbringing of children. In this direction, extensive conclusions are created that combine the arguments and opinions of two outstanding giants of thought – Friedrich Nietzsche and Abai. The author, guided by a rational grain, seeks to develop their ideas in more depth in the upbringing of children.

Keywords: Abai, Nietzsche, parenting, science and education.

ӘОЖ 122

Шәріп А.Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: amantay_sh@mail.ru

АЛАШ ЖҰРТЫНЫҢ АЛДИЯРЫ

Абай Құнанбайұлы өмір сүрген кезең төрт түлік малы дала төсін еркін жайлаған қазақ халқының отаршылық бұғауына ілініп, еркінен тыс жаңа өмір салтына бет бұрған өтпелі шақ еді. Осы өтпелі, өліара кезеңге ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығы тап келді. Артқа бұрылар жол жабық, алдан көрінген көкжиек «көк тұман» бұл кезең қазақ ұғымындағы *беймезгіл*, *бейуақ* сөздерімен шендеседі. Абай өзі айтқандай, «алды – жалын, арты – мұз» дейтін бас-аяғы тұйықтаулы кезең ақынның шығармаларында философиялық-лирикалық тұрғыда нысанға алынады.

Мақалада қазақтың кемеңгер ақыны Абай Құнанбайұлы шығармашылығы заман шындығы, әлеуметтік ахуалмен тығыз байланыста жан-жақты талданады. Ескі мен жаңа тоғысында ғұмыр кешкен ұлы тұлғаның суреткерлік болмысы беймезгіл, бейуақ тұстың ауыртпалығын артқан жан қасіретімен түсіндіріліп, байыпты тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: сан, сапа, беймезгіл, бейуақ, еңбек, мәдениет, ұлттық мінез.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы – ғасырлар бойына алалы жылқы, ақтылы қойын шұбыртып, қыс қыстау, жаз жайлау арасында көшпелі өмір кешірген қазақ халқының еркінен тыс бір сападан екінші сапаға ауысу процесі қауырт басталған, яғни орыс отаршылдығының зорлық-зомбылығының нәтижесінде өркениеттің өзге сатысына біржолата бет бұрған кезеңінің ғұламасы.

Оның ғұмыры мен шығармашылығы өткен тұс – «алды – жалын, арты – мұз» дейтін бас-аяғы тұйықтаулы, соған сәйкес өліара, өтпелі заман. Кейінге қайырылар жол жабық, ілгеріден көрінген көкжиек күңгірт бір дәуір. Қазақтар үшін бұл уақыт – *беймезгіл* бір ауыр кезең, «тарихтың *беймезгіл* тығырығы» (М. Әуезов), «*беймезгіл тұс*» (З. Қабдолов). Сондықтан Әлихан Бөкейхан тап басып айтқандай, «Абай был самородок, вынесенный судьбою в безвременье его родины» (Бөкейхан, Т. 3, 2009: 70).

Ұлы ақынымыз қазақтың өзіне дейінгі бүкіл ішкі дамуының қайталанбас қорытпасы болумен бірге, болашақтағы ел жайғасып-жайылар соны қоныс, тың өріске жол нұсқаған кемеңгері де еді. Мұны данышпан өзі де сезген, өзгеге де сездірген. «Жаңа жылдың басшысы – ол, Мен ескінің арты едім» (Абай, Т. 1, 1995), – дейді ақын баласы Әбдірахманның қазасына арналған өлеңдерінің бірінде тұспалдай сөйлеп. Құдайберген Жұбановтың: «Абай – өз ортасының Данте сияқты адамы» (Абай тағылымы..., 1986: 17), – деп, оның бойынан ренессанстық сипат іздеуі де жайдан-жай емес.

Абай жорықшы жыраулар жолын тұтынған дабыл мен дауылдың жыршысы болудан саналы түрде бас тартты, тіпті батырлықты идеализациялауды да мақсат тұтпады, өйткені отаршыл империяға қарсы қарулы қарсылықтың жағдайы өткендігін білді («Кетті бірлік, Сөнді ерлік, Енді кімге беттемек?»; «Батырдан барымташы туар даңғой»).

Абай өзі шығармашылық тұрғыда едәуір нәрсе үйренген, сонымен қатар сын тезіне салған зар заман ақындарының гөй-гөйінен де шығандап ұзап кетті, неге десеңіз, сол мезгілде жүдеу тартқан жұрттың келеңсіз кейпін жазғырумен ғана шектелмей, келешекте бой көрсетер ақын идеалындағы жаңа тұрпатты қазақтың келбетін де көзге елестетті.

Әдетте күрт бетбұрыстар кезеңінде адам баласының әп-сәтте кешегіден күдер үзіп, деп-демде жаңаға жүгіне қоюы оңайлықпен жүзеге аспайды. Абайдың байырғыны бес саусағындай біле тұрса да, «өткен өмір – көрген түсті» дабырайта дәріптеуге, елжірете ежіктеуге ұмтылмауынан даналық, даралық ұстаным белгі береді. Бұрынғыны көзсіз көксеу – ақынның кейде суреткерлік сырларының сыртында жататын, кейде олармен кірігіп кететін, елді тәрбиелеу, түзеу мақсатындағы ұстаздық миссиясының заман талабына орайласқан, аңғарыла қоймайтын астарларының бірі. Былайша айтқанда, бұл – дәстүрлі дағдыны бұзып, тың тарапқа сүрлеу тарту. Онсыз үлкен жаңалық жасалмайды.

Сонымен, Абай – қазақ халқының тарихи тағдырындағы екі сапалық кезеңнің арасындағы қылкөпірдей болған *бейуақ* тұстың ақыны.

Өтпелі, өліара шақтың суретін жасауда Абайдың ғасырлар тоғысы – 1900 жылы туған «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінің орны айрықша.

М. Лермонтовтың алғаш рет 1889 жылы «Северный вестник» журналында жарық көрген «Вечер» атты өлеңіне «сарын қосу» (М. Әуезов) сипатында жазылған қазақ ақынының бұл туындысы:

Көлеңке басын ұзартып,

Алысты көзден жасырса;

Күнді уақыт қызартып,

Көк жиектен асырса;

Күңгірт көңілім сырласар

Сұрғылт тартқан бейуаққа... (Абай, Т. 2, 1995: 100), – деген жолдармен басталады.

Сырт қарағанда, шығарманың кіріспе шумағы түпнұсқадан онша алшақтамайды, тек оның алғашқы екі жолы мен кейінгі екі тармағының орындары ауыстырылған, сондай-ақ Лермонтовтағы «тұман» бейнесі алынып тасталған (Салыстырып көріңіз: «Когда садится алый день За синий край земли, Когда туман встает, и тень Скрывает все вдали...»). Оның есесіне Абай аталмыш шумақты өз стихиясына

сәйкес өзгертіп, орысшасындағы жәй ғана «көлеңкеге» жан бітіріп, «басын ұзартады». Және Лермонтовқа «мезгілдік» түзету енгізеді: көлеңкенің түсуін күннің батуының алдына шығарады. Ал өлеңнің басқа бөлігі – түгелдей қазақ ақынының төлтумасы. Біз әдейі ерекшелеп берген «күңгірт көңіл» тіркесі мен «бейуақ» сөзі де түпнұсқада ұшыраспайды.

Абай Лермонтовпен өнер оздырыса отырып, табиғаттың өңментүс, өлі мен тірі арасындағыдай көмескі тылсымының және кісінің «ауру да емес, сау да емес» көңіл-күйінің үндестігін сұңғыла шеберлікпен сабақтастырады.

«Осы үзіндідегі табиғатты дәл осы түрде сезіну Абайдан бұрын қазақта болған үлгі ме? Жоқ. Стихия мен адам көңілінің шарпысуын бұлайша суреттеу – тек Батыс Еуропа әдебиетіндегі романтизм үлгісі, – дейді академик З. Қабдолов, – Ұлы ақынның сол классикалық әдебиеттен тауып, бойына сіңірген зор мәдениетінің айғағы» (Қабдолов, 1996: 37).

Қайталап бір оқиық: «Күңгірт көңілім сырласар Сұрғылт тартқан бейуаққа...». Абай қалай керемет дәл айтқан! Бейнелі ой, ойлы бейне дегендеріміз осы емес пе!? Тереңдей түссек, Абайдың «бейуағы» – қазақ қоғамының қалт-құлт етіп тұрған әрі-сәрі күйінің де суреті. Бейуақта жердің жүзін көлеңке билейді – алыстағыны айырудан қаласың, қоғамның беймезгіл шағында адамдардың мұрат-мақсаты күңгірттенеді – болашақты болжауға қиналасың.

Ал кешегі күн ше?

Ақынның лирикалық қаһарманының «өткен өмір – қу соқпаққа» түсіп алып қыдырғанда да, есіне оралатын жақсысы жоқ: масқаралығы сол, «кім алдады», «кім тоқпақ салды» дегендерді санаумен ғана әуре. Жанға демеу қыларлық әлдене іздесе, керекке жарайтын ештеңе де таппайды («Өңкей уды жиып ап, Себеді сорлы жүрекке»).

Осындай екі кереғар полкүстің арасында қалған есті жанның қам-қайғысыз болуы мүмкін бе? Әрине, мүмкін емес.

Бір жағынан еңбек зая: «Ермен шықты ит қылып, Бидай шашқан егінге». Бұл ауыртпалықтың материалдық арнада мәністелуі.

Трагедиялық халдің екінші – рухани қыры одан да өткір, өтімді бедерленген: «Адасқан күшкі секілді Ұлып жұртқа қайтқан ой».

Бұл образдың жай-жапсарын М. Әуезов төмендегіше тарқатады: «Күшіктің айласыз, әлсіз, дал болуын көшіп кеткен ауылдың иесіз

қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының ендігі мұңын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан бұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес, шерменде ой, трагедиялық күйде ұлып жүріп зарланады» (Әуезов, 1995: 158). Біз де осы пайымдауды өлеңнің бүкіл бітіміне сәйкес келеді деп санаймыз.

Сөйтіп, Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» өлеңі – қазақ поэзиясында *бейуақ* мотивін кемел түрде көркемдеген үздік үлгі.

Әлбетте, жат жұрттың бұғауына бағынып, тепкісіне түскен ел адамының жағдайы екі ұдай, екі ұшты.

Абайдың «Осы мен өзім – қазақпын» деп басталатын «Тоғызыншы сөзінде» мұндай хал-ахуал былайша бүкпесіз баяндалыпты: «Мен өзім тірі болсам да, анық тірі емеспін...». Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам – ызалана алмаймын. Күлсем – қуана алмаймын. Сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі. Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін...» (Абай, Т. 2, 1995: 166).

Ақынның жоғарыдағыға үндес – қосжар көңіл-күйі өлеңдерінде де тиянақ тапқан. Мысалы:

*Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім – күн емес* (Абай, Т. 1, 1995: 114). немесе

Ішім өлген, сыртым сау (Абай, Т. 1, 1995: 101).

Адамның «іші» мен «сыртының» екіге ажырауын (ағылш. split personality; орысш. раздвоение личности) мұншама дәл психологиялық драматизммен пернелеу – қазақ поэзиясында Абайға дейін алдырмаған асу.

«Тоғызыншы сөздің» қазақ қауымына қатысты айтылған бөлігіндегі пікір-пайымдардың да Абай жырларында поэтикалық аналогы бар. Ойрандаулы ортасынан қайда қашарын білмей, «барар жер, басар тау» іздеген ақынның тоқтамы мынау:

*Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп, тия алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді* (Абай, Т. 1, 1995: 156).

Сол сырттай сипатталған сарынды Абай басқа бір өлеңінде жүрек түкпіріне жақындатады да:

*Сондықтан қайғы қат-қабат,
Қарап тұрмын сендерге,
Атасы басқа, өзі жат,*

Жалғыз жанша жат жерде (Абай, Т. 1, 1995: 200) – деп тереңдете түседі.

Бұл секілді «сөзбен жазылған емес, қанмен жазылған жолдарды» (М. Әуезов) «монументалдық» Абайдың «пластикалық» Абайға ұласып жату көріністерінің бірі десе болғандай.

Аспан аядай, жер тебінгідей тәрізденген тар заманның қат-қабат қияметтерін ашына жырлаған ақын туған топырағында өзін өгей сезінсе, оның «басынан – сырық, малынан құрық арылмаған» қандастарының тұла бойларындағы қос тізгін қайшылықты аңғартуы да айқын. Бейуақ мезгілдің «сырын емес, сыртын түзеген» сыпыра сидандарының су жұқпас, сынаптай сырғығыш – екі ұдай, екі ұшты мінездеріне *тұрлаусыздық, тиянақсыздық, тұрақсыздық* тән.

Мұның жалпылама, жинақты формуласы: «Төңкеріліп құбылған жұрт – бір сағым»; жеке, жүйелі анықтамасы – «Бойы бұлған, сөзі жылмаң». Бұл көркемдік түйін-тұжырымдардың нақты да нақысты айғақтары Абайдың әр алуан өлеңдерінің өзегінде өріліп жатыр. Мысалы:

*Халықтың аты керек қой
Я мақтауға, боқтауға.
Құбылга бәрі зерек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға* (Абай, Т. 2, 1995: 98).
*Туысқаның, достарың – бәрі екі ұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті* (Абай, Т. 2, 1995: 106).

Абайдың «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» (Абай, Т. 1, 1995, 59-60) шығармасы да осындай жаппай, жұлма байлаусыздықтың қалтарыс-қуысына сәуле жүгіртеді.

«Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ» деп, тағы бір туындысында азған заман адамдарының арасынан тоқтасатын дос, тұрысатын дұшпан таппайтындығына күйзелген ақын бұл өлеңінде «бүгінгі дос – ертең жау» болатындығын басқаша түрде қайта баяндап келеді де, жұрттың бәрін таразыдай ауытқытқан тұрақсыздықтың кескін-кейпін сарабалдықпен салмақтайды:

*Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.*

Неге? Өйткені: «Байлар да мал қызығын біле алмай жүр»... «Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр»... «Естілер де ісіне қуанбай жүр»... «Бектікте біреу бекіп тұра алмай жүр»... «Арақ

ішкен, мас болған жұрттың бәрі, Не пайда, не залалды біле алмай жүр»...т.с.с. Қысқасы, ақынның айналасында көңілі бір қонысқа байыздап, бір қазыққа байланып, тұрлау тапқан тірі жан жоқ. Өңкей теңселген, тентіреген, түрлене тыпыршыған беймаза біреулер. «Алыс, жақын қазақтың» көрген күйі жаңағы.

Барлығын былай қойғанда:

Құда-тамыр, дос-жаран, қатын-балаң –

Олар да бір қалыпты бола алмай жүр, – дейді ақын.

Осы орайда ақындық шеберлікке байланысты байқағанымызды айта кеткеніміз абзал: төртінші шумақтан бастап, жырдың соңына дейін *-май* жұрнақты болымсыз пішіндегі өткен шақ көсемше мен жүр тиянақты етістік тұлғасының тіркесуінен жасалған эпифоралы моноұйқасты пайдалану (*-қуанбай жүр, -мұңаймай жүр, -ұялмай жүр, т.б.*) шығарманың пафосына орай – қауымды билеген қалыпсыздықтың, құбылмалықтың динамикалық суретін дәл салып-сипаттауға, оқырман (тыңдаушы) қабылдауында содан жаңғыратын ассоциацияларды жандандыруға мүмкіндік берген. Сайып келгенде, «Көңілім қайтты...» өлеңінде де Абай әдепкіше мазмұн мен түрдің керемет үйлесімін көздеп, соған сәйкес тілдік-стильдік-интонациялық тамаша тәсіл тапқан.

Ақынның айнымалы, ауытқымалы, бүрсіз табан байлаусыздықты және ұстарлық жері жоқ жылпостықты нақты адресат (адам) арқылы бейнелеуінің ұтымды, ұнасымды үлгісін «Дүтбайға» арнауынан кезіктіреміз (Қабдолов, 1996: 90).

Сырттай суреттеуге құрылса да, *жылмию, құйтың ету, түсінің түксігін тырсыып салу, қалбаңдау*, тағы сол сияқты – қылық-қимылды бедерлейтін, эмоционалды-экспрессивті бояуы қанық сөз-тіркестерді шебер қиюластыра қолдану кейіпкер портретінің өне бойына қан жүгіртіп, жан бітірген. Бас-аяғы жиырма жол өлеңнің ішінде сөзге сараң, мазмұнға мырза ақын «бірде мұңды, бірде жылмаң пішінін кезек киіп» (бетпердесін ауыстырып дей беріңіз), «сөзі мен өзі бөлініп», «бүгін жалын, ертең шоқ» болып жүрген бойы жылусыз, беті жылтыр, болмысы жалған бишікештің бейнесін әдемі қалыпқа құяды.

Осы сатиралық шығармасының соңғы шумағында Абай өзін түңілткен адами тұрақсыздықтың, тиянақсыздықтың диагнозын да қояды:

*Әлі үміт, әлі серт,
Жын сықылды бұзылып,
Құлық емес, бұл – бір дерт,
Тұрлауы жоқ құбылып.*

Байқадыңыз ба, ақынның анықтауышына, «Құлық емес, бұл – бір дерт».

Құлық – бер жағы... Құлық қуып, айламды асырдым деп «екіге жарылып», етегі далақтап әрлі-берлі шауып жүрген қазақ қауымын *тұрлаусыздық дерті* жайлаған («Тұрлаусыздың қолынан не келеді?»).

Одан құтылар жол қайсы?

Абай «Он төртінші сөзінде» былай депті: «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаусыздықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. *Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады*» (Абай, Т. 2, 1995: 170).

Ендеше, тұрлаусыздық дертінің емі бар, ол – *қайратты шыңдау*.

Ақын бұл ретте:

Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,

Бұл – қайраттан шығады, білсең керек (Абай, Т. 1, 1995: 118), – дейді.

Қоғамдық тығырықтың мәнін тауып, одан сытылып шығар бағыт-бағдарды белгілей кету – Абайға тән үрдіс.

Ақынның ұстаздық ұстанымдарын байыптау барысында оның шығармашылығында *бұзылу* мен *түзелу* секілді қатардағы қарапайым сөздердің үлкен этикалық, эстетикалық, сондай-ақ саяси-әлеуметтік-философиялық жүк арқалайтын, бір-бірімен диалектикалық байланыстағы категорияларға айналғандығын аңғарамыз; ал поэтикалық тұрғыдан көркемдік-мазмұндық мотивтер ретінде бой көрсететіндігін байқаймыз.

Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Интернатта оқып жүр», «Өкінішті көп өмір кеткен өтіп», «Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын», т.б. лирикалық туындыларында бұл сөздер тақырыптық идеяға сәйкес белгілі бір функционалдық қызмет атқарып тұр.

Айталық, *бұзылу* мотивіне байланысты шумақты алайық:

*Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек,
Өзімнің иттігімнен болды демей,*

Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек (Абай, Т. 1, 1995: 53).

Бұл – бесенеден белгілі «шайтан – періште» тайталасын нақты мекен мен мезгіл контексіне көшіріп, әрі қарай беті ашылуға тиісті қарама-қайшылықтарды түспалдау әдісі тәрізді.

«Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?» (Абай, Т. 2, 1995: 47) деген тармақ та – алыстан орағытқан философиялық пайымға негізделген риторикалық сауал түріндегі тұжырым. Осы қағидаларды абстрактілі қалпында қалдырмай, болмыстың киімін кигізіп, қоғамдық деректер мен дәйектерге жанастырған жағдайда Абайдың айтпағы айқындалып, ойы оқшаулана бастайды.

Мысалы:

*Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп,
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,*

Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп (Абай, Т. 1, 1995: 54), – деген жолдарды оқығанда, әлбетте, империялық «бөліп ал да, билей бер» саясатынан шыққан сүйек талас сайлаудың себеп пен салдарын бағамдай бересіз (орыстың қазаққа «ерік» беруі – оған елдің бұзылмаса, түзеле қоймауы).

Әйтпесе –

Өзімдікі дей алмай өз малыңды,

Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың (Абай, Т. 1, 1995: 57), – деген метафоралық оралымнан да бас билігінен айырылған жұрттың трагедиялық күйін танысыз.

Абайдың үкімі де қатал: «Өздеріңді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың» (Абай, Т. 1, 1995: 57).

Ақынның айтуынша, құлдықтың қамытын киген ел түгелдей бұзылған («Бұзылған соң мен оңай табылмаспын»; «Баста ми, қолда малға талас қылған, Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқың»; «Жау жабылса, бұзылмас жан көрмедім»; «Сенімі жоқ серменде сырды бұзды, Анық таза көрмейміз досымызды»).

Міне, манағы байлаусыздықтың, баянсыздықтың түп-тамыры осында. Осыдан-ақ бірімен-бірі байланысқан, бірінен-бірі бөлінбейтін тізбекті тауқымет, тұтас тақсирет көзге шалынады.

Бірақ Абайдың зор жаратылысы сырттай бақылаушылықты қанағат қылмайды, күрескерлікті керексінеді. Сыншылығы қайраткерлікпен сабақтасады; осы жерде адам

жанына жарық түсіретін гуманизмі белгі береді. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» (Абай, Т. 2, 1995: 188), – дейді ақын.

Әдебиеттанушы Т. Шапайдың жазуынша: «Лирикалық «менді» адам – Абайдың өз тұлғасымен байланыстырмай қабылдау мүмкін емес, рухани, өмірлік тұрғыда екеуінің бір-бірінен ажырағысыз бірлік-бүтіндігі айқын тұр. «Меннің» ел түзетерлік ниеті, көпті, мінезді сынағанда ірі сөйлеп, кесек пішуі, аяусыз жазғырып, күңірене толғануы, ақыл айтып азаптанып, қабырғасы сөгіле түңілуі үшін қандай да бір моральдық өкілеттігі болу керек емес пе? Өмірдегі Абай, ел данасы, жалпақ сахара сөзіне таңырқаған ғұлама Абай үшін мұндай жауапкершілік хақысы – табиғи нәрсе» (Шапай, 1995: 7).

Санаткер Абай «Қырық бірінші сөзінде» (Абай, Т. 2, 1995: 212-213) «қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек» екендігін айтады. Олары: біріншіден – «бек зор өкімет, жарлық»; екіншіден – «есепсіз бай» болу. Бірақ ол мұндай күш-қуат пен дәулеттің енді ешкімге бітпейтіндігін өкінішпен баяндайды. Қысқасы, бұдан былай бодан елді биліктің және байлықтың жолымен жөндеймін деу құр қиял болмақтығын білдіреді.

Суреткер Абай халықты түзеп-тәрбиелеу мәселесіне табан тіреген тұста оны өзінің теңдесіз реформаторлық табысымен – эстетикалық тың принципімен, төңкерісті платформасымен қоса қарастырады:

Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел,

Сендерге де келейін енді аяңдап (Абай, Т. 1, 1995: 99).

Абай алдымен жаңа деңгейлі ақындық декларациясын жариялайды. «Сонымен қатар өзінің ендігі сөзі қоғамды, халықты түзейтін үлкен күш деп түсінеді, – дейді М. Әуезов. – Өсиет өлең халық дертінің, тарих қайшылықтарының бәрін емдеп, тазартатын өзгеше құрал деп біледі» (Әуезов, 1995: 126). Ақын поэзиясындағы сөз культінің сырларын, оның идеологиялық мән иемденгендігі туралы түйін-тоқтамдарын профессор Ш. Елеуқенов те арнайы бөліп айтады (Елеуқенов, 1994: 83).

Ертеңгі күні есімің мен еңбегіңді еске алып, лайықты қастерлеп-құрметтейтін ұрпақ болу үшін ең алдымен өзің бел баласы болып табылатын этнос жер жүзінен жойылып кетпей, күн кешіру қажет. Мұндай қауіп пен қатердің қара бұлты жат жұрттықтарға

басыбайлы тәуелденген кез келген халықтың басына әркез төніп тұрады. Сол себепті Абай заманында *ұлттың өзін-өзі сақтау* идеясы өзінің көкейкестілігімен бірінші кезекте көрінеді. Ел тағдырын елеп-екшеген ақынның көрегендігі, кемеңгерлігі осы ұстанымның тіршілікке сәйкестігін тап басып таныды. Бұған оның қоғамдық дамудың қатпарларын түгелдей жатып-жастанып оқығандығы да жәрдемдесті.

Эволюционизмнің негізі – бүкіл тіршілік атаулының өзгермелілігі туралы түсінік. Бұл ой Абайдың философиялық өрімдерінен де, өлеңдерінен де ұдайы ұшырасып отырады. «Жиыrmасыншы сөзінде» ақын: «Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді қайдан көңіл бірқалыпты тұра алады?» (Қабдолов, 1996: 173), – десе, жыр жолдарында төмендегіше түйеді:

Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,

Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.

Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,

Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек (Абай, Т. 1, 1995: 52).

...Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер...

...Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді... (Абай, Т. 2, 1995: 111).

Ақын айтып отырған абсолютке ғана мызғымастық, мәңгілік тән. Ал басқаның бәрі – адамзат та, замана да, шаруа да, мінез де өнебойы өзгереді, яғни олар – тарихи категориялар. Олай болса, қазақ қоғамы да ошарылған орнында тұрмауға тиіс; оның да атар таңы, туар күні әлі алда. Бұл жол қол қусырып қарап отырғандықты көтермейді, күрескерлікті керек етеді. Абайдың осы орайда айтатыны:

Әркімді заман сүйремек,

Заманды қай жан билемек?

Заманға жаман күйлемек,

Замана оны илемек (Абай, Т. 2, 1995: 110).

Бұл шумақта «ішкі қарым-қатынастар» мен «сыртқы қарым-қатынастардың» арасындағы күрделі диалектикалық жалғастық, оның нақты нысаны – «адам мен қоғамдық болмыс» проблемасы талқыға түскен. Әрі тезистен, әрі риторикалық сауалдан тұратын алғашқы қос қатарды қараңыз: «Әркімді заман сүйремек, Заманды қай жан билемек?». Заманның құдіреттілігіне қол қойып, бас шұғымасқа әддіңіз жоқ. Бірақ соңғы – антитезис түріндегі екі жол жаңағы ұғымыңызды кенеттен басқа жаққа бұрып жібереді: «Заманға жаман күйлемек,

Замана оны илемек». Енді адамның да әлем алдында әлжуаз, әлсіз пенде ғана емес, арқаланса – айдыны, айбары бар жаратылыс екендігіне сене бастайсыз. Осылайша Абай «заман» мен «адам» категорияларын бір-бірінен асыра бағаламай, бір-бірінен ажырата бөлшектемей, тұтас бірлік пен бүтіндікте зерделейді.

Демек, өзін-өзі сақтап қалу талабындағы қазақ қауымының тағдырында, тіршілігінде оның сыртқы ахуалмен – бодандық қалпымен қатар, ұлт ретіндегі *ішкі дамуының* да атқаратын маңызы аз еместігі анықталады. Абайтанушы Ж. Ысмағұлов жазғандай: «Ақын ұғымында халықтың адамгершілік тұрғысынан өзін-өзі жетілдіруінің ең жемісті жолы – қоғамдық пайдалы еңбекке жұмылу, жаппай оқуға, ғылым-білімге, өрісті өнерге ұмтылу, ілгері кеткен өркениетті елдердің қатарына шығу. Әсіресе, отарлық бұғаудан босанудың онымен терезесі теңелетін, өзін қорлыққа бермейтін дәрежеге жету» (Абай тағылымы..., 1986: 269). Шындығында да, жаңа тарихи жағдайға жуық арада бейімделе білу – этнос өміршеңдігінің кепілі.

Ұлы ақынның өз замандастарын тың үрдіске тәрбиелеуі әркез оның озғын ойларымен және сыншылдығымен сабақтасып жатты. Мысал үшін мына шумақтың мәніне үңілейік:

Адасып алаңдама, жол таба алмай,

Берірек түзу жолға шық, қамалмай.

Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,

Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай (Абай, Т. 1, 1995: 222).

Халқын «түзу жолға шығуға» шақырған Абайдың бәрінен бұрын «Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай» деп күйзелуінде біраз сыр бүгулі. Себебі әлі көшпенділіктен көз жазбаған жұрттың ата кәсібімен «араздасуы» – ең болмаса мал баға алмауы тозғындықтың басталу белгісі емес пе? Оның орнына «не ғылым, не еңбек» жоқ. Ақын концепциясында «еңбекпен мал табу» ұғымы бар, бірақ «мал бағу» – өткен өмірдің атрибуты; «еңбек» – бүгін мен болашақтың қарекеті. «Еңбекті Абайдың қадірлеуі қазақ поэзиясы үшін аса бір соны сөз еді» (Әуезов, 1995: 138), – дейді М. Әуезов. Ақын шығармашылығындағы еңбек культі сол тұстағы қоғамдық қажеттіліктен, бұл қажеттілікті оның қапысыз танып-түйсінуден туған еді.

Абай «Қырық екінші сөзінде» былай дейді: «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы

тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма?» (Абай, Т. 2, 1995: 213).

Ақынның мұқата мінейтін мінездері – «терін сатпай, телміріп көзін сатқан» кезбе тіленшілік пен сырттан сөз тасып, отқа орынсыз май құятын қу құлқын пысықтық, келемеж ететін кәсібі – ұрлық-қарлық. Соның салдарынан –

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек. (Абай, Т. 1, 1995: 52).

Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп,

Сендіре алмай, сене алмай, сенделеді. (Абай, Т. 1, 1995: 206)

Еңбек жоқ, hareket жоқ, қазақ кедей,

Тамақ аңдып қайтеді тентіремей?

...Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,

Қардың суы сықылды тез суалар. (Абай, Т. 1, 1995: 223).

Қандастарын не өзіне, не өзгеге пайдасы жоқ жосықсыздықтан, жолсыздықтан, жатыпшіерліктен сақтандыру үшін ағартушы Абай сол берекесіздіктерді суреттеумен бірге, еңбекке тікелей үгіттеу, үндеу тәсілінен де тартынбайды («Еңбек қылсаң ерінбей, Тояды қарның тіленбей»; «Еңбекті сат, ар сатып неге керек?»; «Өзіне сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап; «Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел»). Ақын еңбектің баяндылығын, «адалдан тапқан тиынның қадірін дүниелік қызық пен қызметтің бірқатарынан биік бағалайды («Сүйісу тозбай тұрмайды, Еңбекке аз күн татымас»; «Би болған, болыс болған өнер емес, Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған»). Ол «алдау қоспай, адал еңбегін сатқан қолөнерліні» қазақтың әулиесіне балайды.

Түптеп келгенде, Абайдың насихаттайтыны – бұдан былайғы жерде қазақты қашса да құтқармайтын отырықшылық мәдениеттің күнкөріс кәсіптері:

Егіннің ебін,

Сауданың тегін

Үйреніп, ойлап, мал ізде.

Адал бол – бай тап,

Адам бол – мал тап,

Қуансаң қуан сол кезде... (Абай, Т. 1, 1995: 111).

Ендеше, қолөнер, егін, сауда ісін меңгеру – өркениет өзегіне тартылған қазақтың келешек

дәреже-дәрпінің таразысы. Ал ақынның «мал ізде», «мал тап» дегені, бүгінгіше байыптағанда, «ақшалы бол, байлыққа қол соз, капитал жина» мағынасында мәністеледі. Бұл және өздігінен емес, «үйренумен», «ойлаумен» жүзеге аспақ, сондай-ақ кісі осы жолда «адамдығына», «адалдығына» шәк келтіртпеуі шарт. Еңбектің тәуелді ел тірлігіндегі елеулі тұсын Абай былай бағамдайды: «Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көңбес едік» (Абай, Т. 2, 1995: 177).

Міне, өзі айтатын «шаруа» (кең мағынасында – экономика, тар мағынасында – кәсіп) өзгерісін Абайдың ұлт тағдырымен ұйыстыру межесі осындай. Абайдың пікірі қашанда қазақ аулына қоңсы қонады:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек Абай тағылымы:..., 1986: 118).

Зерттеуші М. Мырзахметұлы Абайдың толық адам турасындағы концептуалдық кезеңдерін «Абай және Шығыс» атты зерттеуінде жан-жақты қарастырып, оның «камили инсани», «бенделіктің кәмалаттығы», «хауас», «үш сүю (имани гүл)», «жауанмәртлік» жайындағы тамырын тереңнен тартқан түсініктермен, сондай-ақ ақыл, қайрат, жүрек, әділет, шапқат, қанағат, т.б. секілді этикалық категориялармен сабақтастығын саралап берген (Мырзахметұлы, 1994: 94-122). Сондықтан біз қайталануды қаламадық. Тек Абай мен Спенсердегі моральдық философия мәселелерінің түрлі өрістен таралып жатқандығының жайын ғана жапсарладық.

Ақын неғұрлым талантты, тұлғалы, тұтас болса, оның шығармашылығында өзі бел баласы саналатын ұлттың мінезі бірегей бүтіндікте танылады. «Ұлт ақыны» деген сөздердің дәреже-дәріп-даңқы соны сездіреді.

Өмір шындығының өлең шындығына айналуының арасында өзіндік таным-түсінік-талғамы бар «шығармашылық делдал» – автор тұрғандықтан, ұлттық мінездің суреттеліп-сипатталуындағы субъективті фактордың орны терістелмеуі тиіс.

Мысал үшін «Абайдың қазағы» дегенде, біздің ойымызға отаршылдық ұйығына біржолата батқан елдің өңшең «ұстарасыз аузына түскен мұрты» – өңсіз өкілдері оралады; ал шынтуайтында бұл сол заманда болыстың іске жарамдысы (Абайдың өзі де болыс болған), байдың мырзасы, бидің әділі, батырдың сойы,

оқығанның елжандысы, кедейдің талаптысы, қарияның ақылдысы, т.с.с. тұқым-түбіртегімен жойылып кетті деген гәп емес. Өтпелі, өліара шақтарда жиі жолығатындай – олар не өздері өмірдің ағымынан адасып-аңырып қалды, не қатал, құрсаулы отар қоғам мұндайларды тіршіліктен шығандатып-шетқақпайлау ретімен қажет қылмады. Сұңғыла Абай мұны білген жоқ деу – күпірлік, бірыңғай келешекке бет бұрған азаматтық арман-аңсарына, моральдық-идеялық мұрат-мақсатына сәйкес, ол өзінің шығармаларында туған жұртындағы жаман мен жағымсызды реалистік ұлғайту тәсілімен жер-жебіріне жете масқаралады, мансұқтады. Ақынға ұлттық мінездің тек келеңсізсі мен көлеңкелісін көрсеттіңіз деп ренжудің жөні жоқ, себебі ол баласы Әбдірахман жайындағы жырларында, жоғарыда айтқанымыздай, заманынан озық тұрған болашақ қазақтың ілкі бейнесін (прообраз) жасады. Бұл – бір.

Екіншіден, Абай шығармашылығының контекстіне тыңғылықты көз тастасақ, ондағы «жағымсыз» кейіпкерлердің фонында жарқырап көрінетін «жағымды» кейіпкердің болмысы бар екендігін анық аңғарамыз. Ол – Абайдың бәріне таразы, төреші ақындық «мені», яғни халқының өзіне дейінгі бүкіл қадір-қасиетін бойына қорыта құйған ақынның тұлғасынан сомдалып-сұрыпталған ұлттық мінез. Бір сөзбен айтқанда, Абайлық ұлттық мінез.

Абай – жаңа, жасампаз рухани формацияның ақыны. Оны өзіне дейінгі өлең деңдарларының кез келгенімен қатар қоя салыстырғанда, бұрынғыдан бетер өркештеніп, әдепкіден әрмен өреленіп кететіні содан.

Абай – ұлттың мәңгі ұяты, ұжданы, ұйтқысы.

Ол – «өз заманындағы қазақтың заттық, әлеуметтік және рухани тіршілігінің энциклопедиясын берген дана классик» (М. Әуезов) (Әуезов, 1995: 165).

Әдебиеттер

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.2. – Алматы: Жазушы, 1995. – 384 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.1. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.

Абай тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. Құраст. Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 432 б.

Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы. – Т.3. – Астана: «Сарық» БҰ, 2009. – 556 б.

Елеукенов Ш. Абай мен Мағжан// Абай және

қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 336 б.

Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.

Қабдолов З. Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар. – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.

Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.

Шапай Т. «Шын жүрек – бір жүрек»: Абайдың бір өлеңі туралы// Егемен Қазақстан. – 1995. – 16 маусым.

References

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Shygarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy. – T.2. – Almaty: Jazyshy, 1995. – 384 b.

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Shygarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy. – T.1. – Almaty: Jazyshy, 1995. – 336 b.

Abai taǵylymy: Ádebi-syn maqalalar men zertteýler. Qurast. N. Ğabdýllin. – Almaty: Jazyshy, 1986. – 432 b.

Bókeihan Á. Shygarmalarynyń tolyq jınaǵy. – T.3. – Astana: «Saryrqa» BÚ, 2009. – 556 b.

Eleykenov Sh. Abai men Maǵjan// Abai jáne

qazirgi zaman: zertteýler jınaǵy. – Almaty: Ğylym, 1994. – 336 b.

Áýezov M. Abai Qunanbaev. Monografialyq zertteýler men maqalalar. – Almaty: Sanat, 1995. – 320 b.

Qabdolov Z. Kózqaras: Taldaylar men tolǵanystar. – Almaty: Raýan, 1996. – 256 b.

Myrzahmetuly M. Abai jáne Shygys. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 208 b.

Shapai T. «Shyn júrek – bir júrek»: Abaidyń bir óleńi týraly// Egemen Qazaqstan. – 1995. – 16 maýsym.

Шарип А.Ж.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: amantay_sh@mail.ru

СВЕТОЧ НАРОДНОГО ДУХА

Период, в котором жил Абай Кунанбайулы, был переходным временем, когда казахский народ, вольно населявший Великую степь, стал утрачивать компоненты конно-кочевой культуры, скованный укладом колониальной жизни. Жизнь и творчество великого поэта совпали с этим переходным периодом.

Дорога назад закрыта, а видимый горизонт как «густой туман», этот трудный период в сознании казахов ассоциируется со словами «лихая година». Как говорил сам Абай, «впереди – пламя, позади – лед», таким представляется философско-лирическое осмысление в творчестве поэта.

В данной статье подробно анализируется творчество гениального казахского поэта Абая Кунанбайулы в тесной связи с реалиями времени, социальным положением того периода. Картина мира великого человека, жившего на стыке старого и нового, объяснена с точки зрения душевных страданий, несущих бремя сложного периода. В результате осуществленной работы были выдвинуты содержательные выводы.

Ключевые слова: количество, качество, лихая година, сложный период, труд, культура, национальный характер.

Sharip A.J.

The L.N. Gumilyev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: amantay_sh@mail.ru

CANDLE OF THE NATION'S SPIRIT

The period in which Abai Kunanbayuly lived was a transitional time when the Kazakh people, who freely inhabited the steppe, began to lose the components of the horse-nomadic culture, trying on the chains of colonialism. The life and work of the great poet coincided with this transition period. The road back is closed, and the visible horizon "thick fog" this period is associated with the words of dashing godina, a difficult period in the Kazakh concept. As Abay himself said, «ahead-the flame, behind-the ice», this is the philosophical and lyrical interpretation in the poet's work.

This article analyzes in detail the work of the genius Kazakh poet Abai Kunanbayuly in close connection with the realities of the time, the social situation of that period. The artistic personality of an outstanding person, who lived at the interface between the old and the new, is explained in terms of mental suffering bearing the burden of a difficult period. As a result of the work carried out, substantive conclusions were put forward.

Key words: quantity, quality, difficult period, labor, culture, national character.

Ердембеков Б.А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

e-mail: erdembekov@mail.ru

АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМ: ТАРИХИ ТАҚЫРЫП ТОҒЫСЫНДА

Абай дәстүрі – қазақ әдебиетінің даму тарихында заңды жалғасын тауып, жан-жақты байып келе жатқан асыл арна. Абай айналасында бас қосқан жас шайырлар ұстаз өнегесін тыңдап, өлең жазып, ән айтып, күй шертіп, өнердің түрлі салаларын меңгеруге тырысқан. Абайдың ақын шәкірттері ұлы ұстаз тұтынған рухани, адамгершілік, өмірлік мұраттарды өз шығармаларына арқау етіп, ізбасар ретінде жалғастыра білді. Шәкәрім Құдайбердіұлы Абай шәкірттерінің ішіндегі ең талаптысы, ең білгірі болды. Оның ақындығын айтпағанда, тарихты зерделеу, шежірені білу ізденісі көпшілікті елең еткізбей қоймады. Абай және Шәкәрім тағдыры мен шығармашылығында ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Олардың есімдері ылғи бірге аталады: аға және іні, рухани туысқандар, ұстаз және шәкірт, қоғамдық жұмыстарға да белсене араласқан. Қанымен, жасымен, рухымен ұстасына ең жақын болған – Шәкәрім. Бұл мақалада халқымыздың ой алыптары Абай мен Шәкәрімнің рухани байланыстары, сабақтастықтары кеңінен сөз болады.

Түйін сөздер: Абай, Абай дәстүрі, Абай мен Шәкәрім, қазақ тарихы, қазақ шежіресі.

Абайтану саласында аса аз айтылып келе жатқан Абай шығармаларындағы тарихи тақырыптар турасында кейінгі жылдардың көзқарасымен ой өрбіту – игі сұраныстардың бірі. Ақынның туған тарихтан алған рухани олжасы қандай мөлшерде, айтқан ойы қане деген сұрақтар төңірегінде жан-жақты, терең зерттеулер жасау тек тәуелсіздікпен бірге келгенін айтуымыз керек. Бір қараған адамға қазақтың төл тарихы туралы Абай аз айтқан сияқты болып көрінгенмен, әр өлеңі мен қара сөзінің астарына үңілген адам замана тынысы мен ұлттық болмыстың арасынан тарихтың біраз тылсымынан сыр суыртпақтай алады. Демек, тақырып – көкейкесті. 2004 жылы ғалым М. Қойгелдиев көтерген «Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны» (Қойгелдиев, 2004) мәселесінің кемелденіп, монографиялық деңгейде зерттелу уақыты жетті.

Абай – өз заманында тарихты, қазақтың төл тарихын терең біліп қана қоймай жіті зерттеген санаулы тұлғалардың бірі. Сол уақытта өзі қолы жеткен тарихқа қатысты кітаптар мен түрлі жазбаларды аса ықыласпен оқыған. Оқығаны жалаң тарих емес, соған іргелес ғалымдар этнография, топография, экономикаға қатысты еңбектерді де қарастырған. Қазақ тарихының құрамдас бөлігіндей шежіре, мұсылман, қазақ шежіресіне аса мән берген. Абайтанушы ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек, шамамен қырыққа жуық әлемге танымал тарихшылардың еңбектерін оқыған (Жұртбай, 1995). Әбу Бәкір Ән-Наршахидің «Тарихи Бұхара», Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағы», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі» деп шығыс оқымыстыларын тізе берсек, еуропа мен орыстан Аристов, Бичурин, Радлов, Рычков, тағы басқалардың еңбектерімен

Сур. 1. Ақтөбе қаласында орнатылған
Абай ескерткіші

Fig. 1. Monument to Abai in Aktobe

тізімді ұзарта беруге болады. Қазақ тарихы дегенде алдымен назарға ілінері, әлбетте «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» еңбегі. Жанрлық жағынан тарихи очеркке келетін бұл еңбек Абай кітапханасының, оның ішінде тарихи көздердің қаншалықты мол болғандығын анықтауға мұрсат беретін бірден-бір құнды туынды. Абайдың өзі атап көрсететіні «Бабырнама» еңбегі. Ғалымдар Н.Я. Бичурин, Әбілғазы Баһадүр ханның, Мирза Мехди, Мұхамед Қазими, тағы басқа оқымыстылар еңбектерін Абай дәл осы еңбегінде пайдаланғанын дәлелдеп отыр (Салғарин, 2002: 241-245). Абай бұл шежірені жазуда өзіне дейінгі айтылып келген аңыз-әңгімелерді құрғақ баяндамай, нақты деректермен бекітіп отырады. Ел аузынан аңыз боп жеткен ата-баба туралы әңгімелерді біржола терістемей, олардың тарихқа жанасатынын тарихи дереккөздер

арқылы дәлелдейді. «Абай бұл мәселеде өзінен бұрынғылардың ізімен аңыз қуып, ауыл-аймақ арасында қалмаған, оның қолында халқымыздың түп негізінің шығу шежіресіне жол сілтейтін орыс, қытай, араб, парсы тілдерінде жазылған әдебиеттер болған» (Салғарин, 2002: 241). – деген пікір Абай шежіресінің ғылыми мәнін айқындай түседі. Демек, Абай өткен тарихқа баруда екі жолды ұстанған. Бірі – сол халықтың дүниетанымына сай ұрпақтан-ұрпаққа сарқылмай келе жатқан ескі аңыз-әңгімелер болса, екіншісі – өткен тарих туралы жазылған еңбектер. Осы екеуі Абайдың ой елегінен өтті.

«Біраз сөзді...» жазғанда Абай тарихшы болуды мақсат тұтпағаны анық. Сол уақытта қазақтың қайдан шыққандығы туралы баспасөз бетінде басылып жатқан мақалаларға үн қосу еді. Дәлірек айтсақ, «Қазақ хусусында Қарқаралыдан жазылып келген сөз» (Қазақ хусусында..., 1876),

және Әбдірахман Ахунның «Қазақтардың асыл түбінің қайдан шыққанының хикаясы» (Ахун, 1894) мақалаларындағы қазақтың түп атасын сахабалар әулетіне жатқызатындарға қарсы, әділ, шын тарихты ұқтыруды мақсат қылған. «Біздің қазақтың ықыласы атасын ғараптан шықты дегенді, яки бәни Исраилден шықты дегенді ұнатқандай. Онысы – әрине, тауарихтан хабар тисе, сол жақтан тигендіктен, ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндерстерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс» - деп алдыңғы жазғандарды жеңіл түйреп өтеді. Көзі ашық ақын шежірені қиыс таратушылармен дауға бармайды, тек өз пікірін дәлелдейді. Демек, Абайдың мақсаты қазаққа қайдан шыққанын білгізу, анық түп-тамырын тауып беру десек қателеспейміз. Төл тарихын, ата-баба шежіресінен көз жазып қалуға шақ қалған көк түріктің ұрпағы Абай заманында шынымен қараңғылыққа мықтап қамалған еді. Бір жағы дінмен келген араб астамшылығы, екінші жағынан орыс миссионерлерінің «мәдени шабуылы» тарихын танудан қалып бара жатқан қазаққа үлкен қатер әкелді. Тарихи тамырынан ажыраған халықты билеп-төстеу, құл ету аса оңай екенін Абай білмеді емес. Шежіре жазудағы қарекеті қараңғылық қамауына тұншығып бара жатқан елге саңылаудан жарық сәуле түсірумен бара-бар жанкештінің қармануын еске салады. «Біраз сөзінің...» жалпақ жұртқа аздық боларын білді. Және Абай бұл шежірені кемеліне келген дүние деп қарамағаны да анық. Білімін толықтыруға қолын кеш сермегені кедергі болды. Жәрдемге қолқанат Шәкәрімді шақырды. Шәкәрім – басқа артықшылықтарын былай қойғанда, өзге шәкірттердің ішінде тарихқа жетігі. Абай тапсырмасымен он тоғыз-жиырма жасынан қазақ шежіресін жинап, қарасөз түрінде де, өлең түрінде де жазған осы – Шәкәрім. Жылдар өте Шәкәрімді Меккеге жіберуінің негізгі себебі де тарихқа қатысты деректер жинату. «Афин-Грек білімі Стамболға жиналған, содан табылады. Араб білімі Меккеде, бірақ, менше, Меккеден гөрі Мәдинадан көбірек табылуы керек. Және Мысырдағы Александр атындағы кітапханаға барасың. Осы төрт жерге барып, тарихи орындарды аралап, керек кітаптарыңды алып, біліміңді толықтырып қайтасың» (Шәкәрімұлы, 1992: 16), - деп қолмен ұстатқандай қып Шәкәрімге бағыт-бағдарын анықтап береді.

Сөз арасында айта кетуіміз керек, Шәкәрімнің білім іздеп шет елдерге шыққан жолсапар бағытын анықтап, қай қалалардың қандай кітапханаларында, тарихи орындарында болды деген сұрақтарға нақты жауап таппай Шәкәрімнің тұтынған білім көздері, ақындық кітапханасы сияқты қаламгердің шығармашылық өмірбаянын құрайтын негізгі тақырыпты толыққанды игеру мүмкін емес екендігін еске салғымыз келеді...

Шәкәрімге шежіре жаздырумен шектелмей, бірнеше шәкірттеріне қатар тарихи тақырыпты жырлауға тапсырма береді. Абай тапсырмасымен Шәкәрім Тобықты ішінде үлкен дүрбелең тудырған Еңлік пен Кебектің, Қалқаман мен Мамырдың оқиғасын жырлады. Шәкәрімнен бұрын Еңлік пен Кебек Мағауияның сыбағасы болған. Көкбай ақын Абылай хан мен оның ұрпақтары туралы және қазақ-қалмақ соғысынан «Қандыжап» атты тарихи шығармалар жазады. М. Әуезовтің айтуынша, Мағауия да «Абылай» деген дастан жазыпты (Әуезов, 1995, 229). Бірақ бұл дастан бізге жетпегендіктен, осы пікірден басқа дерек сақталмаған. Уәйіс ақын Абайдан естіп Жошы-Алаша хан аңызын дастан етті. Міне, бұл құбылыстар Абай айналасындағы шәкірттердің тарихи шығармаларға баруына негізінен Абай өзі себеп болғандығынан хабардар етеді. Біздің мақсат – ақын шәкірттері қолға алған тарихи туындылардағы Абайдың орны деген мәселеге жете мән беріп, Абайдан кейінгі әдебиеттегі тарихи тақырыптардың дамуына типізген Абай ықпалын айқындай түсу.

Ең алдымен, бұл шығармалардың жазылу тарихына көңіл бөлсек, Абайдың шәкірттеріне тақырып беруі, оны тексеріп, сүзгіден өткізуі, шәкірттер ортасына салып талқылауы сияқты нағыз ұстаздық қарекеті айқын көрініс береді. Ұстаз бен шәкірт арасындағы шығармашылық сабақтастық, рухани байланыс, ой бірлігі сияқты мәселелерге жете мән берсек, Абайдың ұстаздық қарекеті, ақындық мектебі деген ұғымдардың құр, жалаң тіркес емес екендігін дәлелдей аламыз. Ахат Шәкәрімұлы өз естелігінде келтіретін Абайдың сөзіне құлақ түрейік: «Мен етекбасты болып, білім қуа алмай қалдым. Сол көксеген арманымды Шәкәрім арқылы орындаймын деп, саған білім қуғызатын болдым» (Шәкәрімұлы, 1992: 16), - деген бір ауыз сөзінде шәкіртке деген шексіз сенім бар. Бұл тұрғыдан алғанда шәкірттері – Абайдың айта алмай кеткенін жеріне жеткізіп айтушы да, қолы

жетпегенін ілгері апарушы да. Абайдың рухани ісін жалғастырушылар ғана емес, өз деңгейінде шама-шарқынша дамытушылар...

Шәкәрімнің «Түрік, қазақ-қырғыз һәм хандар шежіресі» – бір күннің немесе бір жылдың туындысы емес. Жасынан қазақ шежіресіне байланысты мәлімет жинауға кіріседі. «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым» (Құдайбердіұлы, 1991: 6), – дейді. Ең алдымен пайдаланғаны Абай кітапханасы болғаны сөзсіз. Абай кітапханасымен шектеліп қалуын ұстаздың өзі жөн көрмей, алыс шет елдерге аттандырады. Абайдың назарында болып көп жылдар жинастырылып, пысықталған шежіре алғаш 1911 жылы Орынборда жарық көреді. Осыдан кейін де салмағы ауыр бұл туындысына қайта оралып, өңдеп, толықтырып отырғанға ұқсайды. 1931 жылы С. Мұқановқа жазған хатында: «... шежіренің бір жыртылып қалғаны табылып, бұрынғы басылғандарында қате бар, һәм қосылмаған сөздер бар болғандықтан, көшіріп жатырмын түзетіп» (Құдайбердіұлы, 1991: 76), – дейді. Кейінгі түзетілген нұсқа өкінішке орай оқырманына жетпеді. Сәбитке хат жазған жылы Шәкәрім атылып, оның қолжазбалары түгел қолды болды, әлде жойылды.

Шәкәрім шежіресі баспаға шығысымен жұртты елең еткізген елеулі дүние болды. 1913 жылы Ә. Бөкейханұлы бұл еңбекке арнайы мақала арнап: «Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шаһкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шаһкәрім кітабын әбден білмей, қадам баспа. Кітап жиған жері жоқ көшпелі далада жүріп Шаһкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес» (Қыр баласы, 1913), – деп, туындының әділ бағасын сол уақытта-ақ берді. Шәкәрім ақталғаннан кейін, бертінгі уақытта бұл еңбекке Қ. Мұхамедханұлы, М. Мырзахметұлы сынды әдебиетші ғалымдар тоқталып, шежіренің қазақ әдебиеті мен тарихындағы орнын айқындап берді. Десек те, Шәкәрім шежіресі әсіресе тарихшылар тарапынан зерттеуге зәру. Тарихшы ғалым Ж. Артықбаевтың: «Менің ойымша шежіре мәтінімен өте ыждахатты жұмыс керек. Шәкәрімнің өзінің келтірген атауларының ішінде

толып жатқан мәселелер бар. Екіншіден, шежіре мазмұнына қатысты ұланғайыр дерекнамалық жұмыс қажет. Үшіншіден, шежіре толып жатқан ғылыми түсініктемелерді (комментарий) қажет етеді» (Артықбаев, 2003: 48), – деген ұсыныстары әлі көп жұмыстың алда екенін аңғартады. Біз бұған дейін пікір айтқан ғалымдардың пікірлерін қайталап немесе талдап жатуды мақсат етпедік. Айтайық дегеніміз – шежіре жазуда Шәкәрімге Абай ықпалының, көмегінің қаншалықты болғанын айқындау.

Шәкәрім шежіресі мен Абайдың «Біраз сөзінің...» арасында шығармашылық бірлік қандай? Шәкәрім шежіресін Абай еңбегінің жалғасы, толықтырылған нұсқасы деп қарауға да болады. Алдымен, екі еңбектің жазылу мақсаты бір. Жоғарыда айтқанымыздай қазақтың шығу тегі, түп атасының түркілерде екендігін дәлелдеп, қазақтың көзін ашу. Абайдың осы бағдары Шәкәрім шежіресінде кеңінен таратыла баяндалады.

«Қазақтың түп атасы» деген өлеңмен жазылған шежіресінде Шәкәрімнің:

*Ұғып ал осы сөзді, жас ұландар,
Өз бауырың ол түрік те осыны аңғар.
Құл болып біз қорлықта отырсақ та*

Көп шыққан атамыздан арыстандар
(Құдайбердіұлы, 1991: 73), – деген бір ауыз өлеңі Абай еңбегінің жазылу қажеттілігін айғақтай түседі. Абай өз еңбегінде түркі тектес халықтардың дүниетанымынан алшақ кетпей, салт-дәстүр, мақал-мәтел, аңыз-әфсаналардың шығу төркінін ғылыми тұжырымдармен бекітіп, әрі оны жалпақ жұрт ұғатындай қарапайым тілмен жеткізді. Шәкәрім қазақтың аңыз-әңгімелері мен әртүрлі тарихшы ғалымдардың пікірлерін қоса-қабат өре келтіруде Абай салған із-жобадан алшақ кетпеді. Абай қысқа қайырған тұсты Шәкәрім толықтырып, ғалымдар пікірін келтірсе, жай ғана атап өтпей, ол пікірлердің дұрыс-бұрыстығына өз көзқарасын білдіріп отырды.

Абайдың аса мән берілмей келе жатқан тарихи құнды екінші бір еңбегі – «Орта жүз қазақтарының рулары туралы» шежіре ақынның досы Н.Я. Коншиннің баспаға ұсынуымен орыс тілінде «Памятные книжки Семипалатинской области на 1900» кітабында жарияланды. Коншин атынан жарияланған еңбектің Абай жазған шежіре екендігін Қ.Мұхамедханұлы дәлелдеген-ді (Мұхамедханов, 1991). Коншиннің

өзі де автордың құпия қалуына байланысты түсінік берген шежіренің алғысөзінде. Бұл жазба мазмұнына қарай «Біраз сөздің...» жалғасы десе де болғандай. Абай алдыңғы мақаласында Жошы ханға келіп тоқталса, кейінгі еңбек орта жүз – Арғын, Найман, т.б. руларды таратумен басталады. Тек, екіншісінде еркін әңгімелеу жоқ. Орыс зиялысының өтініші бойынша болар, «Орта жүз қазақтарының рулары туралы» шежіре қасаң кестеге құрылған. Бұдан шығатын қорытынды, Абай қолында өзі жазған қазақтың толық шежіресі болған. Қажеттілік туған жағдайда ғана белгілі бір бөлігін баспаға ұсынған. Алғашқысы қазақтардың түп-төркінін дұрыс көрсету үшін, келесісі Коншиннің өтініші бойынша жарияланған. Ал, баспаға ұсынылмай Абай қолында қалған қазақ шежіресі туралы мол деректерді Шәкәрімнің сарқа пайдаланғаны күмәнсіз. Абай деректерімен тоқтамай, шежіре жинауда Шәкәрім көп ізденді, ел ішіндегі әңгімелерді жинап, солардың ақиқатқа жақынын шежіреге арқау етті. Ол: «...бір үлкен атамыз Құнанбай қажы марқұм Арғын аға хан болған кісі екен деуші еді» (Құдайбердіұлы, 1991: 40), – деген сөздерінен байқалады.

Абайдың екі еңбегі мен Шәкәрім шежіресінің ішкі мазмұнына үңілсек те ой бірлігі, оқиға бірлігінен көптеп мысалдар келтіруге болады. Мәселен, Абай мақаласындағы Татар сөзі, Шағатай, Жошы, тағы басқа ел билеушілер туралы деректер мен аңыз-әңгімелер, тіпті соларға қатысты халықтың аузында қалған мақал-мәтел, нақыл сөздер Шәкәрімде де келтіріледі. «Алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмадық», «Сарт – садағам, өзбек – өз ағам» деген халықтық нұсқалар екі ақын еңбектерінде де қолданылған. Сондай-ақ, Коншин жариялаған шежіредегі Ақжол (Дайырқожаның) Қара қыпшақ Қобыланды найзасынан өлгендігі туралы деректі Шәкәрім кеңейтіп жазады. Шәкәрімнің әрбір руға берген анықтамасындағы әңгіме ауаны Абай шежіресінен, дәлірек айтқанда шежіре соңындағы түсініктегі сөздерден алшақ кетпейді. Бірер мысал: «...Саржумартом были приняты в братья: Баганалы и Балталы (дети рабыни, которую привела мать Саржумарта), Кокжарлы (купленный Саржумартом) и незаконнорожденный родственник Бура. Саржумарт служил докладчиком при одном из ханов, который дал его тамгу «Ергенекты» (дверной косяк). От этой тамги роды всех лиц, группировавшихся около Саржумарта (сыновья

Саржумарта Каратай, Баганалы, Балталы, Бура) получили общее название Ергенекты» (Заметка о..., 1992: 27), – деген пікір Шәкәрім шежіресінде: «Саржомарттың нәсілі Ергенек таңба салып, Ергенекті Найман атанып еді. Сол себептен бұлар Ергенекті атанды. Бірақ халықтың көбі оларды Уақ деп кетті. Саржомарттың күнінен туған Балталы, Баганалы және бір құлы Көкжарлы» (Құдайбердіұлы, 1991: 38), – деген сияқты айнымай қайталанатын тұстар көп. Шәкәрімдегі: «Орта жүз Арғын ішінде Тарақты деген ел бар, оның нәсілі кім екенін ешкім анықтап білмейді» (Құдайбердіұлы, 1991: 39), – деген нақты анықталмаған мәселелер Абай шежіресінде де басы ашық күйінде. Абай Тарақтылар туралы орыс зерттеушілерінің әрқилы пікірлерін келтіргенмен, «мынаған қосыламын» деп нақты айтпайды. Осындай ұқсастықтар Абай мен Шәкәрім арасын ғана байланыстырып қоймайды, олардың пайдаланған деректері бір түпнұсқадан шыққандығын айғақтайды. Мәселен, жоғарыда келтірген Алаша хан туралы деректі Шәкәрім Абайдан естігенімен шектелмегені анық, Абай арқылы «Бабыр-наманы» оқыды десек әділ болады. Ал, мұның ар жағында Абай мен Шәкәрім кітапханасы арасындағы бірлік пен байланыс деген арналы тақырыптың мойны көрінеді. Мұхаммед Бабыр мен Абай арасындағы байланыс туралы Б. Қожабекұлының пайымды пікірлерінің де мәні зор екенін атап өткен орынды (Қожабекұлы, 1993). Демек, Шәкәрім Абай деректерін сол қалпында көшіріп алды деген ой тумауы керек. Ол ұстаз үлгісін қорландырып, әсіресе сөздің этнонимдік шығу төркінін қазған Абай үрдісін ары қарай дамытқан. Шәкәрімнің шежіресінің өлеңмен жазылған нұсқасы да бар дедік. Шежірені өлеңмен жазу тек қазаққа ғана емес, түркі тектес елдердің көбіне тән болған. Шәкәрімнің замандасы, қырғыз елінің ақыны – Тоғолоқ молда өз елінің шежіресін өлеңмен жазған.

Қазақтың түп атасы – батыр Түрік,

Арабтан деген сөздің түбішірік (Құдайбердіұлы, 1991: 70), – деп Абай позициясын ұстанған бойда Шәкәрім қазақ шежіресін өлеңмен өріп шығады. Ақындығын паш ету үшін емес, сол кездегі халықтың қабылдауына қара сөзден гөрі өлең жақын болғандықтан.

Қалжың емес, қам үшін жаздым мұны,

Білсін деп кейінгілер түп атасын (Құдайбердіұлы, 1991: 66), – деп жазады

шежіремен бірге басылған «Мақсұт» өлеңінде. Жалпы Шәкәрім өлеңге де, қара сөзге де жүйрік болған соң, бір шығармасын екі түрде де беруді машық еткенге ұқсайды. Бұны атақты «Ләйлі-Мәжнүн» дастанының прозалық үлгісінің бар екендігінен де көруге болады.

Шәкәрімнің 1931 жылы 3 ақпанда Саят қорада жатып Сәбит Мұқановқа біраз шығармаларын жіберіп хат жолдағаны әдебиетші қауымға белгілі. Сол хатта Шәкәрім «Қазақтың түп атасын» жиырма бес жасымда жазған шығармам (Құдайбердіұлы, 1991: 77) деп көрсетеді. Осы өлең шежіренің соңында:

*Жазғанмын ендігісін мұнан бұрын,
Шежіремнің «Еңлік-Кебек» оқы бірін.
Осыған соны қосып жаттап алсаң*

Білерсің түп атаңның барлық сырын (Құдайбердіұлы, 1991: 76), – деп «Еңлік-Кебек» дастанын шежіресінің бір тармағы ретінде насихаттайтыны бар. Осы арада ақын шығармаларының шығу уақытын анықтау мәселесі тығырыққа тірелгендей. «Қазақтың түп атасын» жиырма бес жасында, яғни 1883 жылы жазса, «Еңлік-Кебек» дастаны одан да бұрын жазылған болып шығады. Ал, Шәкәрім «Еңлік-Кебегінің» Мағауия «Еңлік-Кебегінен» кейін жазылғаны белгілі. Ел арасындағы естеліктерге сүйенсек, бұл тақырыпты жырлау Абай тапсырмасы бойынша алдымен Мағауия еншісіне тиіпті. Аса ақжүрек, сезімтал Мағауия екі жасқа жаны ашып, Кеңгірбайдың образына қаттылық жасап жіберсе керек, Абай «ел арасы бүлінеді», – деп Мағауия шығармасын қабылдамай, Шәкәрімге қайта жазғызған көрінеді.

1870 жылы туған Мағауия 1883 жылы немесе одан да ерте «Еңлік-Кебекті» жаза алмайтыны анық. Қ. Мұхамедханұлының дерегінше: «Мағауия бұл поэманы 20 жасында, 1890 жылдарда жазған» (Мұхамедханұлы, 1993: 96), – деген пікірі көңілге қонымды. «Еңлік-Кебектегі» тағы мынандай жолдарға назар аударайық:

Қалмақ жеңіп қазақтан алған кегін,

Қалқаман қисасында жазып едім, – дегені – «Қалқаман-Мамырдың» «Еңлік-Кебектен» бұрын жазылғаны. Шежіредегі сәйкессіздіктерге қарап «Шәкәрім үш салмақты поэмасын жиырма бес жасқа дейін жазған» деген пікір қорытуға келмес. Демек, «Қазақтың түп атасы» Шәкәрімнің өзі келтіргендей жиырма бес

жасында жазылуы көңілге күдік әкелмейді. Тек, өлең-шежіредегі «Еңлік-Кебек» дастанының ауызға алынуы – осы шумақ кейіннен қосылуы мүмкін деген жорамал айтуға болады. Өйткені Шәкәрім көп шығармаларын қайта қарап, түзетіп, толықтырып отырған.

Елу бес жыл жинаған қазынамды,

Оңашада қорытам ойға салып, – деген ақынның талай дүниені қайта жазғандай етіп түлеткені ақиқат. Демек, жиырма бес жасында жазылған өлеңнің ішінде «Еңлік-Кебек» туралы сөз – кейінгі түзетулер мен толықтырулардың нәтижесі болуы ықтимал. Шәкәрім дастандарының шығу уақытын анықтауға арнайы мақала жазған А. Омаровтың: «Нартайлақ-Айсұлу» 1883 жылы, «Қалқаман-Мамыр» 1889-90 жылы, «Жолсыз жаза» шамамен 1891-92 жылы жазылған деп білдік» (Омаров, 2006: 75), – деген пікірі шындыққа жақын.

Абай кеңесімен жазылған шығармасы жалғыз «Шежіре» емес. Ақын болып қалыптасуына өлшеусіз ықпал еткен Абайдың тікелей тапсырмасымен Шәкәрімнің тағы да «Мұсылмандық шарты» еңбегі, «Қалқаман-Мамыр» және «Еңлік-Кебек» дастандары жазылды.

Аса көңіл бөлінбей келе жатқан діни-философиялық еңбегі – «Мұсылмандық шарты» десек, бұл еңбектің мәнділігі сол ішкі мазмұны Абайдың дүниетанымымен ұштасып жатқандығында ғана емес, «қазақ халқының өз тілімен» (Шәкәрім) жазылған туынды Абай тапсырмасы екендігінде.

1980-жылдардың аяғында «халық жауы» деген аттан арылған ақын шығармалары жарық көре бастады. Солардың соңын ала М. Мырзахметұлының редакторлығымен «Мұсылмандық шарты» еңбегі 1993 жылы араға 82 жыл салып қайта жарық көрді. Бұл еңбектің ішкі табиғатынан Абай қарасөздерінің түп-төркіні менмұндалайды. Бірер мысал, Шәкәрім сөзі иманнан басталады. «Иман деген Алла тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықыласпен нанбақ. Иман айтқанда «Лайлаһаилалла Мұхамед расул Алла» дейміз, оның мағынасы: «Бір құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед Ғалиссалам Алла тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады. Мұны мағынасын білмей құры айтқаныңмен иман болмайды. Және анық шын

нанып айтпай, құр тіліңменен ғана айтса, о да иман емес» (Құдайбердіұлы, 1993: 7-8), - деген ойының төркіні Абайдың 28-қарасөзінде. Дәлірек айтқанда, Шәкәрім Абай сөзін қарапайым тілмен жеткізіп, ұстаз қарасөздеріне түсіндірмелік қызмет атқарып тұрғандай да. Еңбектің жазылу мақсаты да Абайды меңзейді. «Абайдың аса күрделі мәселелерге құрылған 38-қарасөзіндегі ахлақ мәселесі мен иман, имандылық жайындағы ой-толғаныстарын Шәкәрім поэзиясы мен «Үш анық», «Мұсылмандық шарты» деп аталатын қазіргі жас ұрпаққа беймәлім шығармаларында өзіндік таныммен жалғастырыла дамытылған дәстүрлік құбылысқа да кезігеміз», - дей келіп, М. Мырзахметұлы ары қарай: «Шәкәрімнің «Мұсылмандық шартын» автордың дүниетанымының өзекті белгісі ретінде қарап бағалайтыны бар. Бұл, әрине жаңылыс қадам, болмас жарқылға алданып теріс кету ғана» (Құдайбердіұлы, 1993: 3-4), - деген пікірі - нағыз Шәкәрім дүниетанымына бойлап бара алмағандарға ескерту. Құп аларлығы - бұл еңбек Шәкәрім ойшылдығының өлшемі емес. Тіпті діни сауатының да деңгейін дәл осы еңбектен іздеу - адасқандық. Еңбектің қарапайымдылығын, қарабайырлығын Шәкәрімнің сауатына итере салудың қажеті жоқ, еңбектің жазылу мақсатына үңілгенде ғана анығына көз жеткізуге болады. Автор бұл еңбекті жазудағы мақсатын: «...біздің қазақ халқының өз тілімен жазылған кітабы жоқ болған соң, араб, парсы кітапты білмек түгіл, ноғай тілімен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иманғибадат турасынан шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойладым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып, әрі оларға пайда, әрі өзіме сауап болар ма екен деп Алла тағаланың рахметінен үміт еттім» (Құдайбердіұлы, 1993: 7), - деп ұқтырса, осындағы әрбір қазақтың санасына ұялайтын қарапайым тілмен жазылған еңбекпен Шәкәрім танымының деңгейі өлшенбейтіні түсінікті. Демек, мұсылмандықтың шартын бар қазаққа ежіктеп түсіндірер әліппе, тілашар іспетті қабылдаған жөн бұл еңбекті. Ал

Шәкәрім ойшылдығының шырқау биігін оның философиялық поэзиясы мен «Үш анығынан» іздеген жөн.

Еңбектің жазылу мақсаты - қараңғылыққа бойұсынып бара жатқан қазақтың қамы. Орыс миссионерлік саясаты өршіп тұрған шақта қазақты мұсылмандық жолға түсірудің маңызы зор-тын. Діні берік, иманы жолдас болған жанды шеттен жау алмайды. Қазақ даласына шоқындылар дайындайтын мектептерін қаптатып жатқан кәпірлік саясатқа қарсы қылыш кезеп, оқ ату келмесе кеткен заман еді. Жалғыз амал мәдени басқыншылыққа мәдени тосқауыл ғана керек екенін Абай, Ыбырай, Шоқан сынды көзі ашық қайраткерлер ұқты. Орыспен жағаласып, қазақ баласын қазақ етіп шығарам деп жанталасқан халқымыздың біртуар перзенті Ы. Алтынсарин Шәкәрімнің алдында ғана осы мазмұндас «Шариат-уль ислам» кітабын жазған болатын. Миссионерлік дерттің деңдеп кеткеніне шыдамай, өмірінің соңында сүйікті ісін тастап ел ішіне кеткен. Кеткенде де жай жатпай, отаршыларға қарсы болып, тергеуге алынады. Дәл осы тұста ақмолалық Шаймерден Қосшығұловтың хатына байланысты Абай үйі тінтілгенін есіңізге алсаңыз, миссионерлік басқыншылықтың қаншалықты қарқын алғанын аңғара беріңіз. Абай және орыс отаршылдығы туралы ғалым Т. Жұртбайдың «Күйесің, жүрек... сүйесің» еңбегінде кеңінен сөз болған.

Орыс миссионерлерінің жанкешті әрекетінен ерік-жігері мойи бастаған қазақ баласының рухани санасын оятып, бетін бері бұрғызу үшін мұсылмандардың шарты жазылды. Қазақты рухани құлдыраудан аман сақтап қалудың бірден-бір жолы - көзін ашу. Абай насихатқа толы қарасөздерін дәл соларға арнап жазған демесек те, аулындағы «Ескі там» медресесінің шәкірттеріне оқытқаны - еріккеннің ермегі емес. «Қазақты қайтсем қатарға қосам» деген ақынның Шәкәрімге «Мұсылмандық шартын» жазғызуының себебі де осы туған халқын жарқын болашаққа жетелеу жолындағы жанкешті қарекетінің бір көрінісі.

Әдебиеттер

- Артықбаев Ж. «Шәкәрім шежіресіне» қайта оралсақ.// Қазақ тарихы, 2003. – №2. – 46-48 б.
- Ахун Ә. Қазақтардың асыл түбінің қайдан шыққанының хикаясы.// Дала уалаятының газеті, 1894, 22 мамыр.
- Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
- Жұртбай Т. Кемеңгердің кітапханасы // Парасат, 1995, № 8, 16-17 б.
- Заметка о происхождении родов Средней Киргизской орды.// Абай, 1992, №1, 26-29 б.
- Қазақ хусусында Қарқаралыдан жазылып келген сөз.//Түркістан уалаятының газеті, 1876, 8 көкек.
- Қожабекұлы Б. «Бабырнама» – ортақ туынды.// Кітапта: Бабыр Захир ад-дин Мұхамед. Бабырнама. – Алматы: Ататек, 1993, – 448 б.
- Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны.// Кітапта: Қазақтың бас ақыны: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Дәуір, 2004. – 120 б.
- Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 80 б.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.
- Қыр баласы. Түрк, қырғыз, қазақ хәм ханлар шежіресі.// Қазақ, 1913, 28 сәуір, №12.
- Мұхамедханов Қ. Ұлы ақынның қайраткерлік қызметі.// Абай, 1992. – №1. – 38-42 б.
- Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 1-к. – Алматы: Дәуір, 1993. – 224 б.
- Омаров А. Шәкәрімнің қазақ өмірінен жазған дастандары.// Ақиқат, 2006, №11-12, – 71-75 б.
- Салғарин Қ. «Абайдың біраз сөзіне...» түсініктеме // Кітапта: Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 274 б.
- Шәкәрімұлы А. Менің әкем, халық ұлы – Шәкерім. // Жұлдыз, 1992, №11, 3-50 б.

References

- Artyqbaev J. «Shákárim shejiresine» qaita oralsaq.// Qazaq tarihy, 2003. – №2. – 46-48 b.
- Ahún Ä. Qazaqtardyń asyl túbiniń qaidan shyqqanynyń hıkaiasy.// Dala ýalaıatynyń gazeti, 1894, 22 mamyr.
- Äýezov M. Abai Qunanbaev. – Almaty: Sanat, 1995. – 320 b.
- Jurtbai T. Kemeńgerdiń kitaphanasy // Parasat, 1995, № 8, 16-17 b.
- Zametka o proishojdenii rodov Srednei Kirgizskoi ordy.// Abai, 1992, №1, 26-29 b.
- Qazaq hýsýsynda Qarqaralydan jazylp kelgen sóz.//Türkistan ýalaıatynyń gazeti, 1876, 8 kókek.
- Qojabekuly B. «Babyrnama» – ortaқ týyndy.// Kitapta: Babyr Zahir ad-din Muhamed. Babyrnama. – Almaty: Atatek, 1993, – 448 b.
- Qoigeldiev M. Abai tulǵasy men murasynyń qazaq tarihyndaǵy orny.// Kitapta: Qazaqtyń bas aqyny: Halyqaralyq ǵylymy-teorialyq konferensia materialdary. – Almaty: Dáýir, 2004. – 120 b.
- Qudaiberdiuly Sh. Musylmandyq sharty. – Almaty: Qazaqstan, 1993. – 80 b.
- Qudaiberdiuly Sh. Túrik, qyrǵyz-qazaq hám handar shejiresi. – Almaty: Qazaqstan, 1991. – 80 b.
- Qyr balasy. Túrk, qyrǵyz, qazaq hám hanlar shejiresi.// Qazaq, 1913, 28 sáyir, №12.
- Muhamedhanov Q. Uly aqynnyń qairatkerlik qyzmeti.// Abai, 1992. – №1. – 38-42 b.
- Muhamedhanuly Q. Abaidyń aqyn shákirtteri. 1-k. – Almaty: Dáýir, 1993. – 224 b.
- Omarov A. Shákárimniń qazaq ómirinen jazǵan dastandary.// Aqiqat, 2006, №11-12, – 71-75 b.
- Salǵarin Q. «Abaidyń biraz sózine...» túsinikteme // Kitapta: Qazirgi abaitanýdyń ózekti máseleleri. – Almaty: ǒylym, 2002. – 274 b.
- Shákárimuly A. Meniń ákem, halyq uly – Shákerim. // Juldyz, 1992, №11, 3-50 b.

Ердембеков Б.А.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан
e-mail: erdembekov@mail.ru

**АБАЙ И ШАКАРИМ:
НА СТЫКЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕМЫ**

Традиция Абая это благородное русло, продолжающееся в истории развития казахской литературы и во многом обогащенное. Последователи поэта Абая смогли продолжить в своих произведениях духовные, нравственные и жизненные идеалы выдающегося учителя.

Шакарим Кудайбердыулы является одним из самых инициативных и сведующих учеников Абая. Их имена всегда назывались вместе: братья, духовные родственники, наставник и ученик, они оба принимали активное участие в общественной работе.

Шакарим был ближе всего к своему учителю по родству, возрасту и духу. В данной статье речь идет о духовных связях и преемственности гигантов мысли нашего народа Абая и Шакарима.

Ключевые слова: *Абай, традиция Абая, Абай и Шакарим, казахская история, историческая память казахского народа.*

Erdembekov B.A.

K.Zhubanov Aktobe regional university,
Aktobe, Kazakhstan
e-mail: erdembekov@mail.ru

**ABAI AND SHAKARIM:
AT THE INTERSECTION OF HISTORICAL THEMES**

The tradition of Abai is a noble direction that continues in the history of the development of Kazakh literature and is largely enriched. The followers of the poet Abai were able to continue the spiritual, moral and life ideals of the outstanding teacher in their works.

Shakarim Kudaiberdyuly is one of the most initiative and knowledgeable students of Abai. Their names were always called together: brothers, spiritual relatives, mentor and disciple, they both took an active part in social work. Shakarim was closest to his master in kinship, age, and spirit.

This article is about the spiritual connections and continuity of the giants of thought of our people Abay and Shakarim.

Keywords: *Abay, tradition of Abai, Abai and Shakarim, Kazakh history, genealogy of Kazakh people.*

УДК 801.82

Айтмуханбетова Б.А.
Мемориальный музей академика К.И. Сатпаева,
г. Алматы, Казахстан

«ЧОКАН АКТУАЛЕН ВСЕГДА...»

к 185-летию Чокана Валиханова

Чокан Валиханов оставил после себя обширное научное и литературное наследство. За свою короткую жизнь он успел написать ряд работ, посвящённых истории, географии и этнографии народов Средней Азии и Казахстана, а также довольно значительное количество произведений на общественно-политические темы. Это был вполне сформировавшийся крупный учёный с энциклопедическим складом ума, сумевший поставить по-новому ряд вопросов в современной ему науке. По велению времени Ч. Валиханову суждено было стать пионером, первопроходцем во многих отраслях духовной сферы своего народа, но это вовсе не исключает рассмотрения его наследия в неразрывном историческом единстве. Только тогда полноценно раскрывается вся личность Чокана не только как основоположника казахской науки, но более широко – создателя концепции «общественного прогресса».

Ключевые слова: этнограф, географ, историк, казахская наука, первопроходец, наследие Валиханова.

Введение

Известному казахскому писателю Габиту Мусрепову принадлежат слова о том, что в отношении Чокана нельзя увлекаться голым перечислением тех сфер, к которым он прикоснулся, что его нельзя втиснуть в тесные рамки единого методологического подхода, ибо разносторонность интересов Чокана прежде всего есть отражение разноликости духовной потенции казахского народа. Отчасти это так. Чокан действительно есть олицетворение личности в массовом сознании, в котором восемь граней и одна суть («Сегіз қырлы – бір сырлы»). Да, Чокан – октаэдр, восьмигранник. В этом отношении в Чокане счастливо сочетались сразу несколько замечательных способностей, необходимые для первого учёного своего народа, и не просто первого, а учёного-универсала с широким диапазоном интересов. Его от многих учёных из малых народов тогдашней Российской империи, например, первого бурятского учёного Доржи Банзарова, отличает приверженность

к «кочевым» методам исследования, в этом смысле Чокан являл собой лучший образец учёного-путешественника. И неспроста в конце XIX в. его имя было включено в 19-томную французскую Всеобщую географию La Nouvelle géographie universelle Элизе Реклю как учёного-путешественника. Если Д. Банзаров по своему складу был кабинетным учёным, то Чокан с детства был подготовлен к исследованиям географической истории. Он обладал всеми качествами, необходимыми для полевых научных работ. И неспроста одним из его детских увлечений было рисование, зарисовки с натуры. Этому искусству он научился у русских художников-топографов и геодезистов, подолгу проживавших в Кушмурунской крепости, в семье Валихановых (Валиханов, 1961: 26). Изначально он использовал тушь и карандаш, но позже стал рисовать и акварелью. Таким образом, работы Чокана стали первыми изображениями казахской степи, сделанными её коренным жителем. Рисование обостряло его наблюдательность, в то же время оно отвечало его эстетическим

потребностям, ибо он уже в раннем возрасте производил первые записи казахского народного эпоса в Кушмуруне, что, вполне возможно, помогло визуализации событий на бумаге. В дальнейшем он берет в привычку изображать в своих дневниках то, что видел вокруг, и сохранил её на всю жизнь. Среди обширных материалов, собранных Ч. Валихановым, значительное место занимают его зарисовки карандашом и тушью, где запечатлены флора и фауна мест его пребывания, воспроизведены типы жителей Киргизии и Восточного Туркестана и их занятия. В свои альбомы он зарисовывал этнографические предметы и жанровые сюжеты, чертил планы, схемы и маршруты. Они как бы продолжают зарисовки в дневниковых записях, сделаны словно небрежно, но очень точно. Рассматривая эти рисунки, становится понятным, каким он был талантливым художником, когда надо умеючи передать на листе маршруты своих экспедиций твердой рукой военного топографа: величайшая ценность его топографических работ состоит в том, что на их основе затем были составлены точные карты Центральной Азии, а не предположительные, какими до Валиханова довольствовалась наука. По мнению географов, интерес вызывает карта Центральной Азии, сделанная Чоканом на страницах одного из его дневников. Это была первая достоверная карта Кашгарии и граничащих с ней районов.

Второе свойство, присущее ученому-путешественнику, это знание языков. Чокан был первым полиглотом-казахом, овладевшим кроме восточных языков также несколькими европейскими языками. В то время султанские дети, по традиции, должны были изучать несколько восточных языков или как говорилось, «жеті жұрттың тілін білу» – знать языки семи народов. Как видно из архивных материалов, он всё время занимался восточными языками, хорошо освоил арабскую грамоту, фарси и среднеазиатский койнэ – чагатайское наречие. Этот лугат изучался в кадетском корпусе вместе с татарским и русским – что касается последнего, то Чокан за короткое время стал его отличным знатоком. После возвращения из Кашгара он говорил, что там он старался изучить уйгурский язык. Есть мнение, что Чокан во время своего пребывания еще в Кульдже начал изучать уйгурский, позже в Кашгаре в совершенстве овладеет этим языком (Иминов, 2016). Свидетельством того, что Чокан знал и европейские языки, служит сообщение П. Семенова-Тян-Шанского о том, что он, будучи

в Петербурге, под его влиянием слушал лекции в Университете и хорошо освоился с французским и немецким языками (Валиханов, 1961: 50). Известно, что только тот, кто в совершенстве знает родной язык, сможет овладеть любым другим языком. Чокан был тонким знатоком казахского, и его можно назвать наилучшим переводчиком своего времени. Многие поговорки на русский язык он переводил четко, точно, адекватно, синтетическим методом: «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» – «Видевший отца – будет точить стрелу, а видевшая мать – кроить шубу», «Етігің тар болса, дүниенің кеңдігінен не пайда» – «Когда сапог тесен, то нет для тебя пользы от благоденствия мира», «Басқа пәле – тілден» – «Голове откуда беда? От языка!» и т.д. И это тоже неспроста: Чокан слыл не только ученым, но и выступал как литератор, публицист, замечательный художник слова, – еще одно свойство, столь необходимое «кочевому» исследователю. Недаром его дневники путешествия подкупают своей живостью, большими лирическими отступлениями, тонким юмором, интересными наблюдениями и живыми восприятиями картин народной жизни. Одним словом, научные штудии Ч. Валиханова выполнены на грани академического стиля и стиля художественного очерка – по закону жанра эссе.

Основная часть

Интересы Чокана как ученого-путешественника видимо простирались далеко за пределы России и не ограничивались восточными странами. По некоторым источникам (воспоминания и письма друзей), он в петербургский период своей жизни на короткое время съездил в Париж. При этом ссылаются на его письмо родителям от 4 ноября 1860 года, где он писал: «Бог даст, через месяц выеду из Петербурга в Париж, для чего занял деньги у одного человека...», а также на воспоминание барона А. Врангеля о том, что он видел Чокана в Париже [Ермекбай, Абусейтова, 2013]. По одной версии, он мог поехать туда с целью публикации своих статей в трудах Географического общества Франции. По другой версии, ездил в Париж для встречи с издателями оппозиционной самодержавной газеты «Колокол» – Герценом или Огаревым. Веским аргументом в пользу этого предположения может служить то, что, начиная с 1861 года, на страницах «Колокола» появились статьи о Казахстане, явно написанные

Валихановым. Б. Кыстаубаев же в своей книге категорично утверждает: «В результате анализа и критической оценки всех материалов о деятельности российских спецслужб в тот период и личности самого Чокана, мною установлено, что он действительно находился в краткосрочной заграничной командировке с разведывательным заданием в составе российской делегации во Франции» (Ермекбай, Абусейтова, 2013).

Как бы то ни было, мы видим, решаясь на такие путешествия, причем весьма небезопасные, Ч. Валиханов преследовал свою цель, свои интересы: использовав эти командировки для дела науки, подробно изучить и собрать материалы, касающиеся истории, географии, экономики, культуры и быта и многих других вопросов, он блестяще выполнил возложенную на него задачу, особенно по вопросам научных исследований, которые больше всего удовлетворяли его научную любознательность, исследовательский «зуд», скажем так. Да, он работал согласно тактическим и стратегическим государственным интересам, но объективно все это вылилось в научное творчество, которым Чокан увлекся уже в юные годы. Конечно, априори он не мог остаться в стороне от общественной жизни страны, которая протекала в сложной исторической обстановке. Не зря Чокан подчеркивал, что «в настоящее время, можно сказать, происходит незаметная, но сильная борьба старины с новизной: мусульманской, подражающей Востоку, и русской». С другой стороны, в самой русской части империи обострилась политическая и идеологическая борьба в связи с кризисом крепостничества и проведения демократических преобразований. Отсюда сложность философских, социологических и общественно-политических взглядов Ч. Валиханова, его связей с революционными и демократическими кружками России, отношении к государственной политике царизма на окраинах империи. Проблема усугубляется тем, что изучение научного наследия Чокана все еще приходится на советское время с его марксистско-ленинской идеологией, которая стремилась сделать из видных соотечественников неких революционеров, борцов за свободу угнетенных, и, конечно, Ч. Валиханов не был исключением. К сожалению, в постсоветское время еще не созданы полноценные научные исследования, проливающие свет на его наследие, особенно с общественно-политической точки зрения – здесь по-прежнему довлеет позиция, рассматривающая мировоззрение ученого как

просветителя-демократа, сформированного под воздействием лучшей, демократической части русского общества, еще пуще, он рассматривается как приверженец революционно-демократического направления, а в отношении казахского общества, мол, выступал как просветитель-демократ (Валиханов, 1961: 97), или, в лучшем случае, как основоположник казахской просветительской демократической идеологии в условиях феодального застоя. По философским взглядам его низводят до уровня убежденного атеиста, разоблачающего реакционную роль религии и мусульманского духовенства. Между тем деидеологизированный современный незащоренный взгляд на творческое наследие учёного обнаруживает, что Чокан обладая несомненными качествами национального вождя, тем не менее, по выражению Олжаса Сулейменова, был далёк от революции, но близко подошел к отходу от монархии (Сүлейменов, 1985). Действительно, деятельность Валиханова носила просветительский характер, однако социологический анализ опубликованных трудов, а также архивных материалов показывает, что в просветительских воззрениях учёного были сильны элементы критики существующего строя. Но судя по его замечаниям, сам Чокан открыто выступать против режима не решался, опасаясь репрессий, которые грозили всякому, кто решался бороться против царизма хотя бы и идейно, а не только с оружием в руках – Достоевскому он писал: «Просить удовлетворения по моему тоже самое, что просить конституции: посадят, да потом к Макару на пастбище пошлют». Поэтому, надо полагать, что он ограничивал свою деятельность стремлением добиться существенных изменений в социально-политическом устройстве казахского общества. В этой своей мечте возлагал большие надежды на прогрессивную роль русской культуры, говорил и писал своим соплеменникам, что Россия состоит не только из солдафонов-офицеров, и что в ней, как и в казахском обществе, имеются хорошие, воспитанные, добропорядочные люди. Думал, через передовых людей можно облегчить жизнь родного народа, удовлетворяя его насущные потребности путём проведения не «вредных», а «полезных» реформ, «сверху», прежде всего через глубокие экономические преобразования. Чокан сделал правильный, для своего времени, вывод о сохранении суда биев до определённого периода, выработку более правильной судебной системы, – в его прежней, простой и понятной для народа основе. Таким образом,

Чокан воспитанный сызмалства в присущей казахскому народу атмосфере стихийных либеральных ценностей и свободомыслия, в дальнейшем под воздействием русской культуры и науки стихийно пришёл к созданию концепции «общественного прогресса», что имеет для нас такое же значение как просветительская концепция Ибрая Алтынсарина и философия Абая «Стань человеком!». Справедливо полагая, что религия является началом, фундаментом мировой духовной культуры, он, тем не менее, не прямо, но косвенно указывал, что ислам, пришедший в упадок в позднем средневековье вследствие преобладания в нём схоластического суфизма – ишанизма, является одним из серьёзнейших препятствий, стоящих на пути общественного прогресса народов. То есть Чокан не был против самого ислама, а против искажения в нём, набросивших свою длинную тень на веру. К тому же нельзя сбрасывать со счётов, что в Чокане в последние годы его жизни стал усиливаться исламский элемент, как это случилось с Ибраем Алтынсариним. Иначе чем объяснить его стремление попасть в считавшуюся в то время клерикальной среду Кашгара, где восстания мусульман приняли характер газавата – священной войны за ислам?! Эти и другие факты наводят нас на мысли о роли и значении Ч. Валиханова, занимающие такое же место в истории мусульман-подданных России как у татарина Фаизхана Хусаинова, азербайджанца Мирзы Фатали Ахундова или таджика Ахмета Дониша. Это было своеобразное провозвестие зарождающегося среди мусульман России новаторского движения обновленцев – джадидизма. Один из близких друзей Чокана Н. Ядринцев точно передаёт суть «джадидизма», новаторства своего друга: «Он понимал окружающую русскую среду и готов был сродниться с ней на почве европейской цивилизации. Это был новый коран его жизни». В принципе потом джадидисты пришли к тому самому. Но как у Фаизханова, так и у Валиханова просветительство проистекло главным образом из их научного творчества. Даже в своих философских взглядах, в частности рассуждая о происхождении религиозных представлений у людей, Чокан остается, прежде всего, учёным. Причём Учёным с большой буквы, перфекционистом, универсалистом, нежели интернационалистом.

Здесь вспоминается знаменитое образное выражение П. Веселовского, часто применяемое к Чокану, как о промелькнувшем метеоре. А ведь

оно было употреблено в отношении конкретной сферы, вернее дисциплины исторической науки – востоковедения: «Как блестящий метеор промелькнул над нивой востоковедения Чокан Чингисович Валиханов... Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных открытий о судьбе тюркских народов» (Валиханов, 1961: 96).

И на самом деле нельзя забывать, что Чокан свою научную деятельность начал как востоковед, – в лет шестнадцать, будучи кадетом, под началом востоковеда И. Березина, причём она протекала в тот период, когда русское востоковедение существовало как наука комплексная, от которой впоследствии отпочковались отдельные отрасли востоковедения. В сущности, русская ориенталистика с самого начала изучала других, чтобы познать себя. Ч. Валиханов тоже применяет этот метод: как зеркальное его отражение. Неспроста первым научным трудом Чокана стала рецензия на березинскую «Ханские ярлыки». Далее сделал обширные извлечения из «Джами'ат-таварих» Жалаири, впервые перевел на русский язык её основные главы, комментировал и присовокупил к переводу словарь восточных терминов. Причём «Джами'ат...» он определяет как свод казахских народных исторических преданий XV – XVI вв. Он сделал обширные выписки из «Шейбани-намэ», «Шеджере-и тюрк» Абулгази (по изданию И. Березина), на основе которых позднее составил важный в теоретическом отношении труд «Киргизское родословие». И это всё в семнадцать – восемнадцать лет!

С переходом на полевые изучения, Чокан совмещает этнологию с этнографией и археологией, также фольклористикой. Впервые он применил этот комплексный метод во время своей первой экспедиции под началом полковника Гутковского, в 1854 году, изучив в Центральном Казахстане ряд архитектурных памятников, а в Семиречье произвёл запись легенд и преданий казахов Старшего жуза. Во второй своей экспедиции изучает древние городища Семиреченского края, собирает коллекции древних монет, делает зарисовки с натуры, наскальных рисунков, каменных изваяний, в том числе мавзолея Баян Сулу и Козы Корпеша на р. Аягуз. Все эти изыскания вылились в замечательные исследования по истории и этнографии казахского народа, а также статьи, касающиеся социально-политических отношений в казахской степи как «Аблай»,

«Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи», «Шуна-батыр», «О кочевках киргиз», «Следы шаманства у киргизов», «О мусульманстве в степи», «Записка о судебной реформе» и другие. Сегодня исследователи-чокановеды единодушны в том, что в своей деятельности Ч. Валиханов основное внимание уделял изучению истории и этнографии казахского народа. В этой связи его друг и научный единомышленник Г. Потанин писал: «Чокан все более и более углублялся в историю Востока; какие-то загадочные отношения киргизского (казахского) племени к этой истории, среди которого являлись имена древних народов усуней, киреев, найманов в качестве имен поколений, заставляли его задумываться и может быть мечтать сделать разоблачения в древней истории Востока посредством данных, которые представляют народные предания и остатки старины киргизского (казахского) народа» (Валиханов, 1961: 402).

Как видим, Чокан уже с первых шагов в науке отталкивался от изучения полноценной истории казахов и желания указать на ошибки и недочёты в мировой ориенталистике, что предполагало всестороннее изучение других родственных народов Средней Азии и Восточного Туркестана, куда забрасывала его судьба. Всё это, в конечном счете, должно было вылиться в капитальное историко-этнографическое исследование «О Киргизской степи и киргизах», план этой монографии он разработал подробно. Тем самым Чокан хотел дать русской и мировой науке объективный труд, раскрывающий духовные богатства казахского народа, имеющего свою устную литературу, и опровергающий господствовавшее в Европе ложное представление о кочевых народах как «свирипых ордах и беспорядочных дикарях» (Масанов, 1965). В то же время, наблюдая быт своего народа и среднеазиатских народов, он искал причины их отсталости и путь подъема их социально-экономической жизни. Видимо всё это дало американскому профессору Э. Олуорду считать Ч. Валиханова пионером в сборе материалов о Казахской степи.

Особенно значительны заслуги Ч. Валиханова в изучении истории Старшего жуза. Как известно, до середины XIX в. в науке господствовало ошибочное мнение, высказанное еще путешественниками XVIII в., что Старший жуз и киргизы составляют один особый народ, отличный от казахов. В 1855-1859 г.г. Чокан в результате тщательных

полевых исследований, собрав значительные материалы, показал ошибочность этого мнения. В «Очерках Джунгарии» он сделал следующий исключительно важный научный вывод: «Оканчивая свои этнографические заметки о бурутах и уйсунях (киргизах и казахах Старшего жуза), я считаю нужным заметить, что не должно смешивать эти два совершенно различных народа... Даже Гумбольдт и Рихтер ... думали, что буруты именно составляют Большую кайсацкую орду и что эту-то орду нужно отличать от Малой и Средней. Но это было большой ошибкой со стороны почтенных корифеев науки. Большая, Средняя и Малая киргиз-кайсацкие орды составляют один народ «казак», отличный от киргизов, называемых китайцами – бурутами, русскими – дикокаменными или черными. Эти два народа отличаются по языку, по происхождению, по обычаям...» (Масанов, 1965). Таким образом, Чокан впервые в науке применил историческое название казахского народа, преданного забвению ориенталистикой вплоть до 1925 года.

Вне зоркого взгляда ученого не остались также явные признаки полусоседности древних насельников Семиречья, обнаруженные Чоканом в развалинах городищ, – впрочем, тянулась эта лента вплоть до Кашгара, через обширные долины Атбаша, Арны и Нарына, представляющие собой оазисы. Наблюдательный ученый нашел здесь следы кипучей жизни прошлых времен, сохранившиеся в виде монументальных памятников архитектуры и богатой городской культуры, с признаками древнего хлебопашества. Интересны взгляды Чокана на хлебопашество в казахской степи. Если до него (да и впоследствии) многие утверждали, что кочевники занимались только скотоводством, то он, который в отличие от западных и русских ориенталистов, при недостатке источниковедческой базы призывал в помощь изустную информацию, утверждал обратное: «С некоторого времени киргизы, а особенно зажиточные, сеют пшеницу в достаточных размерах для своего существования. Вообще хлебопашество появилось в Большой орде со времен Байкабыла, одного из главнейших родоначальников рода джаньс (подрод племени дулат) в начале XVIII столетия» (Шаяхмет, 2010).

Не менее важное значение имеют высказывания и исследования Ч. Валиханова по вопросам происхождения казахской народности. Посильное разрешение этой проблемы он считал, пожалуй, основной задачей своих занятий по истории и этнографии

родного народа (Валиханов, 1961: 401-402). Об этом свидетельствует то большое внимание, которое он уделял этногенезу казахов почти в каждой своей работе. С удивительной настойчивостью и тщательностью он старался использовать все возможные данные для восстановления древней истории казахского народа и его предков. Корнетом, получив неограниченный доступ в Омский архив, а в дальнейшем в Петербурге к собранному Азиатским департаментом первоисточникам, он, в первую очередь, знакомясь с материалами о судьбах древних народов – юечжей, хун-ну, тукиу, жужаней, хягасов, енисейских кыргызов, усуней и др., ищет в них факты об исторической судьбе казахской народности. Но, если его предшественники исключительное внимание обращали на письменные источники, то он, наряду с этим, одним из первых в историографии казахского народа весьма высоко оценил данные этнографии и фольклора, казахские предания, легенды, поговорки, пословицы, как богатейшие источники для изучения формирования и образования казахской народности, ее этнической территории, известной общности хозяйства, языка и культуры. При этом ученый особым достоянием называет предания, деля их на родовые воспоминания, юридические и генеалогические, формы эпоса. При изучении их, отмечает Чокан, надо уметь отличить наслоения и заимствования, которые неизбежны вследствие смежности кочевьев и при сходстве языка соседних тюркских народов. А для этого, естественно, этнограф или фольклорист, помимо всего прочего, должен знать языки изучаемых народов. Казахский ученый резко критиковал некоторых иностранных и русских авторов, которые брались за решение этнографических и лингвистических проблем, не зная соответствующих языков. Методы же научной работы самого ученого опирались, прежде всего, на знание языка оригинала, потом через него историко-этнографического осмысления и толкования разнородных этнографических, фольклорных источников, а также на проведение большой работы по отысканию, открытию и изучению письменных источников по истории и этнографии казахов. Вся эта триединая задача, начиная с самого первого его предмета изучения – тарханных ярлыков, преследовала цель выявить этногенез казахского народа. Существует мнение, что Чокан больше опирался на русские и французские письменные источники, прежде всего из-за того,

что восточные источники в то время еще не пользовались большим вниманием со стороны ученых вплоть до 2-й части «Исследований о касимовских царях и царевичах» В.Вельяминова-Зернова (Масанов, 1965), однако более тщательные наблюдения показывают, что Чокан предпочитал сравнительно-сопоставительный (компаративистский) метод изучения, прежде всего отталкиваясь от источников и рукописей на восточных языках, начиная с исследований тарханных ярлыков золотоордынских и крымских ханов. Сравнивая разные издания, Чокан делает ряд критических замечаний в адрес издателей, а также делает свои переводы, например, вольное переложение «Джами'ат-таварих» Кадыргали Жалаири в той части, которая имеет отношение к казахам, известны также его заметки, содержащие вольный перевод и извлечения из привезенного им из Кашгара текста Мухаммад Хайдара Курекана «Тарихи Рашиди», опять же тех мест, где речь идет о казахам и связанных с ними событиях. Подытоживая свои сопоставления и сравнения, Чокан приходит к выводу, что «главным источником для истории народов кочевых и вообще племен, не имеющих письмен, были и будут полубаснословные их легенды и отрывки известий из летописей цивилизованных народов, с которыми они имели столкновения».

В свете сказанного интересны мысли ученого относительно более поздних периодов истории казахского народа, особенно времени завершения формирования казахской народности. Понимая сложность определения эпохи сложения кочевого народа, который не имел письменности, Чокан прибегал к помощи этнографических, фольклорных, письменных, археологических, антропологических и лингвистических материалов, посредством которых показывал ошибочность выводов тех авторов (А. Левшина и А. Вамбери), которые относили образование казахской народности к домонгольской эпохе. Чокан связывал это событие с возникновением казахской государственности и распадом Джучиева улуса во второй половине XIV в. Поздние изыскания показали, что учёный ошибся совсем немного: правильно рассматривать образование Казахского ханства как государственное образование в течение XV – нач. XVI века, однако, Ч. Валиханов объективно прав в том, что ядро этой государственности под названием «казахи» существовало уже во времена Золотой Орды. Что касается антропологического типа казахов,

то Чокан указал, что по устройству черепа и типу лица вообще среднеазиатские тюрки отличаются от своих соседей – персов и монголов, а казахи же образовались в результате смешения тюрков и монголов, но со значительным перевесом монгольского корня, в то же время черты черепа и лица казахов отличают их от других тюркских народностей, что видимо обусловлено аридной зоной их расселения, которая соответствовала условиям кочевого скотоводческого хозяйства. Это обстоятельство способствовало образованию здесь особой народности со специфическим психологическим складом, с одинаковым уровнем развития хозяйства, материальной и духовной культуры на всем пространстве Казахской степи.

Таким образом, примененный Чоканом научный метод по этнологическому и этнографическому изучению казахского народа самым естественным образом вывел его на ниву востоковедения, точнее тюркологии, конкретно – изысканиям по Средней Азии и Восточному Туркестану – говоря по современной классификации, Центральной Азии, Хартленд. Первый из них связан с историей киргизского народа, с которыми Чокану довелось встретиться на отрогах Тянь-Шани и в бассейне Иссык-Куля. Здесь он впервые среди исследователей обращает внимание на знаменитый эпос киргизов «Манас», делает его первую научную запись, осуществляет частичный перевод на русский язык. «Манас» в оценке Чокана есть единственный эпос горных киргизов, принадлежащий к ногайский эпохе – времена, когда они находились вместе с казахами в этом объединении племен. Примечательно также, что учёный в соответствии со своей задачей показать разницу киргиз и южных казахов выбирает именно ту часть эпоса («Смерть Кукотай-хана и его поминки»), где ярко описывается древний кочевой путь киргиз из Южной Сибири на Тянь-Шань. На основании этого отрывка и собранных в Омском архиве источников Ч. Валиханов впервые доказал, что тяньшанские киргизы являются автохтонами данной территории и жили здесь с незапамятных времён. Но в древности они имели связь с районом Енисея, как областью, составлявшей в то время единое географическое целое с Алтаем, Джунгарской степью и Тянь-Шанем, по которым проходили кочевые пути киргизских племен с юга на север. Учёный приводит веские доказательства того, что перекочевка киргизов между Тянь-Шанем и Енисеем продолжалась вплоть до XVII в. и

прекратилась только тогда, когда их древние кочевые пути были заняты джунгарами. Вот так Ч. Валиханов подвергает критике ошибки, допущенные в некоторых работах географов К. Риттера, А. Гумбольдта, востоковедов Шотта и Клапрота в освещении истории древних киргизов. Кстати, именно после этого своего путешествия на восточные берега Иссык-Куля Чокан избирается членом РГО.

Вторым делом учёный во время своей поездки в Кульджу уделяет пристальное внимание населяющим пограничную Джунгарию народностям, тщательно описывает жизнь и быт ханзу, солонов, сибо, калмыков и других. И наконец, в его Хартленде венцом сияет народности Восточного Туркестана: уйгуры, дунгане, киргизы, сарты и ходжи. Судя по первому научному труду, посвящённому Восточному Туркестану, написанного с учётом достижений современной науки – «О состоянии Алтышара...», Чокан составлял цельную картину жизни Кашгара по кусочкам, по обрывкам разговоров, по воспоминаниям об исторических событиях, по семейным преданиям, а также приобретённым им уникальным рукописям: «Тазкирян Султан Сутук Бугра-хан», «Тазкирян Туглук Тимур-хан», «Тазкирян Ходжаган», «Абу Муслим Мауризи». Большое значение для него имело личное посещение достопримечательностей Кашгара. По мнению исследователя-чокановеда И.И.Иминова, Чокан здесь мог посетить знаменитый мавзолей Аппак-ходжи – усыпальницу кашгарских правителей, где под торжественным сводом покоятся семьдесят два человека, среди них внучка ходжи – национальная героиня уйгурского народа Ипархан; мечети Хейтгах (Айтга) – национальной святыни уйгуров, построенной в XV в. искусными кашгарскими мастерами; мавзолея султана Сатука Бограхана (у Валиханова – Сутук Бограхан гази) – кагана Караханидского государства, принявшего в 920 г. ислам, место это является центром паломничества для многих верующих; а в городе Янгисаре учёный посетил старинную мечеть Дарваз Алдыда, которая сохранилась до наших дней [Иминов, 2016]. Также перу Ч.Валиханова принадлежит первое описание Тасрабата – здания, устроенного на караванном пути для предоставления крова путешественникам. Тасрабат имел свою легенду, которую запишет Чокан. Согласно легенде, невозможно сосчитать число комнат, и если раз насчитать сорок, то, считая в другой раз, выйдет число сорок один.

На эскизе Чокана «План здания Тасрабат» сорок комнат.

Чокан опираясь на родословную (насаб-нама) «Тазкирян Ходжаган» кашгарского учёного Махмуда Кашгари, купленной им на местном рынке, напишет работу «История и генеалогия кашгарских ходжей» – о своих родственниках по линии бабушки (*түннагашы*), где проследит историю Восточного Туркестана, начиная со II века. Чокан также утверждает, что Кашгария является прародиной уйгуров и делает зарисовки, составляет словарь уйгурского языка. В сущности, казахский учёный одним из первых выделил этнографическую группу уйгуров. В этой связи обращает на себя внимание мнение историка Нурболата Масанова, который писал о значении мысли Чокана, первым в мировой науке высказавшегося о происхождении сартов Восточного Туркестана – нового уйгурского этноса. К сожалению, позднее В. Радлов и С. Малов рассматривая в единстве кочевых уйгур и новоуйгурский этнос, внесли определённую путаницу в этот вопрос. Современные научные достижения подтверждают близость гипотезы Чокана к исторической правде и показывают, что нынешние уйгуры действительно есть потомки оседлых племён Восточного Туркестана. Своеобразны утверждения казахского учёного об исторической судьбе кочевых уйгур. В своей небольшой заметке «Восстание дунган в Западном крае Китайской империи», датированной декабрём 1864 года, то есть написанной в укреплении Копал незадолго до своей скоропостижной смерти, Чокан отвечая на вопрос «Что такое дунгане и каково их отношение к Китаю?», недвусмысленно пишет: «Инсургенты эти – народ, который китайцами называется уйгуры и который теперь живёт по всем губерниям Китая, преимущественно по

северным и западным». Далее говорится, что первоначально народ этот жил в нынешнем Восточном Туркестане, и в IV в. уже составлял сильное государство со столицей Кашгар. Но Танская династия, которая находилась очень близко к пределам владений уйгуров (город Сиань, провинция Шань-Си), переселила часть этого воинственного народа во внутренний Китай, были и частные добровольные переселения. Уйгуры окитаизировались, приняв название «дунган», но остались мусульманами. Таким образом, сведения Чокана идут вразрез утвердившемуся сегодня в науке мнению, что дунгане есть замесь китайцев с приехавшими с юго-запада арабами. Кстати, на севере Китая, в том же Шань-Си и Гань-Су проживает община цзинь, отличающаяся от ханзу и по языку, и по обычаям...

Заключение

К сожалению, многие ценные наблюдения Чокана по сию пору остаются незамеченными. В целом научные материалы, собранные им, и многие его выводы и в наше время не потеряли своего значения. Пожалуй, нет ни одного важного вопроса, относящегося к этногенезу казахского народа, который бы он не затронул в той или иной степени и разрешению которого он не способствовал бы своими исследованиями. Один из потомков Чокана, историк Едиге Валиханов в одном из интервью говорил: «Комплексное изучение наследия Ч. Валиханова с позиций современной научной мысли, современной методологии, современной социологии, антропологии, политологии позволит нам по-новому понять и осмыслить свою историю, своё место в мировой истории. В этом смысле Чокан актуален всегда ...» (Ермекбай, Абусейтова, 2013).

Литература

Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т.I. – Алма-Ата: изд. АН Каз ССР, 1961.

Иминов И. Путешествие Чокана Валиханова в Кашгарию // Литературная Алма-Ата – 10.10.2016. URL: <https://almaty-lit.ucoz.ru/publ/52-1-0-585>.

Ермекбай Ж., Абусейтова М. Чокан Валиханов: исследования и домыслы // Сб. докл. межд. научно-практ. конф. // История Казахстана: инновационные концепции и периодизация как

приоритета научного познания. Кн. 2. – Алматы: Елтаным, 2013. – С. – 22-30

Сүлейменов О. Менің Шоқаным // Жұлдыз. – 1985. – №10

Масанов Э.А. Выдающийся учёный казахского народа Ч.Ч. Валиханов / Вопросы общей этнографии и антропологии. / Алма-Ата: Наука, 1965

Шаяхмет А. Кунтимес – родина Чокана // Нива. – 2010. – №7.

References

- Valikhanov Ch.Ch. Sobr. soch. v páti tomah. T.I. – Alma-Ata: izd. AN Kaz SSR, 1961.
- Iminov I. Pýteshestvie Chokana Valikhanova v Kashgariý // Literatýrnaia Alma-Ata – 10.10.2016. URL: <https://almaty-lit.ucoz.ru/publ/52-1-0-585>.
- Ermekbaı J., Abýseitova M. Chokan Valikhanov: issledovaniia i domysly // Sb. dokl. mejd. naýchno-prak. konf. // Istoria Kazahstana: innovasionnye konsepsiı i periodizatsiia kak prioriteta naýchnogo poznania. Kn. 2. - Almaty: Eltanym, 2013. – S. – 22-30
- Súleimenov O. Meniń Shoqanym // Juldyz. – 1985. – №10
- Masanov E.A. Vydaiýshusá ýchónyı kazahskogo naroda Ch.Ch. Valikhanov / Voprosy obshei etnografii i antropologii. / Alma-Ata: Naýka, 1965
- Shaiahetmet A. Kýntimes – rodina Chokana // Niva. – 2010. – №7.

Айтмуханбетова Б.

Қ.И. Сәтбаевтың мемориалдық музейі,
Алматы қ., Қазақстан

«ШОҚАН – МӘҢГІЛІК ШАМШЫРАҒЫМЫЗ...»

Шоқан Уәлихановтың 185 жылдығына

Шоқан Уәлиханов өзінен кейін ғылыми және әдеби мұра қалдырды. Өзінің қысқа ғұмырында ол Орта Азияға және Қазақстан халықтарының тарихына, географиясы мен этнографиясына қатысты бірқатар еңбектер, сонымен қатар қоғамдық-саяси тақырыпта көптеген шығарма жазып үлгерді. Ол өз дәуірі ғылымына бірқатар мәселелерді жаңаша қоя білген энциклопедиялық тұрғыда ойлайтын, толық қалыптасқан ірі ғалым болды. Уақыт талабына орай Ш. Уәлиханов өз халқының рухани өмірінің көптеген салаларында жол бастаушы болды, бірақ бұның бәрі оның мұрасын үздіксіз тарихи біртұтастықта қарастыруға шектеу болмайды. Сонда ғана Шоқанның қазақ ғылымының негізін салушы, одан да кеңірек алсақ – «қоғамдық прогресс» концепциясының негізін салушы ретіндегі тұлғасы толығымен ашылады.

Түйін сөздер: этнограф, географ, тарихшы, қазақ ғылымы, жол бастаушы, Уәлиханов мұрасы.

Aitmuhanbetova B.A.

K.I. Satpayev Memorial Museum,
Almaty, Kazakhstan

«CHOKAN IS ALWAYS RELEVANT...»

to the 185th anniversary of Chokan Valikhanov

Chokan Valikhanov left behind an extensive scientific and literary heritage. During his short life, he managed to write a number of works on the history, geography and Ethnography of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, as well as a fairly significant number of works on socio-political topics. He was a well-formed major scientist with an encyclopedic mindset, who was able to raise a number of questions in a new way in modern science. At the behest of time Ch. Valikhanov was destined to become a pioneer in many branches of the spiritual sphere of his people, but this does not rule out the consideration of his works in an indissoluble historical unity. Only then is the entire personality of Chokan fully revealed, not only as the founder of Kazakh science, but more broadly – the Creator of the concept of «social progress».

Keywords: *ethnographer, geographer, historian, Kazakh science, pioneer, Valikhanov's legacy.*

Жеменей И.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ТҮРКІЛІК ТЕГІ ЖАЙЫНДА ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

Бүгінгі таңда Қазақстанда әл-Фараби атымен танымал ұлы ғұлама-ғалымның аты-жөні жайында біраз деректерге сүйене отырып әңгіме қозғамақпыз. Асылында, әу-баста «әл-Фараби» атауына тоқтаған абзал. Қысқа да қарапайым тілмен айтқанда араб тілінде танымал емес адамның есімі жәй белгімен жазылады. Ал есімі елге әйгілі тұлғаның атының алдына «әл» сөзі жалғанады. Бұл танымалдық белгісі. Ал ол кісінің шыққан қаласы, не ел мекенін «и» жұрнағымен белгілейді. Сондықтан «әл-Фараби» адамның негізгі есімі емес. Жай лақап аты, яғни Фараб қаласынан шыққан танымал кісі. Ендеше әл-Фарабидің шын аты кім? Оның азан оқып қойған аты «Әбунәсір немесе Әбу Насыр Мұхаммед». Ал әкесінің аты «Тәрхан» да, атасының аты «Озлық». Екеуі де түркі есімдері. Мұсылман болған соң олар баласының атын «Әбунәсір Мұхаммед» қойған. Уақыт өте келе араб, парсы тарихшылары «Тәрхан» мен «Озлық» аттарын арабтандырып жіберген. Соның салдарынан олардың тегі түркіліктен алыстап кеткен. Осыған байланысты ұзақ жылдар, тіпті ғасырлар бойы біз әл-Фараби бабамызды танымай, жақын тартпай жат санап келдік. Орайы келіп тұрған қазіргі кезде ұлы ғұламаның шыққан тегі жөнінде бірқатар таным мен пайым, дерек-дәлелдерді алға тартқанды жөн көрдік. Өйткені, тарихтан білетініміздей кез келген билік өз мүддесіне қарай дін және өзге де құндылықтарға қатысты ұлтсыздандыру саясатын жүргізіп отырған. Сондықтан қай кезде де дін мен саяси билік арасындағы ара-қатынасқа абай болған абзал.

Түйін сөздер: әл-Фараби, тегі, Отырар, Фараб, Тархан, Дарқан, Үздік, түркі, Түркістан, Қазақстан, Сирия.

Кіріспе

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан Республикасында Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) өз жеріміздегі Отырар қаласының тумасы ретінде жаңаша көзқараспен зерттеліп, зерделенуі тиіс. Өйткені әл-Фараби исламның философиялық таным-пайымын қалыптастырумен бірге Еуропаның жаңаша философиялық мектебін ежелгі Грек ойшылдарының дүниетанымының негізінде қалыптастыруға негіз қалады. Ол Аристотельдің ойлау жүйесінің жұмбағын ашып, батыс

ғалымдарының көне грек философиясын ұға білулеріне жол ашқаны үшін «екінші ұстаз» атанды. Ал, Аристотель ойлау жүйесіне қатысты логика ғылымын жазғаны үшін «бірінші ұстаз» болып танылған болатын.

Әл-Фараби өз заманының бірегей ойшылы ретінде ислам философиясының негізін салып, өз мектебін қалыптастырды. Оған дейін араб ойшылы Әбу-жүсіп Жақып Кенди (800-874) философиямен айналысса да өз мектебін қалыптастыра алмады. Фараби философияда өз мектебін қалыптастыра отырып, ислам

әлемінің тұңғыш философы атанды. Ол ислам философиясының мектебін қалыптастырумен бірге Батыс Еуропаның жаңа философиялық дәуірінің басталуына сеп болып, жаңаша өріс алуына мол мүмкіндік тудырды. Адамзат өркениетінің тарихында түркінің далалық және қалалық өркениетінде елеулі үлесі бар екенін әлемнің айтулы зерттеуші ғалымдары мойындаған. Түріктекті Әбу Насыр әл-Фараби бүгінгі күні түркі өркениетінен мұра қалған жарқын жұлдыздардың бірі. Әрине оның туған жері қазақ елінің Отырар (Фараб) қаласында болғандықтан түркі дүниесінің мұрагері ретінде бізге үлкен жауапкершілік жүктеледі. Түркі өркениетімен бірге ислам ренессансына айтулы үлес қосқан әл-Фарабидің жолымен қазақ ғылымының жаңа буыны араб, парсы өркениеті, мәдениеті және әдебиетін бір-бірімен ұштастыра зерттеуді қолға алған жағдайда таным мен пайым жиегіміздің одан әрі кеңейе түсері хақ. Сондықтан Әбу Насыр әл-Фарабиді түркі, парсы, араб, оның ізбасары болған Батыс елдерінің ғалымдары және әлемнің түкпір-түкпірінен оның өмірі мен шығармашылығын зерттеп келе жатқан зерттеушілердің де еңбектерін негізге ала отырып, тағы да жаңа қырларын танып, туған өлкесіне жан-жақты танытуды мақсат еттік. Өйткені әл-Фараби ислам дүниесіне тіпті әлемдік кеңістікке ортақ ғалым десек те түркі ғалымы ретінде түркілер үшін түркінің бір бұтағы қазақ үшін түркілік тегі жас ұрпаққа өнеге болмақ. Фарабидің түркілік тегін жазған араб ғалымы Ибн Хәлләкан мен иран ғалымы Мұхаммед хан Қызвинидің уәжіне тоқтап, оқырманды ғалымның тегін зерделеуге түрткі болуды мақсат еттік. Сондай-ақ әл-Фарабидің әкесі Тәрхан, атасы Озлық (غلیزوا) есімдерінің этимологиясына тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Әл-Фарабидің өмір сүрген дәуірі

Орталық Азияның ортағасырлық дәуірі мәдени-рухани және ғылыми тұрғыдан қарағанда ислам ренессансының мәйегі саналады. Өйткені осы кеңістіктен әл-Фараби, әл-Хорезми сынды ғалымдар шығып, ғылымның сан салаларында жаңалықтар ашып, ғылыми танымның одан әрі өрістеп, дамуына елеулі үлес қосты. Фарабидей ғалым өмір сүрген заманының басты ерекшелігі: араб халифатының саяси үстемдігі және Үммеие халифатының (661-750)

жүргізген арабтандыру саясатының негізінде олар жаулаған жерлерде араб тілі кең қанат жайды. Бұдан кейін Аббастық халифат (750-1258) арабтық шовинистік саясаттан бас тартып, барлық мұсылман атауына оның тегі, қауымына қарамастан білім алып, мемлекетте мансап иесі болуға мүмкіндік берді. Осының арқасында білім мен ғылым саласының негізі қаланған араб тілі де аса жылдамдықпен дами бастады. Ендігі бір бағытында араб еместер де ислам дінін еркін түрде қабылдай бастады. Құран тілі де араб тілі болғандықтан түркі-парсының дарынды тұлғалары да ислам дініне, оның дамуына мүдделі болып, Бағдат пен Шам өлкелерінің айтулы медреселер мен ғылым орталықтарында білімдерін жетілдіріп, ғылымды өркендете түсті. Көптеген грек, үнді, парсының ежелгі дәуірде жазылған еңбектері араб тіліне аударылды. Міне сондықтан да мұсылман дарындылары әл-Фарабиді араб тілі арқылы танып, біліп оның іліміне қызығып, оны одан әрі жалғастырды. Осыған байланысты көпшіліктің санасында Фараби араб ғалымы деген түсінік қалыптасты. Сол себептен әл-Фарабидің осы жазбада тегі жайында әңгіме қозғамақпыз.

Әл-Фарабидің аты-жөні жайында дәйектемелер

Араб тарихшысы Ибн Хәлләкан (Әбілаббас Аһмет ибн Мұхаммед Бәрмәки Әрбили – 21 қыркүйек 1211, 29 қазан 1282) «نای الایات فی» атты кітабында әл-Фарабидің толық аты-жөнін: «Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тәрхан ибн Өзлік әл-Фараби әт-Түрки» деп жазған. Бұл кітапта тек Фараби ғана емес, қосымша 846 әмір, уәзір, ғалым және сопылардың өмірбаяны арабтың 28 әріпті әліппесінің реттік тәртібі бойынша жазылған.

Ибн Хәлләкан Фарабидің толық аты-жөніне назар аударып, «тәрхан», «өзлік» сөздерінің түрік тіліне тән екенін айтып, оны түркі ғалымы ретінде «әт-Түрки» лақабымен қоса таныстырған. Әрі «Фараб» (Отырар) қаласында туып, есейген шақта «әл-Фараби» атанғанын да айтқан.

Автор: «әл-Фараби түрік, араб және дәрі тілдерін білгенін оның «ریبکلا ىقىسومل» атты кітабынан байқауға болады», дейді. Ибн Хәлләканның пікірін Иранның әйгілі ғалымы Мырза Мұхаммед хан Қәзвини (1874-1949) қуаттап, әл-Фарабидің түріктестес ғалым

екенін дәйектеген. Ол былай деп жазады: «Кейбір ғалымдар әл-Фарабидің туған мекенін «Фариаб», - деп оны Иранға қарасты Хорасан өлкесінен шыққан деумен әлек. Алайда, Хорасан аймағындағы «Фариаб» қаласы атақты шайыр Зәһиреддин Фариабидің туған мекені. (Зәһиреддин Әбуфәзл Тайыр ибн Мұхаммед 1156 жылы Фариаб бүгінгі Ауғанстанда туған. 1201 жылы Иранның Тәбриз шаһарында қайтыс болып, сонда жерленген). Ал ақиқатында Әбу Насыр әл-Фарабидің туған қаласы «Фараб» Түркістанда, яғни қазіргі Қазақстан жерінде. Аталған қаланың ойрандалған орнын археологтар күнібүгінге дейін зерттеуде. Сондай-ақ атақты Әмір Темірдің де сол маңда дүние салғаны тарихтан белгілі. Сол үшін Әбу Насыр әл-Фараби мен белгілі тіл ғалымы Ысмайыл ибн Жәмад Жауһәри Фарабидің (Ысмайыл Жауһәри – араб тілі мен әдебиет кеңістігінде өте танымал ғалым. Оның «احصا و ت غللا جات) احصا صلا» атты аса құнды еңбегі алты том болып, 1404 һижри жылында Бейрут қаласында жарық көрді. Туған жері Фараб, шамамен 1007 жылы Нишабур қаласында дүние салды) түріктестес болғанын бұрмалап, оны парсы жұртынан деуі артық. Мұндай дәйексіз сөйлеп асыра сілтеушілікке барғандардың бірі Қазы Нұролла Шуштәри. (Оның толық аты: Сейіт Нұролла Үсейіни Мәрәши. 1549 жылы Иранның Шуштәр қаласында туған. 1610 жылы Үндістанның Агра шаһарында көз жұмған. Шийттердің ғалымы ретінде Үнді еліне барып, шийттік мәзһаб қағидаларын алғашқы болып таратқан. Ол Сәфи әулеттерінің бірі – Исмайыл шаһ құрған (1501-1736) патшалық тұсында қатаң түрде шийттік бағытын ұстанып, сүнни қауымына өшпенділікті өршітіп, асқындырып тұрған кезеңде шийттердің сүнниге қарсы қолшоқпары болды. Мұсылмандықты шийт деп білді). Сондықтан барлық мұсылмандарды шийт мәзһабын ұстануға үгіттеді. Ондай біліксіздер түріктер арасында да болған. Ондайлар Зәрдөшт пен Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбарды түрік деп айтатын», – деп түйіндейді (Хансари Мұхаммед доктор, 1982: 242).

Осы орайда әуелі «тәрхан» сөзінің түбірі және ағымдағы мән-мағынасы, тарихи орнын саралап көрейік.

Тәрхан (تارخان): «Патшалар оған міндеттеме жүктемейді. Сондай-ақ оның заңсыз іс-әрекеті үшін немесе жіберген қателігі үшін жауапқа тартылмайды. Түрік сөзі» (نی عم گنرف).

Тәрхан (تارخان): «Түркістан сұлтандарының лақап есімі. Оларды «хан» деп сондай лақап берген. Олар кез келген уақытта патшаның қабылдауында бола алатын. Ал кінәлі болған жағдайда немесе қате бір іс жасап қалғанда жауапқа тартылмайтын», (تارخان), (تارخان).

Тәрхан (تارخان): «Кез келген уақытта сұлтанның қабылдауына алдын-ала рұқсат алмастан баруына құқылы. Осы мағынадағы түркі сөзі. Ал арабшада (تارخان) түрінде жазылады (تارخان) (Бәтуте Ибн, 1351: 447).

Тәрхан (تارخان): «Ол барлық үкімет істерінен босатылған және соғыстарда жеңістен қолға түскен олжасынан өз үлесін ала алады. Патша сарайына рұқсатсыз кіріп-шыға береді. Тоғыз рет кінә жасағанға дейін жауапқа тартылмайды.

Тәрхан (تارخان): «Бұл атауды Алтынорда түріктері «салықтан босатылған аймақтарға» беретін болған (تارخان).

Тәрхан (تارخان): «Бұл сөз жазба деректерде мынадай түрлермен жазылған: (تارخان, تارخان, تارخان) (تارخان) (تارخان) (Сәжжади Сейіт Жафар. 1373).

Тәрхан (تارخان): «Орхонның тасқа қашалып жазған Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбаларында екі қауым «тәрқан» аталып келген. Соған қарағанда «тәрхан» жалпы берілетін атақ болған. Яғни сарайдың лауазымды немесе ақсүйектері түрлі деңгейде ие бола алатын лақап есім болған тәрізді (تارخان) (تارخان).

Ежелгі Иранның Сасан династиясы патшалығы дәуірінде (226-652) Түркістан әмірлері мен Самарқан аймағының билеушісін «Тәрхан» атаған. Сондай-ақ бұл атақ кейбір сопылар мен діни адамдарға да берілген. Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнама» дастанында бірде қытай сардарына, бірде тұрандық қолбасшыға, бірде Түркістан патшасына тәрхан атауы берілгенін жазады (تارخان) (تارخان) (Жеменей Ислам, 2017: 360).

Тәрхан атауы моңғолдар арасында алғаш рет Шыңғыс хан заманында қолданылды. Ол былай болған: Керейт тайпасының басшысы Унг ханның екі адамы оның жанынан қашып кетіп, Шыңғыс ханның қасына барып: «Унг хан оған шабуыл жасайын деп жатыр», – деген хабарды жеткізеді. Мұны естіген Шыңғыс хан алдын-ала әрекет жасап, Унг ханмен соғысып, оны жеңеді. Сол жеңістен кейін аталған екі кісіге «тәрхан» атағын береді. Бұл жайында Ата Мәлік Жовейни:

«(Шыңғыс хан) онымен жауласуға бекінген соң (Унг хан) оған тойтарыс беру үшін айла-амалын табармын деп ойлады. Сол айла арқылы Хақ Тағаланың қолдауына бөгет жасамақ болып, таңсәріде топтасып, қапыда оған шабуыл жасап, қауіп-қатерден құтылмақ болды. Ал бақыттың ояу, дәулеттің жар болуымен екі бала Унг хан тобынан қашып кетті. Бірі – Келік, ендігісі – Бәде. Олар Шыңғыс ханды оның (Унг хан) жаман ойы бар екенін айтып, арамзалық ойынан хабардар етті. Шыңғыс хан сол сәтте руластары мен отбасы мүшелерін ұйқыдан оятып, тез арада оларды алып шықты. Унг хан таңсәріде көздеген мекенге жеткенде олардың орнының босап қалғанын көреді. Осы хикаяның қысқасы – Унг хан қалың қауыммен оның ізіне түсті. Шыңғыс ханның қауымының саны аз болды. Екі жақ (دیوچلاب – Балжүйе) бұлақ маңында қарсы келіп, шайқасты. Көп тартысты. Ең соңында Шыңғыс ханның шағын тобы Унг ханның қалың қолын жеңді. (Шыңғыс хан) аталған екі баланы «тәрхан» етті», – деп жазды «Тарих Жаһангошай» атты еңбегінде Өта Мәлік Жовейни (اشکاناج خیرات ین یو ج).

Шыңғыс ханның «тәрхан» атағына ие болғандар мыналар: Барын тайпасынан бір бек, Бисют тайпасынан Байду, Боршы Боғыршы ноян. Сондай-ақ тәрхан атауы Шыңғыс ханның ұрпақтары билік құрған Иран, Қыпшақ даласындағы Алтын Орда, Қытайдағы Юан патшалығы мен Орталық Азиядағы Шағатай хандығында түрлі деңгейдегі тұлғаларға берілген (دازا فمانشناد، ایدپ ىكىو).

Хулаку хан да (Құлаку) (1218 -1265) Моңғолиядан Иранға қажетті жабдықтар, құрал-саймандарын жеткізіп берген бір үндіге «тәрхан» атаған берген (دازا فمانشناد، ایدپ ىكىو).

Ғазан хан (1256-1265) таққа отырмастан бұрын Жовейн қаласына барғанда оны Нәжиб Фәрраш ақсақал қарсы алғаны үшін кейін патша болғанда оған «тәрхан» атағын берген (دازا فمانشناد، ایدپ ىكىو) (Мұхаммед Реза Һәкими, 1368: 412 б).

Шыңғыс хан (1162-1227) заманында «тәрхан» атағы лауазымды кісілерге, артықшылық мәртебеге ие адамдарға моңғол, түркі тағы басқа парсы емес ұлыстар арасында қолданылған.

Кейінгі кезде «дархан» атауы өзгешелеу мағынада деп жазылып, айтылып жүр. Мысалы: а) шебер, темірші мағынада және салықтан босатылған діни мекендерге қолданылады;

ә) Дархан — қазақ халқының құрамындағы бір ру. Шежіре деректері бойынша, Ұлы жүз құрамындағы шанышқылы тайпасынан тарайды. Оршақ, Шопшым, Құлтума, Еңкес аталықтарына бөлінеді. Ұраны – Айырымас. Таңбасы – қолтаңба.

Дарқан: 1. Алаңсыз өмір, кең дүние, еркін, мол, бай. 2. Пейілі кең, жомарт, мырза (Қазақ тілінің сөздігі, 1999: 144).

Түйіндеп айтқанда: «Тархан» сөзі ежелгі түрік пен моңғолдардың саяси басқару жүйесінде қаған немесе хандар тарапынан үкіметтегі мәртебелі шенділерге берілетін жоғары атақ болып есептелген. Бұл атақ кең байтақ территорияда Жерорта теңізінің шығысынан, Орталық Азиядан Қытайға дейінгі аралықта қолданылған. Тарханның бір ерекшелігі тек қана бір кісіге емес, кейде бір қауымға да берілген. Осыған қарап бұл сөздің қолданыстағы маңызы сонша ауқымды және маңызды болғанын да байқауға болады. Оған «тархан» сөзінің қытай мен грек әдебиеттерінде де кездесетіні қосымша дәлел болмақ.

Әл-Фарабидің толық аты-жөніне қарағанда «Тәрхан» және «Ұзлық» (غىلزوا) лақап есімдері түркі сөзі екендігі анық. Әрине араб әліппесінде дауысты дыбыстардың таңбасы болмағандықтан «غىلزوا» сөзін әр түрлі оқуға болады. Онда «غىلزوا» «غىل+زوا» «сөз және жұрнақтан» тұрады. «زوا» сөзі мына түрлерде оқылуы мүмкін. «өз», «оз» және «үз». Оның жұрнағы «غىл» қазақшада: лық, лік, тық, тік, дық, дік, тағы сол сияқты. Түркі тіліндегі оғыз және қыпшақ тобында осы жұрнақ айтылуы өзгешелеу болып келеді. Мәселен: бірінші оқылуы- «Özlük» оғыз диалектісі, «үздік» қыпшақ диалектісі. Екінші оқылуы – «Üzlük» түрікше мағынасы:

– Günlük gibi yakılarak tütsü olarak kullanılan şey

- Topraktan yapılmış, kulpsuz, küçük çömlek
- Topraktan yapılmış, kulpsuz ve küçük çömlek
- Kulpsuz toprak çömlek

Tarlaya yemek taşımaya yarayan topraktan yapılmış kap. Анадолы түрікшесінде – uzluk сөзі бар. Оның мағынасы: шеберлік, ұсталық (Айдынлы Иашар, 2018: 308)

Ал қазақша оқылуы: «Үздік» – озат, озық және алдыңғы қатарлы деген мағына береді (Қазақ тілінің сөздігі, 1999: 144). Алайда (غىلزوا) сөзі әл-Фарабидің лақап есімінің бірі ретінде түбірі түрік сөзі екені талассыз.

Түркістан өлкесінің ғалымдары хақында

Қазақстан жеріндегі көне Отырар қаласы кешегі Фараб шаһары екенін оның айналасында Түркістан, Сайрам, Тараз және Баласағұн сияқты мәдени-экономикалық орталықтардың болғаны, ол аймақтан шыққан атақты тұлғалардың: түркістани, тарази, сайрами, итқани, т.б. атанғаны көптеген тарихи деректерден табылып жатыр. Олар жайында қазақтың белгілі шығыстанушы ғалымы Әбсаттар Дербісәлінің зерттеу еңбектерінен оқуға болады. Сондай құнды еңбектерінің бірі – «Руханият және өркениет» кітабы.

Автор аталған кітабында Фарабтан шыққан ондаған ғалымдардың өмірбаянын оқырманға таныстырған. Онда: «Жұрттың көпшілігі күні бүгінге дейін тек Әбу Насыр әл-Фарабиді ғана біледі. Шындығында Отырар тек Әбу Насырды ғана берді ме? Біздің зерттеулеріміз Отырардан 30-дан астам майталмандардың шыққанын көрсетіп отыр. Олар әртүрлі ғылым, білім, мәдениет пен дін салаларының өкілдері. Бірқатарының өмірі жайлы мағлұматтар, еңбектері біздің заманымызға мол жетсе, бағзылары туралы деректер біреу жолдан аспайды. Әйтсе де олар біз үшін аса қымбат», – дей келе Отырардан (Фараб) шыққан отыз ғалымның өмірбаянын келтірген (Дербісәлі, 2016: 711).

Сонымен Әл-Фарабидің тегі туралы түйіндеп айтқанда: араб тарихшысы Ибн Хәлләкан (1211-1282) оның түріктөктес екенін нақтылап берген болса, Иранның әйгілі ғалымы Мырза Мұхаммед хан Қәзвини (1874-1949) қолдап-қуаттап, өзіндік дәлелдерді келтірген.

Демек, әл-Фараби қазіргі Қазақстан Республикасының оңтүстігінде Фараб кейін Отырар аталған қалада дүниеге келгендіктен біз оны ғұлама ғалым жерлесіміз, ұлы бабамыз деп айтып, мақтаныш ете аламыз.

Қорытынды

Әл-Фараби тегі түркі, туған жері бұрынғы түркі даласы бүгінгі қазақ елі болған. Ол түркілер ұлт-ұлыс болып бөлінбей жатқан ортағасырдағы түркінің ұлы даласының ортақ перзенті. Сондықтан оны қазақ, өзбек, ұйғыр тағы басқа түркі ұлысына теліп, меншіктеп алу артықтау. Фараби барлық шығармаларын араб тілінде жазған. Сол себептен араб елінің рухани перзенті. Ол ежелгі грек философиясымен таныс болды. Оның ішінен Аристотельдің ойлану жүйесінің бағдарын анықтай білгені үшін «екінші ұстаз» атанды. Осы орайда ислам қағидасын жүйелеп берді. Сол үшін алғашқы ислам философы болып танылды. Ислам дүниесінің ортақ ойшылы болуға лайық болды. Сондай-ақ Аристотельдің ойлаудағы логикалық жүйесінің сырын ашып беріп, еуропалықтардың ежелгі грек философиясына бет бұрып, тереңдеу зерттеп, зерделенуіне жол ашты. Әлемдік ойшыл тұлға ретінде мойындалды. Демек, әл-Фараби адамзат тарихындағы адам санасының жетілу процессінің бір белесінде тұрған ой мектебіне иелік еткен ғалым ретінде адамзат тарихының ортақ ойшылы. Сондықтан да Еуропа ғалымдары жедел түрде оның еңбектерін латыншаға аударды. Оның көптеген шығармалары Францияның астанасы Париж қаласында жарық көрді. Солардың бірі 1638 жылы аталған шаһарда шықты. Мәселен: Мұхаммед Риза Хәкими «Мұсылмандар ілімі» кітабында: «Венсан Дувоуе (ө:1246) араб тілінен латыншаға аудармашы маман Фараби философиясының бір бөлігін өз шығармасына енгізген», – екен дейді.

Ендеше, әл-Фараби ертеден Батыс ғалымдарының назарына ілінген дара ғалым ретінде ұйқыдан кеш болса да ояна алмай жүрген кейбір мұсылман шығыс елдеріне талас тудырмай-ақ ортақ құндылық ретінде зерттеліп, зерделене түссе екен дейміз.

Сур. 1. Отырар қаласының орны / Fig. 1. location of the city of Otrar

Қазақстандағы Отырар қаласы: «Отырар – аты аңызға айналған ортағасырлық қала орны, ұлылар дүниеге келген қасиетті мекен. Ол тарихта **Тұрарбанд, Тұрар, Тарбанд, Фараб** деп те аталып келген. Ежелгі қала Оңтүстік Қазақстан облысындағы Отырар ауданынан солтүстік-батысқа қарай 7 км жерде орналасқан. Отырардан шыққан жол Таразға, Баласағұнға, Шығыс Түркістанға апарады. Одан ары Сырдария арқылы жүріп, ежелгі Шашқа, Соғдыға және Мерв пен Нишапурға, Арал жағалауы мен Жайыққа жеткізеді. Батыста Қызылқұм арқылы Хорезмге, одан әрі Еділ бойына, Қара теңіз жағалауы мен Кавказға апарады».

Сур. 2. (ری غصلا باب) «Баб әл-сағир» зияратында. Дамаск
Fig. 2. in the pilgrimage "Bab al-sağir". Damascus

Әл-Фарабидің Сириядағы мазары: Әбу Насыр әл-Фарабидің мазары Сирияның астанасы Дамаск қаласында орналасқан. Әл-Фараби жерленген мазарда мұсылмандардың екінші халифасы әзірет Омар (ғ.с), тағы басқа сахабалар мен олардың ұрпақтары жерленген.

Әдебиеттер

Дербісәлі Ә. Руханият және өркениет.
– Алматы: Атамұра, 2016. 711 б.

Фараби шығармаларының тізімі // URL:
https://www.turkcebilgi.com/farabi'nin_eserleri_listesi.

Қазақтілініңсөздігі. Алматы: А. Байтұрсынұлы
атындағы тіл білімі институтының «Дайк Пресс»
баспасы, 1999. 774 б.

Мұхаммед Реза Һәкими. Мұсылмандар
ілімі. – Тегеран: Ислами мәдениет баспасы, VI-
басылым, 1368. 412 б.

Бәтуте Ибн. Сапарнама. – Тегеран: ғылым мен
мәдениет баспасы, екінші басылым, 1351. 447 б.

Хансари Мұхаммед доктор. Формальды
Логика, I және II томдар. – Тегеран: Агаһ баспасы,
Төртінші басылым, 1982. 242 б.

Малекшаһи Асан аудармасы. Әбу Насыр әл-
Фараби, Негізгі ой-түйіндері. – Тегеран: Соруш
радио және теледидар баспасы. 2003.

Шәкәрім. Энциклопедия. – Семей, 2008.
– 864 б.

Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы:
Атамұра, 2011. – 688 б.

Сәжжади Сейіт Жафар. Ислам ілімінің
түсіндірме сөздігі, II томдық. – Тегеран: күшеш
баспасы, үшінші басылым, 1373.

Жеменей Ислам. Мырза Хайдар Дулат
(1499-1551) тарихшы, қаламгер (монография).
– Алматы: «Зерде» баспасы, 2007. 360 б.

Айдынлы Иашар аудармасы. Фараби, Erdemli
şehir halkının Görüşlerinin ilkeleri «Қайырымды
қала». – Станбұл, 2018. 308 б.

Мырзахметұлы М. Абай және шығыс.
– Алматы: Қазақстан, 1994. 208 б.

Жеменей Ислам аудармасы. Шейх Аһмет
Құдайдад Тарази, Көркем сөз өнері. – Алматы:
Таңбалы, 2017. – 440 б.

Іззданимұқәддәм Аһмет Реза доктор –
доктор Мұхаммед Казым Шақыр, пікірталас,
тақырып: саяси ғылымының ғылыми идеясының
талдануы, «Мемлекет ең маңызды мәселе саяси
философияға бей-жай қарайды», Фәрһитеган
газеті-онлайн.

References

Derbisalı Á. Rýhanat jáne órkeniet. – Almaty:
Atamura, 2016. 711 b.

Farabı shyǵarmalarynyń tizimi // URL: https://www.turkcebilgi.com/farabi'nin_eserleri_listesi.

Qazaq tiliniń sózdigi. Almaty: A. Baitursynuly
atyndaǵy til bilimi institýtynyń «Daik Pres» baspasy,
1999. 774 b.

Muhammed Reza Hákımı Musylmandar ilimi,
– Tegeran: Islami mádeniet baspasy, VI-basylym,
1368. 412 b.

Bátýte Ibn. Saparnama, – Tegeran: ǵylym men
mádeniet baspasy, ekinshi basylym, 1351. 447 b.

Hansarı Muhammed doktor. Formaldy Logıka,
I jáne II tomдар, – Tegeran: Agah baspasy, Tórtinshi
basylym, 1982. 242 b.

Malekshahı Asan aýdarmasy. Ábý Nasyr ál-
Farabı, Negizgi oi-túinderi, – Tegeran: Sorýsh radio
jáne teledidar baspasy. 2003.

Shákárim. Ensiklopedia. 2008, – Semei, 864 b.

Muhtar Áýezov ensiklopediasy. 2011, – Almaty:
Atamura, 688 b.

Sájjadı Seıit Jafar Islam iliminiń túsindirme
sózdigı, II-tomdyq, – Tehran: kúshesh baspasy,
úshinshi basylym. 1373.

Jemeneı Islam Myrza Haidar Dýlat (1499-1551)
tarıhshy, qalamger (monografia), – Almaty: «Zerde»
baspasy, 2007. 360 b.

Aıdynly Iashar aýdarmasy. Farabı, Erdemli şehir
halkının Görüşlerinin ilkeleri «Qayırymdy qala», –
Stanbul, 2018. 308 b.

Myrzahmetuly Mekemtas «Abai jáne shyǵys», –
Almaty: Qazaqstan, 1994. 208 b.

Jemeneı Islam aýdarmasy. Sheih Ahmet
Qudaıdad Tarazı, Kórkem sóz óneri, – Almaty:
Tańbaly, 2017. 440 b.

Iázdanimuqáddám Ahmet Reza doktor – doktor
Muhammed Kazym Shakyr, pikirtalas, taqyryp:
saıası ǵylymynyń ǵylymı ideiasynyń taldanýy,
«Memleket eń mańyzdy másele saıası filosofiǵa
bei-jai qarady», Fárhihtegan gazetı-onlam.

Жеменей И.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ТЮРКСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Исследование происхождения имени Аль-Фараби, великого ученого начать лучше с определения что означает «аль-Фараби». По-арабски имя человека записывается простыми символами, так «аль» обычно добавляется к имени известного человека. Это признак, как сказали бы сейчас, популярности. Это значит, что «аль-Фараби» не имя, как таковое, а указание на локацию его происхождения, то есть аль-Фараби – человек из города Фараба. Полное имя аль-Фараби звучит следующим образом Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммад ибн Тархан ибн Узлаг аль-Фараби.

«Абунаsr или Абу Наср Мухаммед» было его именем при рождении. Его отца звали «Тархан», а деда звали «Озлак». Их имена были тюркскими. Будучи мусульманами, они называют своего ребенка «Абунаsr Мухаммед». С годами арабские и персидские историки стали считать «Тархан» и «Озлак» арабскими именами. Цель этой статьи – сосредоточиться на исследованиях по генеалогии аль-Фараби. А пока мы предлагаем ряд предположений, идей и фактов о происхождении великого ученого, учитывая тот непреложный факт, что любая правящая верхушка является проводником денационализации, невелирования духовных ценностей в угоду насаждения религии и продвижения собственных интересов.

Ключевые слова: аль-Фараби, фамилия, Отрар, Фараб, Тархан, Даркан, Уздик, тюркский, Туркестан, Казахстан, Сирия.

Zhemenev I.

Al-farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

HISTORICAL SOURCES ON THE TURKIC ORIGIN OF ABU NASIR AL-FARABI

The name of the greatest scientist, mostly known as al-Farabi in Kazakhstan, is discussed in this paper. The discussion should be started with the explanation of the meaning of "al-Farabi". Generally speaking, in Arabic, the name of people is written using simple characters. "al" is usually added to a well-known person's name. It means "al" is a sign of fame. The suffix "i" added to identify the origin of a person. Which means "al-Farabi" is not a real name but pseudonym. The question, what "al-Farabi's" real name was, arises. "Abunaser or Abu Nasr Mukhammed" was his name at birth. His father's name was "Tarkhan" and his grandfather's name was "Ozlaq". Their names were Turkic. As they were Muslims, they name their child "Abunaser Muhammed". Over the years Arab and Persian historians started to consider "Tarkhan" and "Ozlaq" as Arabic names. Consequently, their origin was hardly associated with a Turkic origin. Therefore, the purpose of this article is to focus on research on the genealogy of al-Farabi. Since historically denationalization was pursued in the name of religion or other values. This paper will try to explain the importance of the relationship between religion and political power.

Keywords: al-Farabi, origin, Otyrar, Farab, Tarkhan, Darkan, Uzdik, Turk, Turkestan, Kazakhstan, Syria.

УДК 9.94

Тулеубаева С.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: samaltu@mail.ru

СТРАНИЦЫ КАЗАХСТАНСКОГО ФАРАБИЕВЕДЕНИЯ, ИЛИ ТЕРНИСТЫЙ ПУТЬ «ВОЗВРАЩЕНИЯ» «ВТОРОГО УЧИТЕЛЯ» НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ

В статье предпринимается попытка представить основные этапы возрождения личности и наследия Абу Насра аль-Фараби в Казахстане и СССР, начиная с 40-х гг. прошлого века. Особое внимание уделяется именам, которые внесли большой вклад в сбор, перевод и исследование трудов «Второго учителя». Среди них отдельное место занимает основатель казахстанского фарабиеведения Акжан аль-Машани, благодаря проницательности, патриотизму и стратегическому мышлению которого состоялось «возвращение» аль-Фараби на историческую родину и возрождение его наследия. Также прослеживаются этапы институционализации и развития фарабистики в Казахстане в качестве отдельного научного направления с ярко выраженным междисциплинарным характером. Представлены основные инициативы и мероприятия, в рамках которых закреплялся факт рождения аль-Фараби на территории Казахстана.

Ключевые слова: арабская графика, арабо-мусульманская цивилизация, духовная традиция, историческая память, наследие, фарабиеведение.

Введение

Великий мыслитель человечества, ученый-энциклопедист, выходец из Отраара Абу Наср аль-Фараби (870/874-950), 1150-летие которого празднуется в Казахстане в текущем году под эгидой ЮНЕСКО, «возвратился» на свою историческую родину спустя более 10 веков.

Вместе с данной знаменательной датой можно говорить и о долгом пути становления и развития казахстанского фарабиеведения, которое превратилось в отдельную отрасль отечественной науки и при этом носит ярко выраженный междисциплинарный характер.

Покинув в зрелом возрасте родные края, в поисках новых знаний аль-Фараби отправляется

в известные центры науки и культуры своего времени. Посетив города на территории современных Узбекистана, Туркменистана, Ирана и Турции (Самарканд, Бухара, Мерв, Харран и др.), достигает столицы Аббасидского халифата города Багдад, где совершенствует знание арабского языка, изучает логику и другие «пришлые науки». В процессе становления арабоязычной средневековой науки он становится одним из ее первых основателей по самым различным сферам (философия, логика, музыковедение и др.), принимает активное участие в разработке терминов, которые используются по сей день. Внедряя рациональный подход и продвигая постулат о силе человеческого разума, за свои смелые

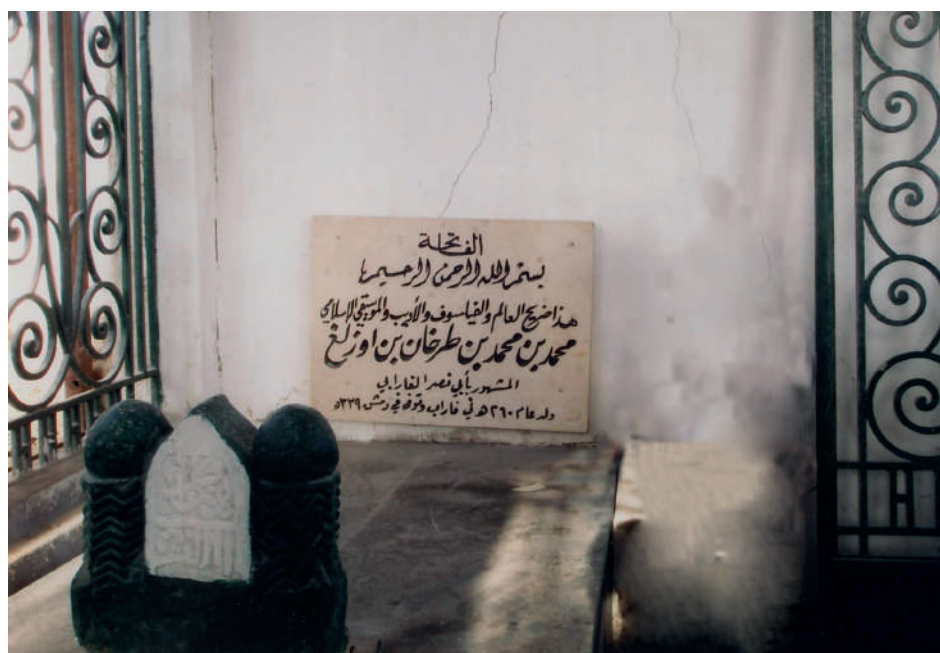

Рис. 1. Могила аль-Фараби

Fig. 1. Grave of al-Farabi

и прогрессивные идеи подвергается гонениям со стороны духовенства, перемещается между городами. Так он попадает в Сирию, где находит свое последнее пристанище на известном кладбище Дамаска «аль-Баб ас-Сагир» («Малые ворота»), которое было заложено около 670 г. и является действующим по сей день (рис. 1). Здесь похоронены члены семьи Пророка Мухаммада (Да благословит его Аллах и приветствует!) – «Аль аль-Бейт» (две его жены, потомки), его сподвижники, известные мусульманские правители (Муавия ибн Абу Суфьян, Салах ад-Дин аль-Аййюби), ученые, знать средневекового Дамаска, сирийский президент Шукри аль-Куатли, известный поэт Низар Каббани и др.

Сегодня здесь на средства Казахстана возведен культурно-исторический комплекс (рис. 2), решение о строительстве которого было принято по итогам первого официального визита Елбасы Н.А. Назарбаева в Сирию в 2007 г. Объект призван стать важным центром по изучению и популяризации наследия ученого, но из-за нынешней ситуации в этой стране объект пока не введен в эксплуатацию.

В данной связи следует особо отметить усилия известного казахстанского мецената, руководителя научной экспедиции «По следам предков» Сапара Исакова, который, впервые

посетив Сирию осенью 2005 г., привлек внимание казахстанской общественности к вопросу о необходимости увековечения памяти нашего предка и закрепления факта его рождения на территории Казахстана. Возможно, это был второй визит казахстанцев на могилу аль-Фараби после 1968 г., о чем будет изложено ниже. Так С. Исакову через местные СМИ удалось создать резонанс данной проблемы и заручиться поддержкой руководства страны в лице премьер-министра Д. Ахметова, который принял решение о выделении средств из резерва Правительства на строительство Центра аль-Фараби в Дамаске. Этому предшествовали значительные подготовительные работы, которые были профинансированы специально созданным С. Исаковым в 2006 г. Общественным благотворительным фондом им. аль-Фараби и Султана Бейбарса с уставным капиталом в 800 тысяч долларов США (из них более 200 тысяч были выделены руководителем корпорации «Альянстройинвест» Р. Наймановым). В рамках его деятельности также был осуществлен перевод (с оригинала на казахский язык) одного из самых фундаментальных и объемных трудов «Второго учителя» – «Большой книги музыки», который вышел в свет в 2008 г. под названием «Музыка туралы үлкен кітап» (эл-Фараби, 2008).

Рис. 2. Культурно-исторический комплекс в Дамаске

Fig. 2. Cultural and historical complex in Damascus

Основная часть

Сегодня имя аль-Фараби известно и близко каждому казахстанцу. Между тем, в прошлом веке оно было предано забвению, и потребовались десятки лет на его возрождение на исторической родине ученого. Вместе с данным процессом и происходило становление казахстанского фарабиеведения.

В начале XX в. в нашей стране, с вхождением в состав Советского Союза, меняются исторические реалии, формируется новая идеология, наблюдается отход от ранее существовавшей духовной традиции, теряется сопричастность прошлому наследию, которое после Таласской, или Атлахской битвы 751 г., определившей судьбу региона современной Центральной Азии, неразрывно было связано с арабо-мусульманской цивилизацией.

Арабский язык как язык священного писания мусульман стал проникать на территорию современного Казахстана вместе с новой религией, в VIII-IX вв. До начала XX в. (то есть более 10 столетий) все наследие казахов, их культура, наука и литература получали претворение либо на арабском языке, либо с использованием арабской графики. Арабский язык был неотъемлемой частью всех религиозных ритуалов (молитвы, похороны и др.). Он

неизменно использовался на всех празднествах и асах. Поэты, писатели, ученые и представители казахской интеллигенции свободно владели арабским языком, были хорошо знакомы с арабо-мусульманской культурой, арабской литературой. Подобным образом ситуация обстояла и у других народов, принявших ислам, в т.ч. в Средней Азии и на Кавказе.

Со сменой арабской графики сначала на латиницу в 1929 г., а затем в 1940 г. на кириллицу постепенно стирается историческая память казахского народа, нарушается преемственность знаний, культурной и научной традиции. Все меньше оставалось людей, которые могли читать и понимать средневековые манускрипты. Прервалась связь и с мусульманским миром, где сохранялась память о выходцах из Средней Азии и Казахстана: практически прекратили существование торговые контакты, сократилось паломничество в священные места ислама. Не случайно, что сегодня многие казахи, читая даже Абая – основоположника казахской письменной литературы и ее первого классика, который жил и творил на рубеже XIX и XX вв. (1845-1904), то есть в эпоху, в историческом измерении относительно близкую нашей, испытывают определенные затруднения в понимании некоторых слов и выражений. Потому что Абай вобрал в своем творчестве лучшие традиции

Востока, наряду с достижениями русской и западной литературы. Он впитал все, чем была полна и богата арабоязычная, персоязычная и тюркоязычная мусульманская культура, на которых основывались более поздние национальные культуры, в том числе и казахская. Он знал арабский и персидский языки, хорошо был знаком с основами шариата, шедеврами восточной литературы («Калила и Димна», «1001 ночь», персидская поэзия, тюркское духовное наследие). В этой связи следует отметить, что некоторые казахи в советский период продолжали совершенствовать знание арабского языка в татарских, башкирских и узбекских медресе (медресе «Мухаммадия» в Казани, медресе «Галия» в Уфе и мн.др.). Связь с исламской цивилизацией прослеживается и в трудах участников движения «Алаш».

Поэтому неудивительно, что мы вновь для себя открывали своих предков, как в советское время, так и после обретения независимости. Это касается и Абу Насра аль-Фараби. Одно из последних упоминаний его имени встречается в поэме М. Жумабаева (1893-1938) «Түркістан»:

*...Түріктің кім кеміткен музыкасын,
Фараби тоғыз ішекті домбырасын
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын?!...*
(Жумабаев)

Многие представители казахской интеллигенции, носители духовной традиции и многовековых знаний, были репрессированы и расстреляны. Вместе с их исчезновением перестало звучать прошлое наследие. Поэтому, когда в Алма-Ате на одной из международных конференций, организованных в 1943 г. в казахстанском филиале Академии наук СССР и посвященных естественно-техническим наукам, в докладе чехословацкого ученого, специалиста по истории математической науки Э.Я. Кольмана прозвучало имя аль-Фараби, основатель казахстанского фарабиеведения, доктор геолого-минералогических наук, заслуженный деятель науки КазССР Акжан Жаксыбекулы Машанов (позже аль-Машани), услышав знакомое имя Фараб, задумался о происхождении «Второго учителя» (Машанов, 1994: 12). Ему и его сподвижникам потребовалось более 20 лет, чтобы в Казахстане начался процесс возрождения аль-Фараби на его исторической родине.

В данной статье не ставится цель показать историю казахстанского фарабиеведения, а лишь

его первый этап, потребовавший колоссальных усилий, которые в большинстве случаев претворялись благодаря личной инициативе и неустанному поиску отдельных людей, среди которых особое место принадлежит Акжану аль-Машани (1906-1997).

После конференции 1943 г. А. аль-Машани возвращается к теме аль-Фараби в 1958 г., когда решает посетить г. Туркестан, где вместе с аксакалом по имени Хамит посещает руины Отрара – место рождения «Второго учителя». Затем ученый обнаруживает отсутствие трудов аль-Фараби в Казахстане и начинает их поиск сначала в соседних республиках – известных научных центрах того времени в СССР, изучающих исламскую культуру, а также медресе (Ташкент, Уфа, Казань). Так он находит отдельные сведения об Абу Насре и некоторые его сочинения в Москве, Ленинграде, Казани, отправляет запросы в зарубежные страны и получает копии трактатов ученого из Франции и Нидерландов (Машанов, 1994: 15-24), поскольку выясняется, что на всем пространстве СССР практически отсутствуют фундаментальные труды аль-Фараби по изученным им сферам наук. По просьбе А. аль-Машани их привозят из зарубежных командировок в Турцию и Канаду академики С. Балмуханов и Ш. Есенов. За всем этим стоит неустанный поиск, полет мысли, кропотливая работа по составлению писем, ожиданию ответов (не всегда положительных!), которая требует большого терпения, выдержки и целеустремленности, умения не сворачивать с взятого курса. А. аль-Машани так описывает трудности своего пути: «Дегенмен әл-Фарабидің асаіріатышулы музыка, астрономия, математика, оптика саласындағы күрделі еңбектері бұрыңғы Совет Одағы шеңберінде жоқ боп шықты. Оларды енді шет елдерден қарастыру қажет болды. Шет елден кітап алдырудың бірнеше жолы бар. Біз соның бәрін де пайдаландық деп, білемін. Халықаралық ірі кітапханалардың арасында кітап ауыстыру шарты болады. Біздің Ғылым академиясының орталық кітапханасында сол құқық бар. Сонымен пайдаланып біз шет елдегі кітапханалардан әл-Фараби кітаптарын сұраттық. Ол үшін қай елде, қай нөмірде қандай атпен жатқан кітап немесе қолжазба бар. Соны дәл білу керек. Ол бір. Екіншіден сізге кітаптың өзін ешкім ешуақытта жібермейді. Оның көшірмесін – фотосын немесе микрофильмін сұратасыз. Олар кітапты киноның лентасы сияқты суретке түсіреді де жібереді. Оны біз фотоға

үлкейтіп бастырып, кітап түріне келтіреміз. Сол микрофильмді қолға түсіру оңай емес. Алдымен кітапханаларға өз тілінде сыпайы хат жазу керек. Екінші, сұратып отырған кітаптардың неге керек екенін айту керек, үшіншіден, сен үшін кім текке қызмет етеді, кітапханаға тиісті, құнды сыйлық жіберу керек. Сонымен араб, парсы, түрік, неміс, ағылшын, француз, итальян, испан, швед тағы басқа тілдерде хат жазу керек еді. Соларға сыйлықтар жіберу керек... Осы жұмыста маған академияның кітапханасы, оның қызметкерлері зор көмек көрсетті. Кітап алдырудың екінші әдісі: шет елдерге барғандарға тапсырма беру. Тағы бір әдіс: әл-Фараби еңбегі бар деген елдерге өзің саяхат жасау. Осы әдістерді де қолдандық» (Машанов, 1994: 22-23). В данной связи особо следует подчеркнуть тонкость, объективность и человечность А. аль-Машани, который в своих трудах упоминает и благодарит всех, кто оказал ему то или иное содействие в выполнении выбранной им миссии.

Затем начнется работа по популяризации личности и наследия аль-Фараби на советском пространстве, а также закреплению факта его рождения на территории Казахстана. С этой целью А. аль-Машани выступает с докладами на различных конференциях внутри Казахстана и за его пределами (Москва, Душанбе, Самарканд), публикует научные статьи и переводы в различных изданиях и сборниках («Білім және еңбек», «Юный техник», «Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары» и др.). В сентябре 1968 г. ученый во главе казахстанской делегации, состоящей из 15 человек и включающей представителей отечественной интеллигенции, отправляется в г. Дамаск, где находит и посещает могилу аль-Фараби на кладбище «аль-Баб ас-Сагир» («Малые ворота») (Машанов, 1994: 38-40). Полагаем, что это был первый подобного рода визит казахов к последнему пристанищу «Второго учителя». Здесь, на святой земле Сирии А. аль-Машани посвящает стихотворение памяти аль-Фараби:

*Түркістан мен Шам арасын
жақындатқан бабамыз,
Басыңа келді ұрпағың, ақылды дария данамыз.
Араб, парсы, түрікте сзді білмес жан бар ма,
Басқалар да таниды, тарихқа көзін салганда.*

*Зират айлап басында,
Елден іздер келген ем.
Тәбәрік етіп бір уыс,
Топырақ алдым мен сенен.*

*Мағауи мешіті,
Сан ғасыр бастан кешірген.
Қасында әлі тұр екен.
Дар ас-Салам ол мекен.
Торқалы мекен тоғысқан,
Тоқсан тарау жол екен...
Сізге де мекен болыпты
Ел басын қосқан сол мекен...*

(Машанов, 1994: 40).

По возвращении из Сирии ученый выступает с предложением внести статью об аль-Фараби в многотомную Казахскую энциклопедию, работа по изданию которой приходится на тот период.

В 1967 г. благодаря личным усилиям А. аль-Машани и поддержке руководства страны на базе Института философии и права АН КазССР (ныне Институт философии, политологии и религиоведения МОН РК) была создана специальная творческая группа (группа фарабиеведов) под руководством доктора философских наук, А.Х. Касымжанова, которая стала первым центром фарабиеведения в Казахстане. Члены группы, в которую вошли А. аль-Машани, А.Н. Нысанбаев, Н.Н. Караев, А.К. Кубесов, Б.Я. Ошеревич, К.Х. Таджикова, Б.К. Тайжанов, Е.Д. Харенко, М.С. Бурабаев, Г.К. Курмангалиева, А.М. Кенесарин, А.С. Иванов и др., приступили к осуществлению «долгосрочной программы исследования творческого наследия аль-Фараби».

В том же году открывается Чимкентский педагогический институт культуры, которому присваивается имя аль-Фараби.

Помимо вопросов институционализации фарабиеведения в Казахстане, которые получают свое претворение в конце 1970-х гг., как указывалось выше, с самого начала стояла другая большая проблема, связанная с необходимостью перевода трудов Абу Насра на казахский и русский языки, поскольку они были написаны на арабском языке и дошли до наших дней, как в оригинале, так и в переводах на латынь, иврит, различные европейские и восточные языки (турецкий, персидский и др.). На тот момент в Казахстане еще не существовало национальной школы востоковедения и арабистики, сложно было найти людей, владеющих арабским языком (отдельные специалисты, владеющие арабским языком, возможно, не были известны А. аль-Машани – Н.С. Сабитов, М.Н. Маженова, Б.Е. Кумеков и др.). В основном их можно было встретить в немногочисленных мечетях, сохранившихся в то время. Среди них, прежде

всего, следует упомянуть имя имама Садуакаса Гылмани (1890-1972), который исполнял в 1952-1972 гг. обязанности кадия в кадияте Казахстана, был членом Духовного управления Средней Азии и Казахстана. Его имя носит одна из старейших мечетей нашей столицы. Первые переводы трудов аль-Фараби в Казахстане появились именно на казахском языке в 1962 г. и были выполнены А. аль-Машани совместно с С. Гылмани, а также старцами Габбасом Елеусизовым, Рахымом Сарсеновым и Кажыбаем Манбаевым непосредственно с арабского языка (Машанов, 1994: 20). Это – перевод трактата «Философияны үйрену үшін оның алдында не білу керек» (в «Библиографическом указателе», составленном К.Б. Жарикбаевым, указывается другое название – «Фалсафа (Философия) үйрену үшін қажетті шарттар туралы қағида (рисала)») (Жарикбаев, 1977: 11).

Позже к этому процессу были привлечены первые казахстанские профессиональные кадры из числа востоковедов-арабистов, в т.ч. – выпускник МГИМО со знанием арабского языка Б.К. Тайжанов (1941-2007, в 1974-1975 гг. – генеральный секретарь МИД КазССР, в 1982-1985, 1989-1990 гг. – зав. протокольным отделом, отделом печати и информации МИД КазССР, в 1990 г. – зам. председателя ГКЭС КазССР, первый Чрезвычайный и полномочный посол независимого Казахстана в арабских странах – Египте в 1993-1999 гг.), выпускница арабского отделения восточного факультета ТашГУ им. В.И. Ленина К.Х.Таджикова (кандидат философских наук, востоковед-арабист, фарабиевед), А.Б. Дербисалиев (доктор филологических наук, один из основателей казахстанского востоковедения, первый декан первого факультета востоковедения в Казахстане в КазГУ им. С.М. Кирова, муфтий Казахстана в 2000-2013 гг., ныне академик НАН РК, советник Директора Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК), который к этому времени окончил аспирантуру в Институте востоковедения АН СССР, прошел стажировку в Марокко, защитил кандидатскую диссертацию по арабоязычной литературе Марокко и поступил на работу в Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. С созданием выше указанной группы фарабиеведов под руководством доктора философских наук А.Х. Касымжанова при Институте философии и права Академии наук КазССР с 1967 г. все переводы трудов аль-Фараби до эпохи независимости будут

сосредоточены в этом первом казахстанском центре фарабиеведения. Выполнялись они как с арабского (Б.Я. Ошерович, К.Х. Таджиковой, А.К.Кубесовым, А.С.Ивановым, Б.К.Тайжановым и др.), так и европейских языков (Е.Д. Харенко и др.) на казахский и русский языки с привлечением носителей арабского языка (Дж. аль-Даббах, И.О. Мохаммед и др.). По словам М.М. Ауэзова, Б.К. Талжанов, свободно владеющий казахским, русским, арабским и английским языками, вместе с другими основателями движения «Жас тұлпар» внес большой вклад в системную организацию переводческого дела в Казахстане (Елдесов, 2019). Ему принадлежит один из первых профессиональных переводов сложнейшего по содержанию трактата аль-Фараби «О религии», который был опубликован в составленной им и М.М. Ауэзовым книге «Возвращение учителя: о жизни и творчестве аль-Фараби» (Возвращение учителя, 1975). А.Б. Дербисали в 1980 г. перевел с оригинала, напечатанного в итальянском журнале «Ориенте Модернода», трактат аль-Фараби о канонах поэтического искусства, опубликованный в его книге «Эл-Фарабидің эстетикасы» под названием «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» (Дербисалиев, 1980).

С 1962 по 1987 гг. в Казахстане осуществляется и издается перевод основных трудов аль-Фараби параллельно на казахском и русском языках («Философские трактаты», «Математические трактаты», «Социально-этические трактаты», «Логические трактаты», «Комментарии к «Альмагесту» Птолемея», небольшой сборник трактатов «О разуме и науке», «Историко-философские трактаты» и «Естественно-научные трактаты»). Видится важным указать, что, во-первых, среди опубликованных к тому времени в нашей стране переводов имеются переводы как казахстанских, так российских (А.В. Сагадеев, А.И. Рубин, М.А. Салье) и узбекистанских (М.М. Хайруллаев, А. Шарипов, А.Л. Казибердов, М.Н. Нуритдинов) ученых и исследователей; во-вторых, некоторые переводы, осуществленные представителями казахстанской науки, были напечатаны в изданиях других стран (Б.Я. Ошерович); в-третьих, большую помощь в осуществлении переводов с арабского языка на русский оказали представители арабской национальности (Дж. Аль-Даббах, И.О. Мохаммед); в-четвертых, некоторые переводы осуществлялись в соавторстве, поскольку при переводе необходимо как знание арабского языка, так и предмета

исследования – в данном случае это вопросы и проблемы философии, музыки, математики (А.Х. Касымжанов – Б.Я. Ошерович, А. Кубесов – Дж. аль-Даббах, А. Кубесов – И.О. Мохаммед, А. Кубесов – С.А. Краснова, А. Кубесов – Р.Ш. Шарафутдинева, М.М. Хайруллаев – Б.Я. Ошерович, И.О. Мохаммед – Б.Я. Ошерович и др.); в-пятых, при переводе многих трактатов с арабского языка на русский осуществлялась сверка с переводами на европейских языках (данной работой занималась, в частности, Е.Д. Харенко, с немецкого языка).

Так в Казахстане возрождается и закрепляется имя аль-Фараби. Большую поддержку в этом деле оказывают президенты Академии наук Казахстана, которая была создана 1 июня 1946 г., в частности, академики К.И. Сатпаев (1946-1952, 1955-1964) и Ш.Е. Есенов (1967-1974). Последний выступает с предложением принять решение по внесению вопроса об изучении наследия аль-Фараби в тематический план Академии. Таким образом, 1967-1968 гг. во всех отношениях становятся поворотными в казахстанском фарабиеведении и служат точкой отсчета в его научном и институциональном оформлении.

Следует отметить и помощь представителей центральных органов – директора Института востоковедения АН СССР (1956-1977) Б.Г. Гафурова (1908-1977), начальника иностранного отдела АН СССР С.Г. Корпеева, посла СССР в Сирии (1968-1977) Н.А. Мухитдинова (1917-2008, узбекского происхождения), его помощника Г. Ирисова, сотрудника М.В. Малюковского и мн.др.

В 1970 г. А. аль-Машани подводит итог своим многолетним поискам и издает монографию «Эл-Фараби» и приурочивает ее 1100-летию ученого. Годом позже во время XIII международного конгресса по истории науки, который проходил в Москве 18-24 августа 1971 г. под эгидой ЮНЕСКО, официально был закреплён факт рождения аль-Фараби на территории Казахстана, а также принято решение о включении его имени в международный список великих ученых мира и проведении юбилейной конференции СССР, посвященной 1100-летию аль-Фараби, в Казахстане. Так впервые имя аль-Фараби звучит на мировом уровне через инициативу ЮНЕСКО. В рамках работы конференции, где аль-Фараби был посвящен отдельный симпозиум, в четвертой секции «История средневековой науки и техники»

Рис. 3. Памятная марка
Fig. 3. Commemorative stamp

и на коллоквиуме 4 «Средневековая наука: взаимоотношения Востока и Запада» с докладами выступают Ш.Е. Есенов, А.Х. Касымжанов («Проблема классификации наук у ал-Фараби») (Есенов и др., 1974: 180-182), О.А. Жаутыков, А.Ж. Машанов, А.Х. Касымжанов, А. Кубесов («Роль аль-Фараби в развитии науки») (Жаутыков и др., 1974: 51-53), а также М.М. Хайруллаев из Узбекистана («Фараби и некоторые вопросы развития естественнонаучного знания на средневековом Востоке») (Хайруллаев, 1974: 120-122), Е. Джаныбеков («Музыкальная акустика у ал-Фараби») (Джаныбеков, 1974: 177-180) и др. В своих воспоминаниях А. аль-Машани указывает, что после его встречи с будущим академиком М.М. Хайруллаевым (1931-2004), занимавшим тогда должность зам. директора Института востоковедения Академии наук Узбекистана, последний заинтересовался темой аль-Фараби, которая позже стала предметом его научных исследований.

В 1973 г. в Алма-Ате проходит V Международная конференция писателей Азии и Африки, в рамках которой 9 сентября состоялось сессия Общего собрания Академии наук КазССР и участников, приуроченная 1100-летию со дня рождения аль-Фараби, а 11 сентября проводится отдельное заседание, посвященное жизни и наследию аль-Фараби, где поэты читают свои стихотворения, посвященные Абу Насру (Академия наук, 2007: 54).

Так, на основании проделанной работы и достигнутых результатов Казахстан по резолюции московского конгресса 1971 г. удостоивается чести 8-13 сентября 1975 г. провести международную научную конференцию «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока», посвященную 1100-летию со дня рождения аль-Фараби, в которой наряду с отечественными учеными принимают участие представители Азербайджана, России, Ирана, Киргизии, Узбекистана и др. Пленарное заседание прошло в Москве в Колонном зале. Подобная юбилейная конференция также состоялась в Багдаде. Результатом этих трех мероприятий стали сборники научных статей «Аль-Фараби. Научное творчество» (Аль-Фараби, 1975), «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока» (Аль-Фараби и развитие науки, 1975) и «Аль-Фараби. Фестиваль аль-Фараби» (Аль-Фараби, 1975, на ар.яз.).

14 сентября 1975 г. было принято специальное Постановление №454 «Об увековечивании памяти Абу Насра аль-Фараби» (Абу Наср, 2012: 238).

А ранее, в апреле месяце улица Водозаборная в Алма-Ате была переименована в проспект аль-Фараби. В том же году в СССР издается памятная марка, посвященная юбилею аль-Фараби (рис. 3).

Выход в свет в Москве книг Б.Г. Гафурова и А.Х. Касымжанова «Ал-Фараби в истории науки» (1975), А.Х. Касымжанова «Абу Наср аль-Фараби» (1982) и М.М. Хайруллаева «Абу Наср аль-Фараби: 873-950» (1982) на русском языке способствует большей узнаваемости «Второго учителя» на всем советском пространстве.

Казахстанские писатели также внесли большую лепту в «возвращение» аль-Фараби на его историческую родину, сделали его более близким не только казахскому читателю, но и широкой аудитории на территории СССР.

В 1965 г. Д. Досжан издает свою повесть «Фараби». В 1970 г. в издательстве «Молодая гвардия» в Москве выходит роман известного казахского писателя А. Алимжанова «Сувенир из Отгара». В 1975 г. юбилею «Второго учителя»

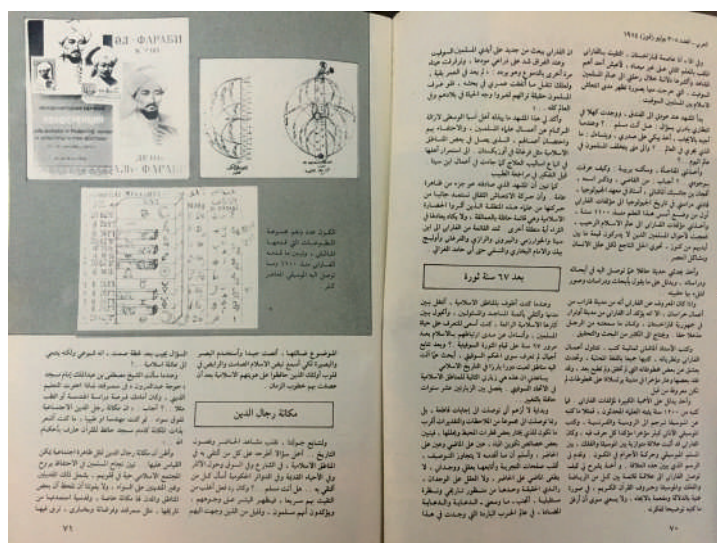

Рис. 4-5. Материал в журнале «аль-Араби»
Fig. 4-5. Article published in the magazine «al-Arabi»

посвящает свою историческую поэму «Аль-Фараби» И. Есенберлин (Есенберлин, 1975). В 1979 г. в г. Москве в издательстве «Советский писатель» на русском языке издается второй роман А. Алимжанова «Возвращение учителя» (ранее опубликованный в Казахстане), что популяризирует имя ученого на советском пространстве и закрепляет факт его рождения на казахской земле. По свидетельству многих экспертов, появление данной книги поставило окончательную точку в споре между Узбекистаном и Казахстаном в национальной

принадлежности великого ученого. В рамках Года аль-Фараби и ежегодной республиканской акции «Одна страна – одна книга», запущенной в 2007 г. по инициативе Национальной академической библиотеки РК и Библиотечной ассоциации РК при поддержке Министерства культуры и информации РК, это сочинение, наряду с романом-эпопеей М.О. Ауэзова «Путь Абая», признано главной книгой для всеобщего чтения в Казахстане (Одна страна – одна книга, 2020). Также следует упомянуть, что в текущем году оно впервые было переведено на английский язык совместно с издательским домом «Liberty Publishing House» в г. Нью-Йорк (Новое «Возвращение учителя», 2020). Исследователь Н. Турекулов в книге «Литературное наследие аль-Фараби» упоминает о вкладе других деятелей литературы и искусства Казахстана в дело популяризации аль-Фараби и его наследия: «... о нем пьеса драматургов Ш. Хусаинова и О. Бодыкова «Аль-Фараби». Величие Аль-Фараби воспето поэтом О. Турманжановым – «Мысли об Отраре», «Баллада о Фараби», «Размышления о Каратау». Ему же посвящали свои произведения Аскар Токмагамбетов, Музафар Алимбаев, Джакан Сыздыков, Джусуп Кыдыров, Кадыр Мырзалиев, Мухтар Шаханов, Кабдикарим Идрисов и другие поэты. Композитор Кенжебек Кумисбеков написал музыкальное произведение «Мотивы Фараби», а режиссер Арапат Машанов создал документальный фильм «Аль-Фараби» (Турекулов, 1981: 13). Этой теме посвящены и статьи Р. Бердыбаева «Образ аль-Фараби в художественной литературе» (Бердыбаев, 1975: 84-86), М.М. Ауэзова «Фараби в литературе и искусстве Казахстана» (Ауэзов, 1975: 183-187), С.В. Ананьевой «Путь учителя – путь к людям: аль-Фараби в литературе Казахстана» (Ананьева, 2001: 456-462) и «Образ аль-Фараби в литературе Казахстана» (Ананьева, 2003: 84-91). В 1973 г. в Казахстане появляется и первый портрет аль-Фараби, созданный заслуженным деятелем искусств КазССР Сахи Романовым (Жарикбаев, 2012: 372).

Важным событием в казахстанском фарабиеведении стал выход в свет в 1977 г. первого «Библиографического указателя» в Казахстане, подготовленного К.Б. Жарикбаевым (Эл-Фараби, 1977).

Благодаря усилиям аль-Машани казахстанские инициативы получили освещение и в арабском мире, что было весьма весомым вкладом в распространении здесь идеи о

Рис. 6. Посол Государства Кувейт –
Тарек Абдулла Аль-Фарадж
Fig. 6. Ambassador of the State of Kuwait –
Tareq Abdullah Alfaraj

факте рождения аль-Фараби на территории Казахстана. Врожденная интуиция и научная прозорливость ученого привели его к встрече с журналистом Мустафой Набилем, который в 1984 г. совершал журналистское турне по Средней Азии и Казахстану с целью подготовить очерк о состоянии мусульман в этом регионе. Арабский гость был весьма удивлен, узнав об исторической родине «Второго учителя», поскольку о его происхождении в арабоязычных источниках содержатся весьма противоречивые сведения. Позже, в июльском номере за 1984 г. известного арабского журнала «аль-Араби», который издается в Кувейте с 1958 г. и пользуется большой популярностью не только в арабских, но и других мусульманских странах, была размещена информация о проделанной работе (аль-Араби, 1984: 68-91). Так А. аль-Машани донес голос Казахстана до всего мусульманского мира (рис. 4-5).

Копии данного материала хранятся в Центральном государственном архиве г. Алматы. Нам, в свою очередь, удалось получить оригинальный экземпляр выше указанного журнала, за что, пользуясь случаем, выражаем искреннюю признательность Его превосходительству Чрезвычайному и полномочному послу Государства Кувейт в Республике Казахстан, дуайену дипломатического корпуса в Казахстане, **господину Тареку Абдулле Аль-Фарадж (Tareq Abdullah Alfaraj)** (рис. 6), который является частым гостем в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, выступает здесь с лекциями, посещает различные мероприятия и оказывает всяческое содействие арабскому отделению кафедры востоковедения, подтверждая историческую миссию Кувейта в качестве открытой, образованной и демократической страны с давними традициями, всегда уделяющей большое внимание вопросам культуры на общеарабском и мировом уровне.

23 октября 1991 г. вышло Постановление Кабинета министров Казахской ССР №629 «О переименовании Казахского государственного университета имени С.М. Кирова: о присвоении КазГУ имени аль-Фараби (Жарикбаев, 2012: 238).

В рамках Года аль-Фараби в Библиотеке аль-Фараби КазНУ им. аль-Фараби был открыт бюст основателя казахстанского фарабиеведения Акжана аль-Машани (рис. 7). Большую лепту в осуществление данной идеи внесли Центр аль-Фараби КазНУ им. аль-Фараби под руководством кандидата философских наук Б.Б. Меиржанова и профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор исторических наук З.О. Дукенбаева.

Заклучение

Таким образом, наша страна к середине 80-х гг. прошлого века не только закрепила за собой статус центра фарабистики, но и внесла вклад в популяризацию личности и наследия аль-Фараби на пространстве всего СССР, дала стимул появлению новых научных исследований в данном направлении в России (А. Сагадеев (1931-1977), Т.К. Ибрагим и др.), Узбекистане (М.М. Хайруллаев (1931-2004), С.Облакулов, А.Л. Казибердов и др.), Таджикистане (Б.Г. Гафуров (1908-1977), С. Сулейманов и др.) Никогда нельзя забывать, что за всем этим тернистым путем стоял колоссальный и самоотверженный труд многих

Рис. 7. Бюст аль-Машани
Fig. 7. Bust of al-Mashani

людей, их патриотизм и высокое сознание. Эту память мы должны донести и до следующих поколений. Сегодня из числа первого поколения фарабиеведов осталось в живых немного представителей, среди них – к. филос. н., востоковед-арабист К.Х. Таджикова, д. филос. н., профессор Г.К. Курмангалиева и др. Наш долг помнить их.

Абу Наср аль-Фараби в силу своей масштабности, смог консолидировать вокруг себя многих выдающихся деятелей Казахстана, которые не могли остаться безучастными к его памяти – А. аль-Машани, К.И. Сатпаев, Ш.Е. Есенов, С. Гылмани, Б.К. Тайжан, М.М. Ауэзов, А.Т. Алимжанов, Д. Досжан, А.Б. Дербисали и др.

Литература

Абу Наср аль-Фараби (870-950). Библиографический указатель. Под общей редакцией профессора К.Б. Жарикбаева. – Алматы, 2012. – 475 с.

Академия наук Республики Казахстан. Хроника событий. – Алматы, 2007. 173 с.

Ал-Фараби. Научное творчество. Отв. ред. Б.Г. Гафуров – М., «Наука», 1975. – 180 с.

Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1975. – 112 с.

Аль-Фараби. Фестиваль аль-Фараби (на ар. яз.). – Багдад, 1975. – 172 с.

Ананьева С.В. Путь учителя – путь к людям: аль-Фараби в литературе Казахстана // Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы международного конгресса 28-29 сентября 2000 г. – Алматы, 2001. – С.456-462

Ананьева С.В. Образ аль-Фараби в литературе Казахстана // журнал «Аль-Фараби». – 2003. - №3. – С.84-91

Ауэзов М.М. Фараби в литературе и искусстве Казахстана // Возвращение Учителя: о жизни и творчестве аль-Фараби. Сост.: М.М. Ауэзов, Б.К. Тайжанов. – Алма-Ата, 1975. – С. 183-187

Әбу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап / Ауд.: Ж. Сандыбаев. – Алматы, 2008. – 751 б.

Бердыбаев Р. Образ аль-Фараби в художественной литературе // Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1975. С. 84-86.

Возвращение Учителя: о жизни и творчестве аль-Фараби. Сост.: М.М. Ауэзов, Б.К. Тайжанов. – Алма-Ата, 1975. – 199 с.

Дербісалиев Ә. Әл-Фарабидің эстетикасы. – Алматы, 1980. – 68 б.

Елдесов Д. Интервью с М.М. Ауэзовым «Нельзя было допустить исчезновения языка наших родителей» // Электронный портал «Матрица. kz». URL: <http://www.matritca.kz/news/68159-nelzya-bylo-dopustit-ischeznoveniya-yazyka-nashih-roditeley.html> (дата обращения: 06.12.2020).

Есенберлин И. Аль-Фараби: [историческая поэма] // Ленинский путь. – 1975. – 9 сентября

Жарикбаев К.Б. Әл-Фараби: библиографиялық көрсеткіш. 1-ші б. – Алматы, 1977. 134 б.

Жұмабаев М. Түркістан // Электронный портал «Bilim - All». URL: <https://bilim-all.kz/olen/1827-Turkistan> (дата обращения: 01.12.2020).

Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, «Қазақстан», 1994. – 192 б.

Набиль М. Мир советских мусульман (на ар. яз.) // журнал «аль-Араби». 1984. №308. С.68-91.

Одна страна – одна книга 2020 // Централизованная библиотечная система города Павлодара. URL: <http://cbspvl.kz/odna-strana-odna-kniga/odna-strana-odna-kniga-2020/> (дата обращения: 06.12.2020).

Новое «Возвращение Учителя» // Республиканская образовательная общественно-политическая газета «білімді ел». URL: <https://bilimdinews.kz/?p=125441> (дата обращения: 06.12.2020).

Труды XIII Международного конгресса по истории науки. Москва, 18-24 августа 1971 г. – М., 1974. 236 с.

Труды XIII Международного конгресса по истории науки. Обзоры коллоквиумов. Москва, 18-24 августа 1971 г. – М., 1974. 196 с.

Турекулов Н. Литературное наследие аль-Фараби. – Алма-Ата, 1981. 14 с.

References

- Abu Nasr al-Farabi (870-950). 2012, Bibliograficheski ukazatel [Bibliographic index] Pod obei redaktsiei professora K.B. Jarikbaeva. – Almaty. 475 s.
- Akademiia nauk Respubliki Kazahstan [Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Chronicle of events]. 2007, Hronika sobytiı. – Almaty. 173 s.
- Al-Farabi. Nauchnoe tvorchestvo [Al-Farabi. Scientific creativity]. 1975. Otv. red. B. G. Gafurov – M., «Nauka». 180 s.
- Al-Farabi i razvitiie nauki i kultury stran Vostoka [Al-Farabi and the development of science and culture of the countries of the East]. 1975, Tezisy dokladov. – Alma-Ata. 112 s.
- Al-Farabi. Festival al-Farabi [Al-Farabi. Al-Farabi festival] (na ar. ıaz.). – Bagdad. 172 s.
- Ananeva S.V. 2001, Put uchitelıa – put k liyadıam: al-Farabi v literature Kazahstana [The path of the teacher - the path to people: al-Farabi in the literature of Kazakhstan] // Nasledie al-Farabi i mirovaia kultura: materialy mejdunarodnogo kongressa 28-29 sentiabria 2000 g. – Almaty. S.456-462.
- Ananeva S.V. 2003, Obraz al-Farabi v literature Kazahstana [The image of al-Farabi in the literature of Kazakhstan] // jurnal «Al-Farabi». – №3. – S.84-91.
- Auezov M.M. 1975, Farabi v literature i ıskusstve Kazahstana [Farabi in literature and art of Kazakhstan] // Vozvraenie Uchitelıa: o jizni i tvorchestve al-Farabi. Sost.: M.M. Auezov, B.K. Tajanov. – Alma-Ata. S. 183-187.
- Abu Nasr al-Farabi. 2008, Muzyka turaly ulken kitap [Big book of music] / Aud.: J. Sandybaev. – Almaty. 751 b.
- Berdybaev R. 1975, Obraz al-Farabi v hudojestvennoi literature [The image of al-Farabi in fiction] // Al-Farabi i razvitiie nauki i kultury stran Vostoka. Tezisy dokladov. – Alma-Ata. – S. 84-86.
- Vozvraenie Uchitelıa: o jizni i tvorchestve al-Farabi [Return of the Teacher: on the life and work of al-Farabi]. 1975. Sost.: M.M. Auezov, B.K. Tajanov. – Alma-Ata. 199 s.
- Derbisaliev A. 1980, Al-Farabidin estetikasy [Al-Farabi's aesthetics]. – Almaty. 68 b.
- Eldesov D. 2020, Interviu s M.M. Auezovym «Nelzia bylo dopustit ischeznoveniia ıazyka nashih roditelei» [Interview with M.M. Auezov "It was impossible to allow the disappearance of the language of our parents"] // Elektronnyi portal «Matritsa. kz». URL: <http://www.matritca.kz/news/68159-nelzya-bylo-dopustit-ischeznoveniia-yazyka-nashih-roditeley.html> (data obraeniia: 06.12.2020).
- Esenberlin I. 1975, Al-Farabi: [istoricheskaia poema] [Al-Farabi: [historical poem] // Leninskiı pıyt. – 1975. – 9 sentiabria.
- Jarikbaev Q.B. 1977, Al-Farabi: bibliografiıalyq korsetkish [Al-Farabi: Bibliographic index]. 1-shi b. – Almaty. 134 b.
- Jumabaev M. Turkistan [Turkestan] // Elektronnyi portal «Bilim - All». URL: <https://bilim-all.kz/olen/1827-Turkistan> (data obraeniia: 01.12.2020).
- Mashanov A. 1994, Al-Farabi jane Abai [Al-Farabi and Abay]. – Almaty, «Qazaqstan». 192 b.
- Nabil M. 1984, Mir sovetskikh musulman [World of Soviet Muslims] (na ar. ıaz.) // jurnal «al-Arabi». 1984. №308. S.68-91.
- Odna strana – odna kniga 2020 [One Country - One Book 2020] // Tsentralizovannaia biblioteknaia sistema goroda Pavlodara. URL: <http://cbpsvl.kz/odna-strana-odna-kniga/odna-strana-odna-kniga-2020/> (data obraeniia: 06.12.2020).
- Novoe «Vozvraenie Uchitelıa» [New "Return of the Teacher"] // Respublikanskaia obrazovatelnaia obestvenno-politicheskaia gazeta «bilimdi el». URL: <https://bilimdinews.kz/?p=125441> (data obraeniia: 06.12.2020).
- Trıdy XIII Mejdınarodnogo kongressa po istorii nauki [Proceedings of the XIII International Congress on the History of Science]. 1974. Moskva, 18-24 avgýsta 1971 g. – M. 236 s.
- Trudy XIII Mejdınarodnogo kongressa po istorii nauki [Proceedings of the XIII International Congress on the History of Science. Reviews of colloquia]. 1974, Obzory kollokvıımov. Moskva, 18-24 avgýsta 1971 g. – M. 196 s.
- Turekulov N. 1981, Literaturnoe nasledie al-Farabi [Al-Farabi's literary heritage]. – Alma-Ata. 14 s.

Төлеубаева С.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: samaltu@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ФАРАБИТАНУ ДЫҢ ТАРИХЫНАН НЕМЕСЕ «ЕКІНШІ ҰСТАЗДЫҢ» ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРЛУЫНЫҢ ТАЙҒАҚ ЖОЛЫ

Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің Қазақстандағы және ҚСРО кеңістігінде өткен ғасырдың 40-шы жылдардан бастап қайта жаңғыруының негізгі кезеңдері қарастырылады. «Екінші ұстаздың» тарихи отанына оралуына, ғалымның еңбектерін жинауға, аударуға және зерттеуге үлкен үлес қосқан тұлғаларға ерекше назар аударылады. Олардың ішінде қазақстандық фарабитанудың негізін қалаушы Ақжан әл-Машани бөлек орын алады, оның пайымдауының, патриотизмінің және стратегиялық ойлауының арқасында, әл-Фараби тарихи отанына оралды және оның мұрасы қайта жаңғырды. Қазақстандағы фарабистиканың пәнаралық сипатқа ие бөлек ғылыми бағыт ретінде институциялануы мен даму кезеңдері айқындалады. Әл-Фарабидің Қазақстан аумағында туу фактісін бекітуге бағытталған негізгі бастамалар мен іс-шараларға шолу жасалады.

Түйін сөздер: араб қарпі, араб-мұсылман өркениеті, рухани дәстүр, тарихи жады, мұра, фарабитану.

Tuleubayeva S.A.

The L.N. Gumilyev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: samaltu@mail.ru

PAGES OF KAZAKH FARABIOLGY, OR THE THORNY PATH OF «RETURN» OF THE «SECOND TEACHER» TO THE HISTORICAL HOMELAND

The article attempts to consider the main stages of milestones of the long process of the revival of Abu Nasr al-Farabi in Kazakhstan, starting from the 40s. last century. Particular attention is paid to individuals who made a significant contribution to the return of the «Second Teacher» to his historical homeland, the collection, translation and study of the scientist's works. Among them, a separate place is occupied by the founder of Kazakh Farabi studies Akzhan al-Mashani, thanks to whose insight, patriotism and strategic thinking, al-Farabi's "return" to his historical homeland and the revival of his heritage took place. The stages of institutionalization and development of farabistics in Kazakhstan as a separate scientific direction with a pronounced interdisciplinary character are also traced. The main initiatives and events are presented, within the framework of which the fact of the birth of al-Farabi on the territory of Kazakhstan was fixed.

Keywords: Arabic graphics, Arab-Muslim civilization, spiritual tradition, historical memory, heritage, Farabi studies.

ӘОЖ 681.8

Жәкішева З.С.

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР

(Ғұламаның туғанына 1150 жыл толуына орай)

*...Ізгі ойын қатал тағдыр қалқалаған,
Жүрегін жүдеу жылдар паршалаған.
Адамзат ұрпағы үшін әл-Фараби,
Бір өзі алуан міндет арқалаған...*

Абылай Түгелбаев

Еңбекте көне музыкалық аспаптар мен аспаптану ғылымы жайындағы ортағасырлық ғұламалардың, тәржімашылардың, таратушылар мен жеткізушілердің (комментаторлардың) ғылыми жазба мұраларына шолу жасалады. Сондай-ақ, XX ғасыр ортасы мен XXI ғасыр басында жарық көрген ғылыми-зерттеу еңбектер аталады. Сонымен қатар, ғұламаның өмір сүрген ортасы, білім-ғылым жолындағы ізденістері, әлемдік аспаптану ғылымына қосқан жаңалықтары, тұжырымдары, көне аспаптарды жетілдірудегі білгірлігі, орындаушылық шеберлігі сөз болады.

Еңбектің «Туған жердің мұрасы» аталатын бөлімінде ғұламаның туып-өскен көне Отырар өңірінен табылған музыкалық аспаптар жайлы мағлұмат беріледі. Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінің тек түркі халықтарының ғана емес, жалпы әлемдік аспаптану ғылымындағы, аспапты-музыка мәдениетіндегі орны мен маңызы айтылады.

Түйін сөздер: ортағасырлық жазба деректер, зерттеулер, Әбу Насыр әл-Фараби, ортағасырдағы музыкалық аспаптар.

Кіріспе

Көне музыкалық аспаптардың терең тарихы ежелгі заман адамдарының тасқа, жартас беттеріне, үңгір қабырғаларына қырнап-қашап түсірген сызба-суреттерінен (петроглифтерінен), ауыздан-ауызға жеткен аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандардан, халықтың дәстүрлі тұрмыс-салтынан, діни-ғұрыптық ұстанымдарынан тамыр тартады. Музыкалық аспаптармен байланысты болып келетін түсініктер кейін келе ортағасырлық ойшылдардың, ғұламалардың,

тәржімашылар мен жеткізушілердің (комментаторлардың) жазбалары арқылы мәлім болып, ғылыми трактаттары мен еңбектерінде көрініс тапты.

Мәселен, Гален «Музыка жайлы», Аби ибн ад-Дүниа «Музыкалық аспаптарды талдау», әл-Муфаддала ибн-Салам «Музыкалық аспаптар жайлы кітап», Сабит ибн әл-Курра «Замр аспабы жайлы кітап», Иакуба әл-Кинди «Ішектегі аспаптар жайлы кітап», ибн-Хурдазбих «Ойын-сауық және музыкалық аспаптар жайлы кітап», т.б. секілді ортағасырлық ғұламалардың ғылыми жазба

мұралары дәстүрлі көне музыкалық аспаптарды зерттеп-танудың бастамасы болды.

Сондай-ақ, өткен XX ғасырдан бастап кеңестік зерттеуші-ғалымдар аспаптану білімі мен дәстүрлі музыкалық аспаптар тарихына мән беріп, бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізіп, еңбектер жариялады. Мәселен, С. Абдуллаевтың «*Әзербайжанның музыкалық аспаптары*» (Баку, 1972), Рашид Субх Анвардың «*Мұсылман дәуіріндегі музыкалық аспаптар*» (Багдад, 1975), Ас-Сарраф Абд әл-Әмірдің «*Әл-Фараби және Бағдатқа тараған музыкалық аспаптар*» (Багдад, 1975), Т.С. Вызгоның «*Орта Азияның музыкалық аспаптары*» (Москва, 1980), Б.Ш. Сарыбаевтың «*Қазақтың музыкалық аспаптары*» (Алматы, 1980), Махмұд Ахмад әл-Хифнидің «*Музыка аспаптары жайлы ғылым*» (Каир, 1987), В. Сузукейдің «*Тываның дәстүрлі музыкалық аспаптары*» (Кзыл, 1989), З.С. Жәкішеваның «*Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу)*» (Алматы, 2012), т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері мәлім болды. Бұл жұмыстар кейінгі зерттеулерге үлгі-нұсқа болды.

Негізгі бөлім

Ортағасырлық дәстүрлі көне музыкалық аспаптар тарихына, этикалық түп-тегіне, құрылысына, дыбысына, жасалу әдіс-тәсілі мен затына көңіл бөліп, алғаш рет толыққанды ғылыми негіздеме жасаған ұлы ғұлама *Әбу Насыр әл-Фараби* (870–950) болды. Түркітілді қаңлы елінің кіші шенді әскери отбасында дүниеге келген ол, алғашқыда Отырар қаласында сауатын ашты. Өсе келе білім-ғылым жолына түсіп, Басра, Куфа, Халаб, Бағдат шаһарларына сапарлайды. Бағдат қаласында жетпіске жуық ғылыми еңбек жазған, ойшыл-философ *Әбу Бишир ибн-Йунистен* дәріс алады. Мұнда әл-Фараби «Ғылымдарды жүйелеу» аталатын еңбегін жазады. Араға біраз жылдар салып Бағдаттан – Сирияға, одан Мысыр мен Дамашық (Дамаск) қалаларына сапарлайды. Мұнда ол философия ғылымын зерттеумен шұғылданып, Аристотельдің «Жан туралы», «Табиғи гармония» аталатын еңбектерімен жете танысып, білімін одан әрі толықтырады.

Асқан білімпаздығы арқасында күллі әлемге «Шығыстың Аристотелі» атанған әл-Фарабидің дүниежүзілік мәдениетке қосқан ғылыми жаңалықтары баяндалатын жүзден аса трактаттары бүгінге жетті. Ғұлама бүкіл Батыс пен Шығыстың аспапты музыкасы мен

аспаптану ілімінің дамуына үлгі-нұсқа болған төрт тараудан тұратын әйгілі «*Музыканың үлкен кітабы*» (Китаб әл-мусика әл-кабир) еңбегін дүниеге әкелді. Осы кітаптың үшінші тарауындағы «*Музыкалық аспаптар*» аталатын екі бөлімнен тұратын еңбегі өзінің ғылыми жаңалықтары, негіздемелері, тұжырымдары, тәжірибелік зерттеулері арқасында әлемдік аспаптану білімінің қазынасына айналды. Бұл еңбекті француз бароны Рудольф Д'Эрланжье иран тілінен француз тіліне аударды. Еңбек өткен XX ғасырдың 1930-35 жылдарында екі том болып Парижде басылып шықты. Сондай-ақ, 1954 жылы Иран ғалымы Мехди Баркешли «*Фараби музыкасы*» (Мусикийн Фараби) аталатын еңбегін жарыққа шығарды. Оның бұл еңбегі кейін 1967 жылы Каирде араб тілінде басылып шықты (Баркешли, 1954).

Әл-Фараби жалпы аспаптану ғылымы мен аспапты-музыка өнерін әртүрлі аспектіде қарастырған. Олар:

музыка теориясы;

музыка мен аспаптардың пайда болу тарихы;

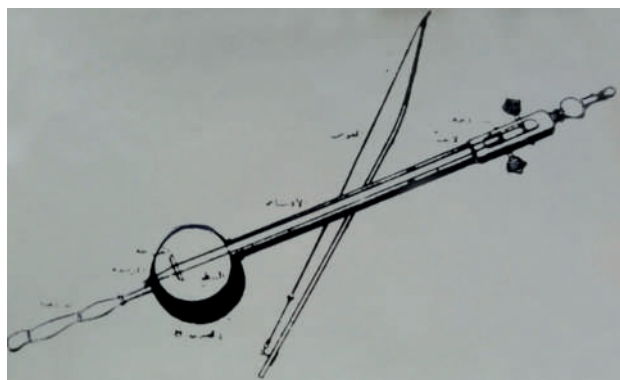
музыка мен аспап дыбыстарын қабылдай білу психологиясы;

музыкалық аспапта орындаушылық, т.б.

Ғұлама ішекті-шертпелі аспаптарға тәжірибе жүргізе отырып, олардың дыбыс аралықтарындағы қалдық, ширек және кездейсоқ үндестіктерді, домбырадағы тұрақты және айналмалы (жылжымалы) пернелердің арақашықтығы, орналасуы, бесінші ішектің пайда болуы, үрлемелі қос сыбызғы, сырнай аспаптарының дыбыс биіктіктерін, дыбыс қашықтықтарын, дыбыс жиіліктерін, жасалу әдіс-тәсілдері мен аспап жасалатын заты секілді аспаптану ғылымындағы органология саласының міндеттерін қарастырды.

Әбу Насыр әл-Фараби «*Музыкалық аспаптар*» аталатын еңбегінде музыкалық аспаптарды жаратынды және жасалынды деп қарастырады. Мәселен: «...*Жаратынды аспаптарға – адамның аузын, өңешін, тілін, тамағын және мұрнын, ал жасалынды аспаптарға – сырнай, канун, лютня, т.б. секілді аспаптарды жатқызады*» (Аль Фараби, 1993: 340) Дыбыс ерекшеліктері жағынан адам даусына ең жақын келетін аспаптарға ортағасырлық ішекті-шертпелі рабаб пен үрлемелі сырнай аспабын жатқызады. Ортағасырлық бұл аспаптар түрік, тәжік, ұйғыр, тараншы, өзбек, қашқар секілді түркітілдес халықтар арасында қазіргі кезде де қолданылады.

Ол теория мен тәжірибені байланыстыра жүргізуде көбінесе орта ғасырда қолданыста болған *арфа, керуіш, барбыт, рабаб, лютня, равасин, канун, танбур, домбыра, уд, чанг, қыпшақ (гипчаки)* секілді ортағасырлық түркі әлеміне тән аспаптарды қолданады. Ортағасырлық деректерде «*гыпшақ*» аспабын алғаш рет әл-Фараби жасап ойнағаны айтылады.

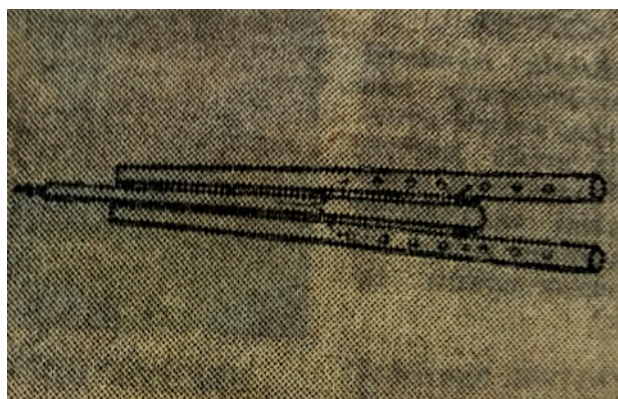

Сур. 1. Ыспалы гыпшақ аспабы
Fig. 1. Kipchak musical instrument

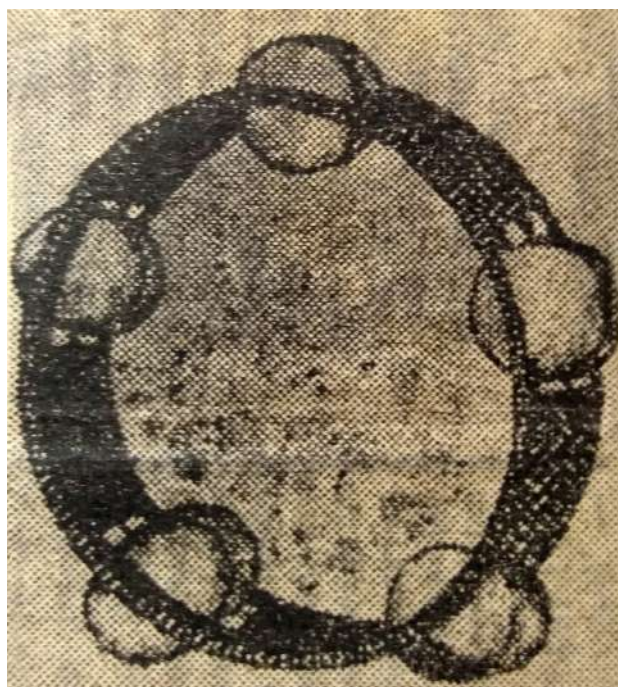
Ғыпшақ аспабына ұқсас болып келетін «бозаншы», «егек» аталатын аспаптардың жаңғыртпа нұсқалары Алматыдағы Ықылас атындағы халықтық музыка аспаптары музейінің қорында сақталуда. Сондай-ақ, түркітілдес халықтардың арасында қолданатын «уд» аспабы ертеде төрт ішекті болса, әл-Фараби оған қосалқы бесінші ішекті тағып дамытқан. Ортағасырлық деректерде араб әншісі Зирьяб осы бес ішек тағылған «уд» аспабын шебер меңгергені айтылады. Түркия музыканттары бұл аспапты күні бүгінге дейін ешбір өзгеріссіз қолданып келеді.

Әл-Фарабидің музыкалық аспаптардың акустикалық ерекшеліктерін анықтаудағы білгірлігі мен жаңалықтары жайында: «... Үрлемелі аспаптардың түтікшелеріндегі ауа қозғалысы әсерін (динамикасын) анықтаудағы тәжірибелерінде ғылыми озық ойлар мен қағидалар бар...», – деп жазады зерттеуші-ғалымдар (Лениншіл жас, 1970). Білім-ғылым қуып шетжұрт асқан әл-Фараби туған халқының небір музыкалық аспаптарын өзі сапарлаған қайсыбір елдің салт-дәстүріне, өнері мен музыкасына еніп таралуына жол салды. Бірқатар аспаптарды өзі жүрген елдің аспапты-музыкалық өнеріне қарата орайластырып, қайсыбіріне өзгерістер енгізіп дамыта жасауы да көңілге қонатын жәйт. Сондықтан әл-Фараби еңбектеріндегі қос

сыбызғы, домбыраның үш түрі, қоңыраулы даңғыра мен қылқобыз секілді аспаптардың құрылысы, жасалу және ойналу әдіс-тәсілдері, атаулары ортағасырлық кезеңдегі тілдік лексиконға сай аздаған өзгеріспен аталып таңбаланды. Мәселен, бес дыбыстық *қоңыраулы даңғыра* аспабына тағылатын қоңыраулар санының міндетті түрде бес данадан болуы және олардың өзара үн-үйлесімділігі айтылады. Ортағасырлық бұл аспаптар қазақ баспасөзінде алғаш рет 1970 жылы жарияланды (Жолдасбеков, Көбесов, 1985).

Сур. 2. Қос сыбызғы
Fig. 2. Double flute

Сур. 3. Қоңыраулы даңғыра
Fig. 3. Bell instrument (a percussion instrument)

Көне ғасырларға тән болып келетін бес дыбыстық (пентатоникалық) жүйеге лайықталған аспаптардың қолданысын әл-Фараби былайша көрсетеді: «...Меккелік атақты музыкант ибн-Сурейдж (632-726) ән шығарғысы келгенде қоңыраулар таққан көйлек киеді. Қоңыраулардың үні шамамен оның даусына сәйкес, үндес болатындай етіп жасалады. Сонан соң белгілі бір ырғаққа лайықтап, барлық денесін теңселтіп, әлгі қоңыраулар даусына қосылып, ән салып кетеді...», – дейді (Аль Фараби, 1993: 89).

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Әуен және әрекет» аталатын еңбегінің Қытай елінің мұрағатынан табылғаны жайында ғалымдар жазды. Әуен мен әрекет байланысы жөніндегі қағидалары мен тұжырымдарына арналған бұл еңбекті 1926 жылы Ибрайым Жаһиди деген адам өзінің жекеменшік баспаханасынан шығарған. Парсы тілінде жазылған бұл еңбекті Қытайдың 12 тіл білетін Уаң деген профессоры алғаш рет 1956 жылы қытай тіліне аударды. Кейіннен бұл еңбекті бірнеше тілді білетін ақын, этнограф, аудармашы А.Ж. Түгелбаев қытай тілінен қазақшаға аударды. Онда әл-Фарабидің ойлары мен тұжырымдары былайша көрсетілген: «... Әрекет болмаса ырғақты дыбыс болмайды. Ал дыбыс болмаса әуен құралмайды. Әр халықтың сол әуенді әрлейтін саз аспаптары болады. Дыбыс пен әрекеттің болмысынан саз (музыка) өнері келіп шыққан.... Аспап неге бір ішекті? Адам баласы дүниеге бір-ақ рет келеді, содан да ол бір ішекті. Аспап неге үш ішекті? Адам баласы – туылады, өмір сүреді, өледі, содан да ол үш ішекті. Аспап неге көп ішекті? Адам өмірі күрделі, содан да ол көп ішекті. Әуен ырғағы – есепке, шертіп ойнау – қимыл-әрекетке өлшенеді...» (Түгелбаев, 2004).

Әл-Фараби әртүрлі аспаптардың қыр-сырын жете біліп, ол аспаптарда өзі де ойнай алатын болғандықтан патша сарайында өтетін жиындарға қатысып жүреді. Бұл туралы: «... Патиша Сайф ад-Даула сарайына жиналатын білімпаздар мен өнерпаздар өздерімен бірге ала келетін аспаптарымен өнер көрсеткен сайын әл-Фараби оларды: «Сен қате жібердің» деп ескертіп, түзетіп отырады екен. Сонда Сайф ад-Даула: «Сенің бұл өнерден хабарың бар ма?», – деп сұрайды. «Ия» деп жауап берген әл-Фараби қоржынынан ұзынша аспап алып шығып, әртүрлі бұрауға келтіріп ойнағанда отырғандар бірде көңілденіп, бірде жылап, ал енді бірде ұйықтап кетіпті. Ол бәрін ұйықтаған қалында қалдырып шығып жүре беріпті...», – делінеді (Даукеева, 2002: 130).

Әл-Фарабидің осындай ерекше орындаушылық өнері жөнінде ортағасырлық ғұламалардың бірі Саид әл-Кифти: «...Ол бір аспаптың өзін үш түрлі бұрауға келтіріп ойнайтын асқан орындаушы...», – деп нақтылайды (Дербісалин, 1982: 87). Фарабидің ортағасырдың өзінде бір аспапты үш түрлі бұраумен ойнауының өзі бүгінгі күні де қолданыста жүрген қазақтың домбыра аспабына негізделген, күй өнеріндегі оң бұрау, теріс бұрау және шалыс бұрау аталатын бұрау түрлері жайында болып отырғанын көреміз.

Әбу Насыр әл-Фараби ең төменгі және ең жоғарғы дыбыс ара қашықтығын табиғи түрде бере алатын музыкалық аспапқа түркілік «шахруд» аспабын жатқызады. Шахруд – 29 ішекті, дыбыс ауқымы кең, қазақтың көп ішекті көне керуіш аспабына ұқсас болып келетін бұрышты аспап. Аспап жайында әл-Фараби: «...Бұл аспапты алғаш рет ойлап тауып жасаған Самарқаннан шыққан Хулайса ибн-Ахвас есімді соғдылық еді. Ол бұл аспапты 307 жылдары шамасында (араб жыл санауы бойынша) Ескендір Зұлқарнайын заманында таулы әл-Мах елінде жасап Соғдыға әкелді... Содан кейін арабтар иелігіндегі Қосөзенге (Месопотамияға), одан Бағдатқа, Египетке және олармен шектес жатқан Алжир, Сирия елдеріне әкелді. Шахруд аспабы және оның дыбысы бұл елдерге жат болмады, қайта құлаққа жағымды болып, ел арасына сіңіп кетті», – деп жазады (Даукеева, 2002: 174).

Әбу Насыр әл-Фараби кейбір аспаптардың ауру-сырқауларға емдік құрал ретінде қолданылуын айта отырып, кейбір аспаптардың дыбысын адам ағзасына зиянды деп санаған. Ол мұндай аспаптарға дауысы қатты шығатын әскери-жорық дабылдары мен дауысы үрей туғызатын үлкен қоңырауларды жатқызған. Бұл жайында ғұлама: «...Бұл аспаптар ескі дәуірде Византия императорлары мен Египет патшаларының әмірімен шапқыншылық, жаугершілік-жорық кездерінде қолданылатын болған», – деп жазады (Даукеева, 2002: 159).

Ортағасырда қолданыста болған аспаптың бірі – бес ішекті «барбыт» аталады. Аспап жайында: «...Барбыт (барбад) аспабы сонау ерте заманда қазақ-түркі тайпаларының бірі – үйсіндер арасында қолданыста болған. Сол Үйсін елінің биі Оңғайдың қызы Дес қыз (кейбір деректерде Дейіш қыз) осы барбыт аспабымен өз жанынан күй шығарып ойнайтын өз заманының асқан өнерпазы болған. Барбыт – қоңыр үнді, шанағы алмұрт тәріздес жұмыр, құрылысы домбыраға ұқсас.

Аспапқа міндетті түрде бөрі басы салып жасалады. Бұл дәстүр ертеден бар және ол «Көк бөрінің ұрпағымыз» деген мағына береді», – деп мәлімет береді Қытай музыка қоғамының мүшесі, күйші Ж. Мәкібай (Жәкішева, 2012: 53).

Сондай-ақ: «...Барбыт аспабында шебер ойнайтын қаңлы елінің музыканттары Пешенгүл мен Құрымның өнеріне Таң елінің патшасы Тай Цзунның таңқалғаны соншалық, оларды өзінің қасына қалдырып, өнерге жауапты қызметке тағайындады...», – деген жазбалар түркітілді қаңлы музыканттарының орындаушылық өнерінің жоғары дәрежеде болғанын айғақтайды (Мәсімханұлы, 2013: 156). Заман, уақыт көшінен қалмай, халықпен бірге жасасып келе жатқан бұл аспап қазіргі кезде де өзбек, иран түркілері, қытайдағы қазақ, ұйғыр халықтары арасында қолданылады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми еңбектері мен мұраларына алғаш рет көңіл бөлген ғалымдардың бірі, академик – Ақжан әл-Машани (1906-1997) болды. Ол әл-Фараби еңбектеріндегі ортағасырлық тілдік лексикон бойынша атаулары сақталған, алайда, қазіргі кезге дейін құрылысы белгісіз болып отырған көне аспаптарды атап өтеді. Олар: соқпалы – *тут кадиб*, *дарбука*, *нацарат*; үрлемелі – *аргули сурнай*; ішекті-шертпелі – *ғұд*; *шұлы-сылдырлы* – *мисхар*, *муваттар*; (Машани, 1994: 54). Мұның өзі аспап және аспапты-музыка жөніндегі еңбектерді әлі де болса зерттей түсу қажеттігін байқатады.

Туған жердің мұралары

Ұлы ғұлама әл-Фарабидің туып-өскен киелі Отырар өлкесінің терең тарихы мен шежіресі күні бүгінге дейін өз құпиясын бауырына басып жатыр. Өлкенің көне қазбалары жұртынан халқымыздың өнер-мәдениетіне қатысты құнды жәдігерлер әлі де анықтала түсуде. Өткен ғасырдың 1968 жылы көне қоныс орнынан шағын үрлемелі аспап табылды. Аспаптың табылуына куә болған белгілі жазушы Дүкенбай Досжанов: «...Отырар өлкесінің «Темір» өлкетану музейінің мұғалімі Әлімов Асанбай оқушыларымен бірге ежелгі Отырар қаласының ашылып қалған көне қоныс орнынан «Фарабидің сазсырнайы» аталатын үрлемелі аспапты тапты. Осы бағалы бұйымды көне аспаптарды жинап жүрген Сарыбаев Болатқа апарып бердік», – деп жазады (Досжанов, 1971). Өнертану ғылымдарының кандидаты, ғалым Б.Ш. Сарыбаев, қолөнер шебері зерттеуші

К. Қарабдалов секілді мамандардың ізденісімен аспаптың дыбыстық жүйесі, құрылысы, жасалу және қолданылу әдіс-тәсілі, заты анықталды. Жергілікті көнекөз қариялардың айтуынша, аспап ертеде «Фарабидің сазсырнайы» аталған және сапалы саздан жасалатындықтан атауы саған байланысты туындаған көрінеді.

Осылайша, 1970-80 жылдардан бастап қазақтың аспапты-музыкалық фольклоры ертеде ел арасында «Фарабидің сазсырнайы» аталған үрлемелі «сазсырнай» аспабымен толықты. Қолөнер шеберлерінің жаңғыртуымен аспаптың әртүрлі үлгі-нұсқалары жасалды. Қазіргі кезде бұл аспап кәсіби оркестрлерде, фольклорлық ансамбльдер мен жеке орындаушылықта қолданылатын белді аспаптардың қатарына қосылды.

Сур. 4. Отырардан табылған «Фарабидің сазсырнайы». Түпнұсқа. 1968 ж.

Fig. 4. "Farabi's sazsyrynay (a small wind instrument in the form of a trumpet that makes a melodious sound)" found in Otrar. Original. 1968

Сур. 5. Сазсырнай. Шебері – К. Қарабдалов. Жаңғыртпа. 1983-85 жж.

Fig. 5. Sazsyrynay. Master-K. Karabdalov. Reconstruction. 1983-85

Сондай-ақ, 1995-96 жылдары әл-Фараби туып-өскен өңірден бұрын белгісіз болып келген тағы бір үрлемелі көне аспап табылды. Ежелгі Түркістан қаласының ашылып қалған көне қиранды жұртынан кездейсоқ табылған бұл аспап шамамен көне түркі ғасырына (VI-VIII ғғ.) жатады. Бұл аспаптың анықталуы – осы күнге дейін белгілі болған үрлемелі аспаптар жайындағы зерттеулерге түбірімен өзгеріс әкелді. Археолог-мамандардың пікірінше, аспап сирек кездесетін көксазdan (мергель) жасалған. Көксазdan жасалатын музыкалық аспаптар мен басқа да заттар жылдар бойы табиғи түрде қатып тасқа айналатындықтан сынбайтын қасиетке ие. Сондай-ақ, аспаптың үрлеу қуысының жасалу әдіс-тәсілі бүгінге дейін белгілі болған үрлемелі аспаптардың құрылысында мүлдем кездеспейді.

Біздің зерттеулеріміз бойынша аспаптың дыбыс ауқымы, сипаты, атауы анықталды. Аспап сайрайтын құстардың үнін бере алатындықтан *құссайрауық* аталып, аспаптану ғылымы айналысына енгізілді (Жәкішева, 2002).

Сур. 6. Құссайрауық. Түпнұсқа (VI-VIII ғғ.)
Fig. 6. Kussairauyk (singing bird). Original work
(VI-VIII c.)

Қорытынды

Ғұламаның «Музыканың ұлы трактаты» еңбегіндегі музыкалық аспаптар, жалпы музыка өнері космология – жаратылыс – табиғат үштігінде қарастырылған. Жаратылыс пен Табиғат әлемін білуге ерекше мән берген Фараби: «*Табиғат дегеніміз – баспа орны, оқулық*» деп санаған (Машани, 1994). Сондықтан да әл-Фараби үрлемелі аспаптардың пайда болу түп-тегі жаратылыс пен табиғат әлеміндегі сан алуан дыбыстармен байланыстырады. Мәселен, үрлемелі аспаптар әу баста табиғи өсімдік – қурай-қамыстан адамның іс-әрекеті арқылы тұрпайыдан – қарапайымға – одан күрделіге – одан классикалық нұсқаға қарай даму үдерісін (процесін) бастан өткерді. Мәселен, шаңқобыз (қазақ), хомыс (саха), хомус (тыва), шанғауыз (қырғыз), шанкобус (қарақалпақ, башқұрт), варган (долған, ресей), вархан (чуваш) деп әр халықтың тілдік лексиконы бойынша аздаған өзгеріспен аталатын үрлемелі-тілшелі аспап – таудың жаңғырығы, судың сылдыры, құстардың қиқуы, қасқырдың ұлуы, боранның үскірігі, желдің ызыңы, қамыс-қурайдың сусылы, бұлбұл құстың сайрауы, тоқылдақ құстың тоқылы, орман ағаштарының шуылы секілді сан алуан дыбыстарды нақты бере алады. Мұның өзі ғұламаның жоғарыдағы дәйектемесімен үндес екенін көрсетеді.

Ғұламаның аспаптану ғылымында негіздеген қағидалары, тұжырымдары, тәжірибелері, жаңалықтары батыс-шығыстың аспаптану ілімі мен аспапты-музыкасына арналған зерттеулерге үлгі-нұсқа болды. Әл-Фараби аспапты-музыка өнері жайындағы еңбектерін парсы тілінде жазса да үнемі «*түркі сазы*» сөзін қолданады. Мұның өзі ортағасырда қолданыста болған музыкалық аспаптар мен атаулардың негізінен түркі әлеміне тән екендігін көрсетеді. Сондықтан да ғұламаның «*Музыканың ұлы кітабы*» аталатын ұлы туындысы мен басқа да ғылыми еңбектері түркі дүниесінің ғана емес, жалпы әлем халықтарының ортақ құндылығы саналады. Сол себептен де биылғы 2020 жыл – ұлы ғұламаның туғанына – 1150 жыл толу мерейі ЮНЕСКО көлемінде аталып өтуде.

Осылайша, Ұлы Даланың ұлы тұлғасы Әбу Насыр әл-Фарабидің тәуелсіз еліміздің тарихындағы, ғылымындағы, аспапты-музыка өнеріндегі және әлемдік аспаптану біліміндегі өлшеусіз еңбегі уақыт өткен сайын биіктей түсіп, ұрпақтар танымына үлес қосуда.

Әдебиеттер

- «Лениншіл жас» газ., 17 қазан 1970.
Аль Фараби. Трактаты о музыке и поэзий. – Алматы: Наука, 1993.
Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Аль Фараби. – Алматы: Атамұра, 2002.
Дербісалин Ә. Шыңырау бұлақтар. – Алматы: Жазушы, 1982.
Досжанов Д. Отырардан табылған сазсырнай // «Білім және еңбек» журналы. – №1. – 1971.
Жәкішева З. Құссайрауық // «Ақ желкен» журналы. – №12. – 2002.
Жәкішева З.С. Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ тарихы, 2012.
Жолдасбеков Ә., Көбесов А. Фарабидің механикасы // «Білім және еңбек» журналы. – №1. – 1985.
Машани А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994.
Мәсімханұлы Д. Дәстүрлі Қытай мәдениетіндегі түркі өркениеті // «Мәдени мұра» журн. – № 2. – 2013.
Мехди Баркешли. Мусикий Фарабий. – «Техрон»: 1954.
Түгелбаев А. Әл-Фараби, Абай және Қытай тарихшылары // «Жалын» журн. – №4. 2004.

References

- «Lerinshil jas» gaz., 17 qazan 1970.
Al Farabi. Traktaty o múzyke i poezi. – Almaty: Naýka, 1993.
Daýkeeva S. Filosofia múzyki Abý Nasra Al Farabi. – Almaty: Atamura, 2002.
Derbisalin Á. Shyńyraý bulaqtar. – Almaty: Jazyshy, 1982.
Dosjanov D. Otyrardan tabylǵan sazsyrynai // «Bilim jáne eńbek» jýrn. - №1. – 1971.
Jákisheva Z. Qussairayyq // «Aq jelken» jýrn. – №12. – 2002.
Jákisheva Z.S. Aspaptaný (arheologialyq jáne tarihi-etnografialyq zertteý). – Almaty: Qazaq tarihy, 2012.
Joldasbekov Ó., Kóbesov A. Farabidin mehanikasy // «Bilim jáne eńbek» jýrn. – №1. - 1985.
Mashani A. Ál-Farabi jáne Abai. – Almaty: Qazaqstan, 1994.
Másimhanuly D. Dástúrli Qytai mádenietindegi túrki órkenieti // «Mádeni mura» jýrn. – № 2. – 2013.
Mehdi Barkeshli. Mýsiki Farabi. – «Tehron»: 1954.
Túgelbaev A. Ál-Farabi, Abai jáne Qytai tarihshylary // «Jalyn» jýrn. – №4. 2004.

Жакишева З.С.

г. Алматы, Казахстан
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ

(К 1150-летию выдающегося мыслителя)

В данной статье представлен обзор научного письменного наследия средневековых ученых, переводчиков, распространителей и комментаторов древних музыкальных инструментов и инструментальной науки. Есть также исследования, опубликованные в середине XX - начале XXI века. Также работа посвящена окружающей среде, в которой жил ученый, его исследованиям в области образования и науки, нововведениям в мировой инструментальной науке, выводам, знанию старинных инструментов, исполнительскому мастерству.

В разделе «Наследие родного края» представлена информация о музыкальных инструментах, найденных в древнем Отрарском районе, где родился и вырос ученый. В статье рассказывается о роли и значении произведений Абу Наср аль-Фараби не только для тюркских народов, но и для мировой инструментальной науки, инструментальной и музыкальной культуры.

Ключевые слова: средневековые письменные данные, исследования, Абу Наср аль-Фараби, средневековые музыкальные инструменты.

Zhakisheva Z.S.
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

ABUNASYR AL-FARABI AND THE MEDIEVAL MUSICAL INSTRUMENTS

(To the 1150th anniversary of the outstanding thinker)

The first part of the work, entitled «Introduction», is devoted to scientific written sources of information about ancient musical instruments and instrumental science, the authors of which are medieval thinkers, researchers, translators, distributors and commentators. Also, an overview of scientific works published in the middle of the XX and at the beginning of the current XXI century is given.

The «Main Body» of this article talks about the environment of the thinker, scientific works, innovations, achievements and contribution to the development of world instruments, as well as erudition in the development of ancient instruments and his performing skills.

The next part, entitled “The Heritage of the Native Lands”, provides information about the tools found in the native land of al-Farabi - in ancient Otyrar.

The final part of the article describes the role and importance of the works of Abunasyr al-Farabi in the formation and development of instrumental studies and instrumental-musical culture not only for the Turkic people, but for the whole world.

Keywords: *medieval written sources, research works, Abunasyr al-Farabi, medieval musical instruments.*

С. Дж. АТДАЕВ

Институт истории и археологии АНТ,
г. Ашхабад, Туркменистан
e-mail: serdar-atdayev@rambler.ru

ИЗ ИСТОРИИ ПОЧТОВОЙ СЛУЖБЫ У ТУРКМЕН

*Спешит гонец по степи одиноко,
Опасна дорога его и трудна.
Письмо, что везет он - веление рока,
Награда ему или смерти вина.
(С. А.)*

Историческое прошлое убедительно показывает нам, что ни один народ или государство не могут жить изолированно. Людям жизненно необходимы тесные отношения, как с соседями, так и с дальними странами. На Востоке издревле существовало культурное и политическое общение посредством дипломатической и почтовой связи.

Гонцы и посланцы являлись вестниками различного рода сообщений, жизненно важных и имеющих принципиальное значение для общества: это – известия о мире или войне; новости о радостных событиях или печальных эпизодах. Деятельность гонцов была тесно связана с дипломатическими миссиями, а также с почтовой службой между государствами и народами.

Традиционно, при доставке донесений, активно использовали птиц. Однако, традиционным способом являлась отправка специально подготовленных людей. В одних случаях это были скороходы, в других гонцы на лошадях, реже на верблюдах.

Гонцы являлись тем связующим звеном, что позволяло обществу поддерживать культурные, экономические и социально-политические связи с соседями. Почтовые вестники были неотъемлемой частью торговых караванов, дипломатических миссий и почтовых сообщений. Они являются важной частью нашей истории и культурного прошлого.

Ключевые слова: почтовая служба, доставка сообщений, гонцы, почтовые лошади, гонцы-чапары.

Введение

Известно, что ни один народ или государство не могут жить изолированно. Людям жизненно необходимы тесные отношения, как с соседями, так и с дальними странами. На Востоке торгово-экономические и культурные контакты осуществлялись посредством караванных сообщений, а политическое общение совершалось через дипломатическую и почтовую связь. В данной статье предпринята

попытка освещения почтового дела у туркмен в историческом прошлом. Тема данного исследования актуальна, и можно сказать, не изучена.

Гонцы и посланцы являлись вестниками различного рода сообщений, жизненно важных и имеющих принципиальное значение для общества: это – известия о мире или войне; новости о радостных событиях или печальных эпизодах. Деятельность гонцов была тесно связана с дипломатическими миссиями, а также

с почтовой службой между государствами и народами.

Доставке сообщений придавали огромное значение. Если в почтовой связи возникали неполадки, то наступал дисбаланс и в государственном управлении. Принимались экстренные меры для устранения причин подобной заминки (Низам аль-Мульк, 1949: 81, прим. 154).

Основная часть

Традиционно, при доставке донесений, активно использовали птиц. Очень часто это были быстрые соколы. На дальние расстояния применяли голубей. Известно, что голубиной почтой активно пользовались сельджуки (Гусейн-заде, 2013: 138). В работе визиря туркмено-сельджукских султанов Низам аль-Мулька (1018-1092) «Сиасет-наме» (Книга о правлении), одна из глав (14) названа «О постоянном рассылании скороходов и птиц» (Низам аль-Мульк, 1949: 91). В древних сказаниях упоминаются и другие птицы, используемые для почтовых сообщений. Так в туркменском дестане «Юсуп-Ахмет» герои переписываются при помощи почтальонов-журавлей, а в алтайском героическом сказании «Алтай-Бучай», говорится, что известие было доставлено при помощи двух уток. Однако, традиционным способом выглядела отправка специально подготовленных людей. В одних случаях это были скороходы, в других гонцы на лошадях, реже на верблюдах.

Скороходы. Интересные данные о скороходах можно обнаружить в упомянутой выше работе Низама аль-Мулька «Сиасет-наме» (Книга о правлении). В главе 14 под названием «О постоянном рассылании скороходов и птиц» говорится: «Следует устанавливать скороходов на нескольких известных путях; им следует определять ежемесячную плату и жалование». Скороходы сменяли друг друга через определенные промежутки, что позволяло преодолеть за сутки расстояние в 50 фарсахов (фарсах = 5,6 км.). За деятельность скороходов отвечали специальные люди - *накибы*, которые следили, чтобы скороходы «совершали дело в очередь и никогда не уклонялись от дела» (Низам аль-Мульк, 1949: 91). Скороходы упоминаются и в труде XVII в. «Хроника воскрешения царей» (Систани, 2000: 214).

Итальянский купец и путешественник Марко Поло (1254-1324) пишет, что почтовые станции

располагались через каждые 3 мили (миля = 2 км.) Станции представляли собою небольшие поселки, где жили *пешие гонцы* великого хана. Гонцы имели большие пояса с колокольчиками, чтобы их можно было слышать издали. Пробежав три мили, они достигали следующую станцию, где их сменял новый гонец. Таким образом, определенный отрезок пути, на преодоление которого ранее уходило 10 дней, теперь покрывалось за 1 сутки (Марко Поло, 1997: 268). По шагам скороходов определяли расстояния. Например, 9000 шагов скорохода составляли один *таш* (таш = 5,6 км) (Давидович. 1970: 120). О быстроходных гонцах упоминает и Рашид ад-Дин (1247-1318) (Рашид-ад-Дин, 2011: 30).

В туркменском языке слово скороход звучит как - *yörgür, ýüwruk adam, ýüwrüji* (TDDS, t.2, 2016: 529). Одежда скороходов была легкой, не стесняющей движения гонца. Когда говорят о скороходах, на память сразу приходит образ прочной и, в то же время, удобной для ходьбы обуви - сапоги скороходы - *yörgür ädik*.

Интересно отметить, что у туркмен, племени ёмут, существует подразделение *орсукчи*. До XX в. этот этноним употреблялся в форме: *орус-кошчы, орус-кушчы, орус-кутчы*. Некоторые исследователи склонны понимать это название, исходя из второго составляющего слова - *гушчы*, что означает - сокольный (Атаниязов, 1988: 56). Мы же, в свою очередь, предполагаем, что исходной является форма *орус-кошчы*. Первая часть этого словосочетания *орус-урус-уруш* означает: «бой», «битва». А вторая часть *кошчы*, происходит от глагола *кошмак* - бежать и означает: «бегун», «гонец».

Аффикс - *чы*, указывающий на профессию, образует слово «скороход», вернее «военный гонец». Мы считаем этот вариант более правдоподобным, учитывая мнения и других ученых. К примеру, П.М. Мелиоранский указал, что слово *кошчы* на тюркском языке означает «состоящий при кочевом поезде (*кош*), обозный» (Попов, 1973: 47). Существовал даже военный клич «*кош*» (*koş*), означавший «выступление, движение» (Гусейн-заде, 2013: 152-154).

Верблюды-скороходы. Для дальних поездок иногда использовали быстроходных верблюдов-скороходов. Сообщения об этом мы находим в упомянутой выше работе «Хроника воскрешения царей» (Систани, 2000: 277, 362). Верблюды, специально предназначенные для перевозки гонцов, в день могли пройти 1 000 ли (1 ли = 500 м. или 571,5 м.). Это животное, за

его необычную скорость, называли «быстрый как ветер». По сообщению Страбона, на них Александр Македонский преследовал по дороге в Бактрию Дария, а затем и Бесса (Бретшнейдер, 2018: 36, 217).

В труде историка Бейхаки (995-1077) «Тарих-и-Бейхаки» упоминаются быстроходные верблюды-сороходы (Бейхаки, 1939: 260, 336, 534), на которых верховые гонцы доставляли письма и султанские грамоты (Бейхаки, 1939: 93). Бейхаки пишет, что существовали даже специальные отряды с сотнями «всадников на верблюдах-сороходах» (Бейхаки, 1939: 420), а при повествовании об одном сражении, описывает войско в «две тысячи пехоты в полном вооружении на верблюдах-сороходах» (Бейхаки, 1939: 534). Во время сражений на верблюдах восседали военные музыканты, которые отдавали сигналы к нападению. Бейхаки указывает, что перед сражением музыканты «пробили в медную литавру, находившуюся на верблюдах-сороходах» (Бейхаки, 1939: 534). Верблюды-сороходы очень ценились и их часто похищали враждующие стороны (Бейхаки, 1939: 545, 548).

Бейхаки уточняет, что иногда нарочные гонцы на верблюдах-сороходах, помимо писем, доставляли продукты: «померанцы, гранаты и хороший сахарный тростник» (Бейхаки, 1939: 242) или добытую на охоту добычу (Бейхаки, 1939: 265). Верблюды должны были получать хорошее содержание и уход. Бейхаки пишет, что туркмены поили своих верблюдов проточной водой и выгуливали их на пастбищах (Бейхаки, 1939: 515).

Верблюды-сороходы отличались тем, что могли длительное время бежать ускоренным шагом. Такой способ бега животного туркмены называют – *säpjetmek* (TPC, 1968: 610).

Интересно будет отметить, что родовое подразделение *дучи* (*düýeji*), имеющееся в составе многих туркменских племен, в средневековых источниках упоминается как: *тевечи* (Атанязов, 1988: 65). Термин *тевечи* означал «курьер, почтарь». При эмире Тимуре (1336-1405) через *тевечи* объявлялись приказы о сборе курултая, а также о сборе войск для похода. По мнению В.В. Бартольда, должность *тевечи* (*туваджи*) считалась в то время чрезвычайно важной, уступающей только званию государя. При этом, с начальников частей при передаче им приказаний государя непременно брали расписку (Бартольд, 1918: 24). Хивинский историк

Агехи (1809-1874) упоминает гонцов *täwäджи* (*täwäчи*) (Мунис, Агехи, 1938: 356, 360, 375, 422). У историка Хасан-бека Румлю (1530-1578), в его произведении «Ахсан-ут-таварих» упоминает некоего полководца Таджи-бехадура *täwäджи-баши* (Хасан-бек, 1938: 60). Термин *таваджи-баши* означал - старший *таваджи*.

Почтовые лошади. Более традиционной выглядела почта с использованием верховых лошадей. Для преодоления длительных расстояний применяли лошадей, обладающих большой выносливостью. Их называли – *ýörgür at, ýüwrük* (TPC, 1968: 369). Быстрых и резвых коней называли – *ýyndam at, çarpyr, ýelaýak, gylýaly*. В поэзии Махтумкули (1724-1807), Зелили (1780-1852) и литературном памятнике «Kitaby dedem Gorkut» быстрота и резвость коней наделяется такими эпитетами как: *ýörgür, ýüwrük, sement, zereň* (TDDS. T.2: 280, 394, 556, 585). Всадникам приходилось преодолевать пустынные и горные районы. На равнинах они пускали лошадей вскачь, быстро преодолевая большие расстояния. Бег галопом назывался – *särjetmek* (TDDS, T.2: 291).

Туркменские поговорки так повествуют о резвости скакунов:

Batyr söweşde belli, ýüwrük – ýaryşda

(Смелчак проявится в битве, а скакун – в скачках) (THN, 2005: 189).

Güýçli bile göreşme, ýüwrük bile ýaryşma

(Не борись с силачом, не соревнуйся со скакуном) (THN, 2005: 348).

Ýörgür at gamçysyz gider

(Хороший скакун не нуждается в хлысте) (THN, 2005: 600).

Ýüwrük ýaryşda belli, namart tabakda

(Скакун проявится в скачках, а малодушный – в еде) (TPC, 1968: 370).

Известно, что в мусульманской почтовой системе лошадям подстригали хвосты, чтобы они не пачкались в грязи. Средневековые историки (Хамза Исфакхани, Са'алиби и др.) толкуют слово *барид* (почта) исходя из персидского - *бариде занаб* (с подрезанным хвостом) (Мец, 1973: 393, прим. 38). Меняли лошадей на каждой станции, почтальон же бессленно продолжал свой путь. Ас-Сули (конец IX в. – 946 г.), в своей работе «Китаб ал-Аврак», упоминает почтальона, который в 937 г. один возил почтовую сумку на протяжении всего огромного маршрута Багдад – Мекка (Мец, 1973: 393).

Информация о конных гонцах имеется и в труде Шарифа Мубаракшаха (XII-XIII вв.) под

названием «Правила ведения войны и мужество» («Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат»). В этом военном трактате мы находим ряд советов и наставлений для чиновников: «с послом надо отправлять группу быстрых гонцов, разумных кавалеристов, брать в дорогу испытанных верблюдов и быстроходных скакунов» (Шариф Мубаракшах, 1997: 101).

Интересно отметить, что китайцы называли почтовых лошадей – *алугу*, *алугума*. Здесь китайцы имеют ввиду аргамаков, которых в Самарканде традиционно именуют туркменскими. Их ценность понимается из текста переписки. К примеру, если за одного «татарского коня породы дада» выдавали один комплект одежды из шелка и восемь кусков тафты, то за каждого туркменского коня, присланного в качестве подарка, выдавали «разноцветного атласа по четыре куска, тафты для верхнего и нижнего платья – 800 кусков». Известно также, что один из китайских императоров намеревался послать своих людей к туркменскому предводителю государства Кара-Коюнлу Кара-Юсуфу (1357-1420) и просить у него несколько прекрасных скакунов (Бретшнейдер, 2018: 164, 265).

Курьеров, перевозивших правительственную почту, называли *аскудар*. (Бейхаки, 1939: 291). Словом, аскудар обозначалась также *почтовая сумка* с документами, которую вез такой гонец. У Бейхаки мы находим: «прибыла почтовая сумка (аскудар) из Дербенд-и-Шакура с кольцом и запечатанная в нескольких местах» (Бейхаки, 1939: 303). Почтовые сумки упоминаются у историка ал-Асира (1160-1233) в работе «Ал-Камил фи-т-тарих» (Ибн ал-Асир, 2006: 60).

Письма с сообщением упаковывались в специальные конверты, называемые *харита*¹. Бейхаки, описывая события 1037 г., когда был осуществлен поход старшего хаджиба Сюбаши на сельджуков и его поражение под Серахсом, сообщает: «прибыл один из всадников... с почтовой сумкой (*аскудар*) с наложенным кольцом и запечатанной рукою Бу-л-Фатха Хатами, наиб-берида гератского. Мой учитель взял ее и открыл; (в ней оказался) один конверт – *харите* весь запечатанный, он открыл, прочел из письма один-два абзаца и взволновался. Затем свернул письмо и сказал, чтобы его вложили в конверт, наложили *почтовую печать*... дал мне то письмо... и сказал: «Запечатая и положи в сокровищницу

документов (*архив*)» (Бейхаки, 1939: 266, 277). Далее листы документов наклеивались на полосу ткани, которая свертывалась в свиток, и в таком виде хранились в архивах (Бейхаки, 1962: 193, прим. 88). Дополнительно следует отметить, что донесения – *ариза*, обычно свертывались в трубки или складывались полосками, для того чтобы их легче было спрятать в кушак или чалму (Троицкая, Архив, стр. 192).

Через гонцов отправляли не только ценные письма, но и уникальные вещи. Тот же Рашид ад-Дин писал, что ильханид Газан-хан (1295-1304) посылал своих гонцов во все дальние страны, «как индийские и китайские владения и прочие, ... чтобы они доставили семена растений, которые растут только в этих странах» (Рашид-ад-Дин, 2011: 258).

Гонцы широко применялись и в военных операциях. К примеру, сельджуки грамотно осуществляли руководство боем при помощи распоряжений, своевременно доставляемых гонцами (Гусейн-заде, 2013: 147). По всей видимости, гонцы состояли из нескольких категорий, самые быстрые из которых наделялись титулом «экстренный». Экстренные гонцы упомянуты при описании событий, раскрывающих сложные отношения, установившиеся между Масудом Газневи (1030-1041 г.п.) и Караханидами (840-1212). Бейхаки пишет, что в этой ситуации правитель почувствовал себя в большой опасности и сказал: «Следует написать письмо Арслан-хану и необходимо послать *экстренного посла*» (Бейхаки, 1939: 262).

Известия, которые разносили гонцы, могли иметь чрезвычайное содержание. По этой причине было очень важно, чтобы курьер, доставлявший ценную новость, владел особыми качествами. У Рашид ад-Дина имеется сообщение, что ильхан Абага-хан (1234-1282) послал к чагатайскому правителю Бораку (1265-1271 г.п.) «*смышленного и красноречивого*» гонца (Рашид-ад-Дин, 2011: 114).

Помимо письменных сообщений, практиковалась, так называемая «устная связь». О том, что туркмены поддерживали между собою устную связь сообщает русский военный историк К. Абаза (1841-1905). Он пишет, что: «Из-за новостей туркмен делает охотно 40 или 50 верст, чтобы по пути *рассказать* в аулах, что он слышал или видел. Таким образом новости быстро передаются за сотни верст» (Абаза, 1902: 261). (верста = 1,06 км.).

¹Слово *харита* (*harita*) поныне функционирует в турецком языке, в значении – *карта*. // Турецко-русский словарь. – Стамбул, 1995. С. 387.

Гонцы-чапары. Гонцы в туркменском языке чаще обозначается термином – *чапар* или *чапавул* (ТРС, 1968: 722). Востоковед-тюрколог В.А. Гордлевский (1876-1956) писал, что у сельджукидов между центром и периферией были проложены хорошие дороги, а по всей стране протянулась сеть «почтовых станций» – «ям». *Гонцы-чапары* на ямских лошадях развозили распоряжения султана и доносили султану обо всем (Гордлевский, 1941: 147). Рашид ад-Дин писал, что хакимы областей собирали с граждан денежные налоги на содержание ям и гонцов (Рашид-ад-Дин, 2011: 429). В государственном указе приказывалось: «надобно заложить особые ямы, чтобы спешные гонцы по важным государственным делам и надобностям окраин ездили бы пользуясь ими, и ни одна душа не садилась бы на тех лошадей; дабы эти гонцы имели преимущества перед другими и быстро достигали места назначения» (Рашид-ад-Дин, 2011: 429). Э.В. Бретшнейдер исследуя, встречаемые в средневековых источниках, термины *ям*, *ям-ханэ* – станция, *ямчи* – перевозчик почты, приходит к выводу, что это слово имеет тюркское происхождение (Бретшнейдер, 2018: 225, прим. 524).

Обозначение туркменских гонцов термином *чапар* (чабар) более отчетливо прослеживается в источниках XIX в. Историк Мунис (1778-1829) описывая в своем труде «Фирдаус-уль-Икбаль» поход хивинского хана Мухаммед Рахима (1775-1825) на Хорасан, упоминает чапаров из «мервских и ахальских теке, имрели» и др. туркменских племен (Мунис, Агехи, 1938: 403).

Туркменские чапары упомянуты в российских архивных документах. В обращении начальника Закаспийского отдела к текинским ханам и старшинам говорится: «Нам необходимо, чтобы по этим степям свободно ходили отсюда в Хиву и обратно... беспрепятственно следовали наши *чапары*, посылаемые с бумагами как туда, так и обратно (Присоединение, 1960: 157). Они фигурируют в работах военного публициста М.А. Терентьева (1837-1909) (Терентьев, 1906: 246), генерала А. Ржевусского (1801-1888) (Ржевусский, 1884: 335). Русский военный писатель А.Л. Гуляев (1845-1906) пишет о чабарах из «туркмен иомудов и теке» (Гуляев, 1882: 76, 87).

Образ чапара точно описан в материалах писателя и путешественника П.И. Огородникова (1837-1884): «После обеда явился консульский чапар (курьер) Алиакбер... мускулистый тюрки и, выслушав молча

распоряжение... удалился с достоинством, которому могли бы позавидовать даже наши особы, находящиеся в зависимости от службы или капитала» (Огородников, 1878: 321).

Н. Игнатьев (1832-1908) сообщает, что при выступлении посольства из Оренбурга в Хиву: «я отправил... с нарочным чабаром, уведомление». Он разъясняет, что рассылные, отправлялись обыкновенно с двумя лошадьми. Гонцы исполняли поручения весьма быстро и добросовестно: «Вся переписка в степи пересылается через чабаров» (Игнатьев, 1897: 72).

Н. Муравьев (1768-1840) в своем «Путешествии» говорит, что «был некто *Ат-Чапар* Аллаверди», которого хан Хивы направлял в разъезды со своими приказаниями (Муравьев, 1822: 95). Далее в тексте Н. Муравьев поясняет, что этого гонца «хан принял к себе в службу и назвал Ат чапаром (что значит конный гонец) и употребляет по сей должности» (Муравьев, 1822: 62). Военный писатель Хорошхин А.П. (1841-1875) отмечал, что чапар на хорошем скакуне мог преодолеть расстояние в 30 ташей за двое суток (Хорошхин, 1876: 441).

Надо отметить, что в прошлом встречались исторические личности, с именем Чапар. Так, Чапаром звали сына Хайду (1236-1301), являвшимся правнуком Чингис-хана. Сам Чапар в 1303 г. становится наследным правителем империи Хайду (умер после 1309 года). В архивных документах фигурирует также туркменский старшина из племени эрсары, по имени Чапар (Россия и Туркмения, 1946, с. 269).

Милиционеры. В конце XIX в. в Центральной Азии для доставки почтовых сообщений использовались *милиционеры*, куда входили местные ополченцы. По утверждению военного губернатора Семиреченской области М.Е. Ионова (с 1899 по 1907 гг.), во всех военных операциях в Средней Азии из местного населения образовывались «команды джигитов для разведочной и почтовой службы» (Эргашев, 2010: 320-324). Курьеры, в качестве разведчиков, фигурируют и в документах начала XX столетия, находясь в куче событий противостояния басмачей и красноармейцев: «Между ними действовали курьеры, которые часто оповещали их о проделанных делах и будущих планах. Они ходили друг к другу в гости, часто беседовали на различные интересные им темы» (Сайфутдинова, 2018: 24).

Милицией в конце XIX - начале XX веков назывались небольшие части иррегулярных

Рис. 1. Знаменщик текинской конной милиции.
Рис. В. Радомского.
Fig. 1. Colour-Bearer of the Tekin horse militia.
V. Radomski's fig.

постоянных войск в Закаспийской области. Все эти части несли преимущественно местную службу. Они имели форменную национальную одежду и национальное оружие. Туркменская конная милиция была учреждена 24 февраля 1885 г.

А. Ржевуский пишет, что туркменские милиционеры «владели... выносливыми, втянувшимися в условия степной жизни, лошадьми, на которых и совершали свои быстрые переезды, развозя почту и пакеты от нас в авангард и обратно... в чем они буквально незаменимы и необходимы, так это в развозной службе... в одиночку и вдвоем пробираясь с почтою... рискуя ежеминутно попасть в плен» (Ржевуский, 1884: 148). Далее Ржевуский пишет: «Образ жизни и отсутствие избалованности и прихотливости у милиционеров сделали

возможными ограничение суточной дачи как им, так и верблюдовожатым... К нашим сухарям и вообще к черному хлебу они никак не могли привыкнуть, а приготавливали себе лепешки из пшеничной муки... Кроме того ими же готовятся довольно вкусные лепешки на бараньем жире, которые пекутся на сковороде» (Ржевуский, 1884: 149).

По данным В.А. Туган-Мирза-Барановского (1860-1887) «Сообщение почтовое совершалось при посредстве туркмен-милиционеров, которые перевозили почту на себе в кожаных сумках, делая на своих превосходных и неутомимых лошадях от 80 до 100 верст в сутки. За доставку почты в целости, милиционер получал, сверх жалованья, довольно большое вознаграждение, как я слыхал, 100 рублей; но надо им отдать справедливость, все они исполняли свои обязанности весьма добросовестно» (Туган-Мирза, 1881: 18).

О добросовестности этих степных почтальонов свидетельствует трогательный случай, рассказанный корреспондентом «Нового Времени»: «В 1873 году, в хивинскую экспедицию, джигит во время сильных жаров отправился с почтовым сумкой из Киндерли в Хиву. Где-то на пути, в песчаных барханах, он заблудился и погиб. Двое сыновей отправились его разыскивать, но нашли только убитую лошадь, у которой он, вероятно, страдая жаждой, пил кровь, и палку, воткнутую в песок, в которой была зарыта сумка» (В.П., 1881: 822).

Длительный переход через пустынные районы, безусловно, сказывался на моральном состоянии членов экспедиций и караванов. Поэтому наличие в отрядах курьеров, обладающих талантом певцов и сказителей, и умеющих сгладить трудности переходов, особо ценились и им отдавали должное.

Х. Гельман (1848-1902) в работе «От Красноводска до Хивы» пишет: «К счастью, явился случай, которым удалось воспользоваться, чтобы пробудить... толпу и поддерживать ее во время ночных переходов в возбужденном настроения. Известно, что на востоке певцы имеют сильную способность экзальтировать толпу. Когда мы выехали на вторую половину пути, то нас нагнал почтарь – нарочный туркмен. Он-то именно и оказался необходимым в данном случае человеком, так как он обладал даром пения в совершенстве» (Гельман, 1882: 701).

Далее **Х. Гельман** красочно описывает состояние, которое испытывали путники, слушая волшебную музыку и чарующее

пение путника: «Лунною ночью, по голой глинистой пустыне часто слышалась его пронзительная песня, которую он, сидя за лошади, пел дребезжащим голосом, и эти однообразные... звуки замечательно оживляли. Туркмены старались ближе держаться к певцу. Неистовыми возгласами поощряли они певца, когда он, в конце куплета, спускал свой голос на октаву и дребезжащую ноту тянул несколько времени. Затем снова поднимал голос и, пронзительно вскрикивая, начинал новый куплет своей импровизированной песни». «Айда скорее, уже видна Хива!» острили в авангарде, когда я ускорял шаг лошади. Эта однообразная острота, которою они, почти без изменения, понукали движение всей колонны, нравилась невзыскательным детям пустыни, особенно когда певец споет им на эту остроту какую-нибудь импровизацию... про то, как они в Хиве будут есть плов и накормят лошадей. Подобные куплеты заглушались общим шумным смехом толпы, которая в это время доходила до предела оживления. Этот случайный спутник лучше всяких правил дисциплины подействовал на успех движения. Благодаря общему ожиданию, утомление чувствовалось меньше, вялости стали меньше отставать, и ночью движение шло так же быстро, как и днем» (Гельман, 1882: 701).

Русский художник-баталист и писатель Н.Н. Каразин (1842-1908) в рассказе, посвященного туркменскому купцу, в силу своей деятельности, вынужденному регулярно пересекать огромные пустынные пространства, так повествует о нем: «Тюркмен Сяркей, как звали нашего путевого, был душою всей этой гигантской работы, всей этой массы труда верблюжьего и человеческого» (Каразин, 1904б: 55). Художник отмечает, что: «Тюркмен Сяркей был самый желанный гость в каждом ауле. Все – и стар и млад – радовались его приходу» (Каразин, 1904б: 55).

Об универсальности этого человека Н.Н. Каразин пишет с восторгом: «Тюркмен Сяркей знал историю всего края. Не было ни одной песни, ни одной сказки, ни одной легенды, которая была бы ему неизвестна, и на всех пирах и празднествах ему, как певцу, поэту, барду степей, отводилось почетнейшее место» (Каразин, 1904б: 55). Гибкость и мудрость этого проводника удивляют Н.Н. Каразина: «Тюркмен Сяркей... всегда говорил, что все люди как люди, все хороши; а между всеми, кто бы они ни были, одинаково есть и злые, и добрые, а добрые всегда

сильнее злых, всегда вверх возьмут» (Каразин, 1904б: 55).

Надо отметить, однако, что жизнь гонцов была полна опасностей. В критический момент они могли подвергнуться унижению. Рашид-ад-дин пишет, что Хулагу-хан (1217-1265), перед походом на Багдад, отправил туда своих гонцов с предложением о сдаче города. Однако местный правитель ответил отказом: «Когда гонцы выехали за город, все поле было полно простого народа. Он стал поносить гонцов и, задирая, рвать их одежды и плевать [на них], чтобы, если они что-либо скажут, ухватиться за это и нанести им обиду» (Рашид-ад-Дин, 2011: 47).

Гонцы могли быть пойманными в плен со стороны неприятеля. Русский писатель И.Н. Захарьин (1839-1906), описывая зимний поход Перовского в Хиву, писал, что почтальон отряда был схвачен неприятелем. Хивинцы выместили на нем всю свою злобу и «подвергли самым ужасным истязаниям и мукам» (Захарьин, 1901, с. 78).

Н. Игнатъев сообщал, что «чабары, могли быть перехвачены хивинцами..., что нередко случалось во время нахождения посольства в Хиве, причем несколько чабаров было убито, и почта наша разграблена» (Игнатъев, 1897: 74). Далее он дополняет: «С вступлением на хивинскую территорию сообщение затруднилось, и мне пришлось довольствоваться случайными отправками кратких извещений, переписанных шифром. Многие экспедиции наши... пропадали в степи и на переправах, некоторые были перехвачены хивинцами... и даже три наших почтовых... были убиты на пути, а один пропал без вести» (Игнатъев, 1897: 99).

Гонцы могли пострадать в перестрелке. К.К. Абаза (1841-1905) пишет: «В середине лета прискакали в Бендесен 2 джигита с почтой и донесли, что на самом перевале по ним стреляли (текинцы) (Абаза, 1902: 278). Н. Гельман отмечал: «До 1877 года сообщения наши с Хивой представляли столько затруднений и опасностей, за исключением движения значительных отрядов, нарочных туркмен, свежие кости которых можно видеть еще в настоящее время в степи» (Гельман, 1882: 698). В.А. Туган-Мирза-Барановский дополняет: «Нередко приходилось этим импровизированным почтальонам с опасностью жизни провозить почту» (Туган-Мирза, 1881: 18).

Судьба гонцов была сложна и иногда приходилось прилагать немалые усилия для их освобождения. Н. Игнатъев пишет: «Правильные

сообщения наши с флотилиею и Россиею были прерваны, ибо (гонцов) наших хивинцы запугали до того, что даже ни один из рассыльных наших не брался довести почту, в особенности после того как чабара, привезшего бумаги и письма от Генерал-адъютанта Катенина, в Хиву, на другой день нашего туда прибытия, т.е. 19 июля, захватили на следующий день, когда он вышел из помещения посольства, посадили его в ужасный острог, долго допрашивали, делали ему всевозможные угрозы и возвратили нам только вследствие моего энергического, настоятельного требования, доходившего до угрозы немедленного отъезда из столицы» (Игнатъев, 1897: 151). Далее Н. Игнатъев говорит: «Вчера взяли нашего чабара для допроса к Кутабеги. Двое однако же из наших чабаров, везших почту и наш караван-баши, возвращавшийся на родину, были убиты, и почта пропала» (Игнатъев, 1897: 154).

Н.Н. Каразин (1842-1908) писал, что: «Гонец сам обеспечивал свою безопасность: «Оружие на случай недоброй встречи чабар наш завел себе не кое-какое: у него сабля, клынч (кльч С.А.), и нож у пояса были обыкновенные, положим, но зато ружье не кремневое, а ударное, двухствольное, тильской работы» (Каразин, 1904а: 67).

Чтобы наладить почтовое сообщение и обезопасить жизнь гонцов, представителям Закаспийской области приходилось договариваться с местными правителями. В записках русского военного и государственного деятеля А.Н. Куропаткина (1848-1925) говорится, что после ряда переговоров... последние «Давали слово не грабить караванов, не трогать... чабаров (гонцов)» (Куропаткин, 1879: 329). Чуть ранее подобное обращение было сделано генералом Н.П. Ломакиным (1830-1902) к мервским текинцам: «О мерах к водворению спокойствия в степях, для охраны беспрепятственного движения по ним караванов и срочного сообщения с амударьинским бассейном через чапаров (курьеров)» (Огородников, 1878: 160).

Помимо опасности быть захваченным, гонец мог заблудиться, остаться без воды или быть растерзанным хищным зверем. Исторические источники того времени изобилуют сведениями об обитании на территории Туркменистана и соседних регионов, таких хищников как: леопард (барс), туркестанская рысь, тигр и др. (Атдаев, 2018б: 31-44).

Другой стороной в жизни гонцов были привилегии и награды. Гонцы наделялись большим

почетом и правами. Испанский путешественник Гонсалес де Клавихо (XIV - 1412) в своих записях пишет: «обычай их был таков: когда они приезжали в какое-либо место, город, селение или деревню, то тотчас распоряжались, чтобы несли много еды». Гонцы могли потребовать людей, «которые бы охраняли посланников и их поклажу днем и ночью, стерегли их лошадей, а если что-либо пропадало, то местные власти там, где они останавливались, должны были заплатить за пропажу. Если же там, где они останавливались или куда приезжали в любое время суток, местные жители не приносили тотчас всего необходимого, то им давали столько ударов палками или кнутами, что нельзя не удивляться» (Гонсалес, 1990: 93).

По сообщению Марко Поло, центральноазиатские гонцы имели при себе верительную бирку – пайцза (тюрк. байса, басма), с изображением льва или кречета, которую носили на шее или на поясе (Марко Поло, 1997: 248, 249). Рашид-ад-дин также указывает, что каждый гонец снабжался грамотой со своим именным знаком и тамгой (алтун-тамгой) (Рашид-ад-Дин, 2011: 431).

На содержание гонцов вносили тамговые пошлины, которых всегда «не хватало» (Рашид-ад-Дин, 2011: 429). Однако некоторая категория граждан была освобождена от подобной уплаты. Рашид ад-Дин пишет, что казии, ученые и духовные лица «были свободны от повинностей, с них не вносили денежного налога... не брали с них перевозочных средств и кормового довольствия и в их дома не ставили на постой проезжих и гонцов» (Рашид-ад-Дин, 2011: 371).

Гонцы также имели право пересекать охотничьи угодья правителей – *куруки* (гораг, горагхана). Известно, что эти земли были запретны для простых смертных и в случае нарушения, последние несли суровое наказание (Атдаев, 2017а: 20).

О наградах гонцов пишет Агехи, описывая в своем сочинении «Джами-уль-вакыат-и-султани», поход хивинского хана на Хорасан. Он сообщает, что Алла Яр-бек, для сообщения о своей победе, послал к хану гонца. Доставив весть о победе его величеству, «гонец получил в награду златотканную одежду» (Агехи, 1938а: 531). В другом сочинении («Ряз-уд-довле»), Агехи сообщает: «Падшах Бухары, прослушав их послание и ознакомившись сего содержанием, чрезвычайно обрадовался, милостиво отправил

послов в хорошее помещение и приказал выдать им жалование из своей казны и фураж» (Агехи, 1938б: 442).

В хивинских хрониках говорится о награждении туркменских гонцов ценными подарками. Это были либо денежные вознаграждения, когда выделяли определенное количество «тилля», либо в качестве «серпая» хлопчатобумажные халаты, халатов из *шахи*, атласные чекмени, одежды из материи *аб-йол*, ножи, ружья (Брегель, 1961: 311, 313, 315, 323).

На Востоке практиковалась традиция обмена гонцами. Обычно это событие происходило при заключении мира. Ибн ал-Асир пишет, что Абу-л-Аббас заключил мир с Абу-л-Хасан ибн Симджуром, после чего между ними произошел обмен гонцами (Ибн ал-Асир, 2006: 152). Подобный обмен гонцами происходил и при договоре Абу-л-Касима с Бектузуном, при соглашении Йамин ад-Джавла и Илек-хана, при сделке Гийас ад-Дина с ибн Хармила, а также при встрече Джалал ад-Дина с Бурак-Хаджибом и с ал-Ашрафом (Ибн ал-Асир, 2006: 152, 177, 308, 384, 397).

Древние тюрки своих вестников именовали словом – *argış* (ДТС, 54). Тюрки в прошлом гонца с хорошей вестью называли – *сеунч*, *сеунчук*. В переписке атамана Ермака (1532-1585) с царским двором говорится: «Ермак же сяде в царстве Сибирском и посла великому князю с сеунчем 50 человек. Царь Иван Васильевич тех сеунчей пожаловал» (Скрынников, 1982: 14). В современных тюркских языках это слово звучит как *суюнши*, *суюнчи*, *севинчи*; их значения – «хорошая весть», «подарок за хорошую весть» (Зуев, Кадырбаев, 2010: 53,54). Гонец с радостной вестью у туркмен назывался *союнджи* (*söyünji*) (Атдаев, 2018а: 22).

Гонцы должны были обладать качествами хорошего проводника. Шариф Мубаракшах в своем трактате указывает, что в дороге необходимо иметь «проводников, чтобы при случае днем и ночью они двигались в нужном темпе в дальние края с поручением» (*Шариф Мубаракшах*, 1997: 101).

Гонцы должны были обладать рядом качеств, необходимых для выживания в суровых условиях и сложных обстоятельствах. Одним из них являлось хорошее знание местности и умение ориентироваться в пространстве (Атдаев, 2018а: 22). Гонцы прекрасно читали ночное небо по звездам и не боялись сбиться с пути (Атдаев, 2017б: 93).

В «Обзоре Закаспийской области» мы находим такую запись: «Туркмен, хорошо знал вдоль и поперек свою степь, направлялся обыкновенно к цели путешествия – «целиной», уклоняясь с прямого пути лишь к местам, имеющим воду годную для питья, или же – могущим дать необходимый для скота корм. В песках же, обыкновенно, держался направления от колодца к колодцу. Таких дорог-тропинок в области не мало и они, расходясь по всем направлениям, изрезывают собою весь край» (Обзор, 1892: 198).

Н.Н. Каразин, описывая в своих рассказах гонца, писал, что он был: «представитель чистейшего типа степного бегуна чабара. Его кости были ничуть не слабее железа, его мышцы не знали усталости, его... глаза видели вдаль даже ночью лучше комендантской трубки с хитрыми стеклами. Прилегши ухом к земле, он мог за час до встречи распознать какое угодно движение в степи: сайгаки ли перебегают по такыру, верблюды ли бродят где оставши, конные едут ли, каким шагом и сколько. Следы в степи он разбирал и толковал безошибочно, даже и не особенно свежие, неделю спустя этак, а то и больше» (Каразин, 1904а: 62).

Умение местных людей читать природу и окружающий ландшафт Н.Н. Каразин приводит в рассказе, про туркмена Сяркея: «Природу своих степей туркмен Сяркей изучил до тонкости. Он знал все мельчайшие признаки, указывающие перемены погоды; он умел отсиживаться и от песчаных ураганов летних, и от снежных буранов зимних. Время года не стесняло его походов. Он знал все созвездия в небе и умел ими пользоваться для ориентировки в степи; он знал чуть не каждый вершок этой однообразной пустыни, и приведи его, откуда угодно и куда угодно, с завязанными глазами, – он безошибочно и точно мог бы указать пункт своего местонахождения» (Каразин, 1904б: 55).

Пересекающие пустыню люди должны были обладать огромной выносливостью и закалкой. Н.Н. Каразин так описывает туркменского проводника: «Его ноги коротки, чтобы поспевать шаг в шаг за широким, размашистым шагом верблюда, он наверстывает и время, и расстояние частым, дробным переставлением этих ног. Он ходит словно все спешит, торопится куда-то, ходит расслабленно, старческой походкой, но ходит долго, ходит, не зная усталости, – может идти по двадцати часов в сутки, делая в час не менее трех верст, и по сыпучему, глубокому песку, с бархана

на бархан, и по блестяще-гладкому, ровному такыру одинаково» (Каразин, 1904 б: 55).

Указатели-ориентиры. Выше мы приводили сообщение Гонсалеса, в котором говорилось о *проводниках*, которые различают дорогу «по оставленным знакам» (Гонсалес, 1990: 146).

Гонцы, как и караванщики, устанавливали вдоль дорог особые *указатели*. Русский военный инженер и дипломат П.М. Лессар (1851-1905) указывая на меры для улучшения путей в Каракумах отмечал, что на этих песчаных просторах: «местами встречаются незакрепленные пески и, хотя при большем движении, след обыкновенно везде ясно виден, но при бурях он может быть замечен на небольшом пространстве, а этого уже вполне достаточно чтобы сбиться с пути». Для этого «необходимы – на сколько-нибудь значительных переходах *знаки*, расположенные на известных расстояниях для указания пройденного пути. На какой бы то ни было дороге знать это весьма важно, чтобы сообразовать свои силы с остающеюся частью перехода; в пустыне же, где движение зависит главным образом от правильного расходования запасов воды, отдать себе отчет в успехах его есть дело первостепенной важности, а, между тем, при однообразии песков даже весьма опытные проводники не могут этого сделать без помощи каких-нибудь искусственных заметок... Устройство знаков дело весьма нетрудное и потребует самых незначительных затрат, так как материал везде под рукою: на кырах обломки известковых пород и кустарников; в песках – кустарники и кости верблюдов и лошадей» (Лессар, 1883: 108).

П.М. Лессар в своих исследованиях отмечает: «Насколько устройство знаков необходимо и потребность в нем сознавалась уже давно, видно из того, что соседние ханы об нем всегда заботились при движении сколько-нибудь значительных отрядов через Кара-Кумы: на всех дорогах, по которым ходил Медэмий-хан (Мухаммад Амин-хан: 1817-1855), есть знаки для обозначения фарсахов. При этом, боясь, чтобы знаки из саксаула не были сожжены кочевниками, хан не жалел средств на подвозку обожженного кирпича для знаков на всей линии; некоторые из них весьма значительных размеров: так по дороге из Мерва в Кавахлы на последнем переходе, на песчаном бугре, откуда в первый раз можно видеть обрывы правого берега р. Аму, сложен из ветвей и корней саксаула цилиндр высотой до 1,5 саж. (сажень = 2,13 м.) и в диаметре

Рис.2. Дорожные столбы в Каракумах.

Рис. Н.Н. Каразина

Fig. 2. Sign posts in Karakum.

Fig. N. Karazin

около трех, прикрытый сверху большою кучею обожженного кирпича. Знаки, которые ставили пастухи для отыскания каков и мест кочевков, а караван-баши для указания направления дорог, проще: обыкновенно на видном издалека бугре устраивается пирамида или цилиндр меньших размеров из саксаула или других кустарников, так плотно уложенных, чтобы ветер не мог их разбросать» (Лессар, 1883: 109).

Каменные дорожные знаки издавна устанавливались на перекрестках главных дорог (Мец, 1973: 391). Эти знаки, которые туркмены называют – *дин* (dîñ), представляли собою столбы из камней. Подобные нагромождения камней встречались и на горных перевалах. Так как этими указателями обычно пользовались чабаны, то и называли их, не иначе как – *чопан дин* (çopan dîñ).

Термином *дин* назывались и одиноко стоящие укрепления, в виде башни. На них несли караульную службу, а охранников называли *дингчи* (dîñçi) (TDDS, 2016: 281). Е. Марков писал: «Поля текинцев... усеяны частыми глиняными башенками... Все они только круглые столбы в два человеческие роста высоты и обхвата в два толщины. Они устраивались на случай внезапного нападения..., чтобы дать застигнутому в поле текинцу какую-нибудь защиту, из-за которой он мог бы отстреливаться, пока поднимется тревога и земляки явятся из аула на выручку. А может-быть с вершины их и караулили» (Марков, 1901: 287).

Иногда указатели складывали из хвороста в виде пирамиды. Назывались они *оюк* и, устанавливались на возвышенных точках и у развилок дорог (Кунин, 1950: 33). Подобные указатели назывались также *челги* (*ortaçekli, oruçelgi, howutlyçelgi, çelgilibeýik, egricelgi*) (Atanyýazow, 2013: 47). Знаками для путников могли быть массивные природные объекты. Корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О'Донован (1844-1883) в своих записях по Туркменистану писал, что на пути им встретился большой земляной курган, высотой почти сорок футов, известный под названием Куши Тепе, и который туркмены использовали как: «ориентир для караванов» (Donovan, 1883: 447).

Характеристика почтовых лошадей. Гонцы нуждались в *крепких и выносливых лошадях*, способных проходить большие расстояния за короткий срок. Шариф Мубаракшах в упомянутом выше трактате «Правила ведения войны и мужество» («Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат») отмечал, что гонцы брали в дорогу «испытанных верблюдов и быстроходных скакунов» (Шариф Мубаракшах, 1997: 101). О почтовых лошадях писал также ат-Табари (839-923) (ат-Табари, 1987: 40, 161). Бейхаки сообщал, что письма доставлялись посредством всадников «которые были расставлены по прямой дороге» (Бейхаки, 1939: 274).

Ибн ал-Асир писал, что расстояние в 150 фарсахов, гонцы преодолевали за 3 дня (Ибн ал-Асир, 2006: 38). Ибн Хордадбех (820-912) писал о том, что расстояние составляло: «15 дней караванного пути по пастбищам. А почта тюрок (*ат-турк*) преодолевает это расстояние за 3 дня» (Ибн Хордадбех, 1986: 65).

В записках Арминия Вамбери (1832-1913) мы находим такие сведения: «На повозках, обычно груженных, по этой дороге надо ехать 6 дней; верхом на хорошей лошади это расстояние можно проехать за 3 дня, а курьеры едут всего 2 дня» (Вамбери, 2003: 290). Далее он отмечает, что все расстояние от Кашгара до Пекина, которое составляет 100 дневных переездов, почта обычно проезжает за один месяц. Однако почтальоны могут совершать эти стремительные поездки верхом в 30 дней (Вамбери, 2003: 284).

А. Бёрнс (1805-1841) в своем путешествии писал: «дабы избежать нападения разбойников, написали письмо начальнику Мерва и отправили его с гонцом: «мы отправляем к тебе бумагу через Туркмена для извещения об этом»... потом все обратились к пяти, или шести Туркменам,

сидевшим у дверей, и начали советываться с ними о том, каким образом доставить письмо. Один из последних обещал привезть ответ чрез восемь дней, не смотря на то, что расстояние до местопребывания Юз Баши равнялось 60 фарсахам (240 миль) и за такой труд просил три тиллы в награду» (Бёрнс, 1848: 471).

А. Ржевусский пишет, что туркменские милиционеры «владели... выносливыми, втянувшимися в условия степной жизни, лошадьми, на которых и совершали свои быстрые переезды» (Ржевусский, 1884: 148). **В.А. Туган-Мирза-Барановский дополняет, что туркменские гонцы делали:** «на своих превосходных и неутомимых лошадях... до 100 верст в сутки» (Туган-Мирза, 1881: 18).

О деятельности гонца Н.Н. Каразин пишет так: «Кони его собственные, одежда его, харчи тоже, и для себя, и для коней, а сумка кожаная для пакетов - казенная... Чабар сидел перед дверьми комендантского домика в ожидании, когда ему комендантский писарь вынесет хорошо знакомую, обвязанную веревкою с припечатанными концами, кожаную сумку и большую старую книгу, где Мумын должен приложить свою тамгу в удостоверение того, что все содержимое сумки принято им «полностью и в исправном виде» (Каразин, 1904а: 64).

Н.Н. Каразин также описывает и снаряжение гонца, который имел двух коней: «Одного коня, серого, звали Куций, а другого, чалого, Карноухий, ибо они имели соответствующие кличкам приметы. Оба коня были оседланы одинаково, только на Куцем через седло перекинуты были вьючные ковриковые коржумы с ячменем и кое-каким дорожным запасом... и небольшой козий мех с водою. У седла Карноухого, предназначенного... для самого хозяина, висел медный закопченный кунганчик для чая и узорчатый с ременною кистью «калмык-баш» для чашек» (Каразин, 1904а: 64). Описывая кожаный футляр для чашек – *серкеч*, Е.Л. Марков (1835-1903) писал, что: «туркмены в дороге носят на поясе в числе важнейших путевых принадлежностей кожаный круглый футляр с чайною чашкой, одинаково удобною и для воды, и для чая» (Марков, 1901: 268).

В статье «Погиб конь – погибнет и всадник», опубликованной в журнале «Нива» за 1890 г. приведено красочное описание: «Посреди безводной, песчаной степи, пределов которой даже не видно сквозь раскаленный воздух, пал у туркмена его верный товарищ - конь. Только

Рис. 3. Погиб конь - погибнет и всадник.

Рис. Н. Каразина

Fig. 3. The horse died - the rider would also die.

Fig. N. Karazin

на нем всадник мог перелететь с одного конца пустыни в другой, только с ним для него не были страшными хищники этой злополучной местности. Но конь погиб, - и его хозяин, грустно склонившись над его трупом, думает невеселую думу о своей безысходной и страшной судьбе» (Нива, 1890: 1032).

Для обозначения расстояния вдоль дорог устанавливались каменные столбы – *таш* или *фарсах*. Таш – это мера длины в Средней Азии. Получила свое название оттого, что обозначалась камнями по дороге. Таш или среднеазиатский фарсах равен 5,6 км. Таш определялся шагами скороходов, где один таш составлял 9000 (Давидович, 1970: 120). Существовал и фарсах в 12 000 шагов, который был равен 8,5 км. (Давидович, 1970: 120). А.Ф. Быков указывал, что 3 таща составляли 24 версты, то есть 1 таш равнялся 8 верстам (1 верста 1066,8 км.), получается 8,5 км. (8,534,40 км.) (Быков, 1884: 38).

В своих записях А. Вамбери пишет, что видел во многих местах «каменные мыльные столбы – таш, это слово употребляется также для обозначения мили. Подобным образом возникло персидское «фарсанг», «фарсах» («фар» – высокий и «санг» – камень). Одни целые, другие развалившиеся, поставленные еще Тимуром, что и неудивительно, так как Марко Поло во времена Октая нашел в Средней Азии регулярное почтовое сообщение. Впрочем, вся дорога... носит еще следы былой культуры, часто прерывающиеся, но прослеживающиеся вплоть до самого Китая» (Вамбери, 2003: 155).

Почтовые станции. Путь гонцов лежал как через пустынные районы, так и проходил вдоль оживленных караванных путей. Все сложности и трудности пути, которые испытывали путники, компенсировались отдыхом и восстановлением на почтовых станциях, устанавливаемых вдоль караванных дорог. Необходимые расходы, связанные с передвижением по торговым путям и обслуживанием почтовой службы, обычно возлагались на города и селения, расположенные вдоль караванных дорог.

Почтовые станции на территории Туркменистана подробно описаны в средневековых источниках. О почтовых станциях Мерва упоминает арабский историк Аль-Белазури (820-892) (Белазури, 1939: 75). Кудама ибн Джафар перечислил все почтовые станции на пути из Нишапура в Мерв и далее в Мавераннахр (Кудам, 1939: 164). Ибн Фадлан (877-960) почтовые станции называет термином *рабат* (ибн Фадлан, 2016: 17). А. Бёрнс указывал, что расстояние между станциями составляло 25 миль (Бёрнс, 1848: 362).

О государственной почтовой службе – *барид* сообщает Ат-Табари. Он пишет, что некий Хабиб «прибыл в Хорасан со своими спутниками на почтовых (барид), и они ехали двадцать дней» (ат-Табари, 1987: 80). Советник сельджукских правителей Низам аль-Мулк сетовал на то, что почтовая служба барид пришла на некоторое время в расстройство и, что следует предпринять меры для ее поддержания (Низам аль-Мулк, 1949: 97, прим. 154). Уже позднее, согласно упоминанию А. Вамбери, почтовые станции стали называть *чапархане* (Вамбери, 2003: 215).

Почтовыми станциями ведали назначенные начальники – *сахиб-бариды*. У Ибн Хордадбега они именуются как: *сахиб диван ал-барид* (Ибн Хордадбех, 1986: 102). Их основной обязанностью было сообщать правительству

Рис. 4. Почтовая езда в пустыне.
Рис. Н. Каразина

Figure 4. Post coaches in the desert.
Fig. N. Karazin

о всем происходившем. Аль-Макдиси (947-1000) указывает на наличие в Мерверуде должности начальника почты, который находится в подчинении у местных правителей (аль-Макдиси, 1939: 196). Аль-Макдиси также перечислил все почтовые станции по маршруту вдоль Хорезма, Мавераннахра и Хорасана (аль-Макдиси, 1939: 184-209).

А. Вамбери, в своем «Путешествии по Средней Азии» пишет: «с большой поспешностью, внушающей уважение, въезжаю в чапархане. Почтмейстер очень вежлив – это хорошее предзнаменование. Когда он указал мне закопченную, но хорошо защищенную от холода комнату, я был чрезвычайно рад... я... создавал удобства для себя и своей лошади. Когда в очаге весело запылал огонь, а из пиалы пошел пар от горячего чая, я забыл перенесенный холод... После чая я почувствовал, наконец, как благотворное тепло разливается вокруг и внутри меня и снял поэтому свою одежду; я с удовольствием занялся кухней» (Вамбери, 2003: 222).

Описывая свое путешествие в Кашгарии, А. Вамбери указывает на должность *ортенбеги* – «это почтмейстер, отвечающий за все почтовые станции в его округе. Почтовая система в этой стране имеет большое сходство с персидским чапаром. Правительство сдает внаем некоторые дороги, и функции почтмейстера заключаются в том, чтобы следить, повсюду ли арендаторы держат хороших лошадей» (Вамбери, 2003, с. 284).

Заключение

Из приведенного выше материала следует, что гонцы являлись тем связующим звеном, что позволял обществу поддерживать культурные, экономические и социально-политические связи с соседями. Гонцы были неотъемлемой частью торговых караванов, дипломатических миссий и почтовых сообщений. Запечатленные в многочисленных документах, они являются важной частью истории и культурного прошлого туркмен.

Литература

- Абаза К. Завоевание Туркестана. Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении. - СПб, 1902. - 910 с.:
- Агехи, 1938а - Извлечения из «Джамиуль-вакыят-и-султани», сочинение Агехи. // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том. 2. XVI-XIX вв. - М.-Л.: АН СССР, 1938. С. 500-562.
- Агехи, 1938б - Извлечения их «Рияз-уд-довле», сочинение Мухаммед Риза мираба Агехи. // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том. 2. XVI-XIX вв. М.-Л.: АН СССР, 1938а. С. 427-476.
- Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. - Ашхабад: Ылым, 1988. - 180 с.
- Атдаев, 2017а - Атдаев С. История заповедного дела в Туркменистане // Возрождение. - Ашхабад, 2017, №6. С. 19-21.
- Атдаев, 2017б - Атдаев С. Звезды в мировоззрении туркмен // Народы и религии Евразии. - Барнаул, Алтайский государственный университет. 2017. вып. 1-2 (10-11). С.89-94.
- Атдаев, 2018а - Атдаев С. Туркменские следопыты // Возрождение. - Ашхабад, 2018, №7. С. 22-23.
- Атдаев, 2018б - Атдаев С. Сведения о диких кошках Туркменистана (в записках исследователей XIX-XX вв.) // Народы и религии Евразии. - Барнаул. Алтайский государственный университет. 2018. вып.1 (14). С. 31-44.
- Бартольд В.В. Улугбек и его время. - Петроград: Типография Российской Академии наук, 1918. - 188 с.
- Извлечения из «Тарих-и-Бейхаки» Абу-л-Фазля Бейхаки. // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. - М.-Л.: АН СССР, 1939. С. 234-309.
- Абу-л-Фазл Бейхаки. История Мас'уда. - Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1962. - 748 с.
- Извлечения из «Китаб футух ал-буддан» аль-Белазури. // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. - М.-Л.: АН СССР. 1939. С. 62-78.
- Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Часть вторая. [Из 3-х частей]. - М.: Издание И.В. Голубкова. 1848. - 502 с.
- Бретшнейдер Э.В. Азия и Европа в эпоху средневековья: сравнительные исследования источников по географии и истории Центральной и Западной Азии XIII-XVII веков - Санкт-Петербург: Своё издательство, 2018. - 280 с.
- Быков А.Ф. Очерк долины Аму-Дарьи. // СМА. 9. 1884. С. 34-73.
- Вамбери. Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. - М.: Восточная литература. 2003.
- В.П. Завоевание Ахал-текинского оазиса. (Исторический очерк) // Исторический вестник. 1881. № 8.
- Гельман Х. От Красноводска до Хивы // Вестник Европы, № 8. 1882.
- Гонсалес Руи де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). - М.: Наука. 1990. - 216 с.
- Гордлевский В. Государство Сульджукидов Малой Азии. - М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1941. - 199 с.
- Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. - М.: Kremlin Multimedia, 2013. - 184 с.
- Гуляев А.Г. Поход на Аму-Дарью и в Текинский оазис уральских казаков в 1880-1881 годах. Уральск. 1882.
- Давидович Е.А. Материалы по метрологии Средней Азии. - М.: 1970. - 146 с.
- ДТС - Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969. - 677 с.
- Захарьин И.Н. (Якунин). Граф В. А. Перовский и его зимний поход в Хиву. - СПб, 1901.
- Зуев Ю., Кадырбаев А. Поход Ермака в Сибирь: тюркские мотивы в русской теме // Вестник Евразии. 2010. №3 (10). С. 38-60.
- Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории). - Ташкент, 2006. - 560 с.
- Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. - Баку: Элм, 1986 - 428 с.
- Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара. - М.: Изд. дом Марджани, 2016. - 560 с.
- Игнатъев Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. флигель-адъютанта полковника Н. СПб, 1897.
- Каразин, 1904а - Каразин Н.Н. Как чабар Мумын берег вверенную ему казенную почту // Каразин Н.Н. Полное собрание сочинений. Т. 16. «В песках». Повести и рассказы. - СПб, 1904а. - 184 с.
- Каразин, 1904б - Каразин Н.Н. Тюркмен Сяркей // Каразин Н.Н. Полное собрание сочинений. Т. 16. «В песках». Повести и рассказы. СПб, 1904б. - 184 с.
- Кудаме ибн Джафар. Извлечения из «Китаб ал-харадж» Кудаме ибн Джафара. // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. - М.-Л.: АН СССР. 1939. С. 164-166.

Кунин В.Н. Каракумские записки. М.: Государственное издательство географической литературы, 1950. - 168 с.

Куропаткин А.Н. Туркмения и туркмены // Военный сборник. 1879. №10.

Лессар П.М. Пески Кара-Кум. Пути сообщения Закаспийской области с Хивой, Мервом и Бухарою. Инженера П.М. Лессара // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск VI. СПб, 1883. С. 83-122.

Систани Малик Шах-Хусайн. Хроника воскрешения царей. – М.: Восточная литература, 2000. – 607 с.

Извлечения из «Ахсан ат-такасим фирма’рифат ал-акалиш» аль-Мақдис. Перевод С. Волина // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. М.-Л. АН СССР. 1939. С. 184-209.

Марко Поло. Книга о разнообразии мира. - М.: Мысль, 1997. С. 190-380.

Марков Е. Л. Россия в Средней Азии: Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге. - СПб, 1901.

Мец Адам. Мусульманский Ренессанс. Изд. 2-е. - М., Наука. 1973. – 473 с.

Мунис, Агехи. «Фирдаус-уль-Икбаль», сочинение Муниса, продолженное и законченное Агехи. // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том. 2. XVI-XIX вв. - М.-Л.: АН СССР, 1938. С. 355-427.

Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Часть 1 и 2. - Москва, 1822.

Нива. 1890. № 41. с.1032, 1040.

Низам аль-Мульк. Книга о правлении. (Сиасет-наме). - М.: АН СССР, 1949. – 380 с.

Обзор Закаспийской области с 1882 по 1900 год. – Асхабад, 1892.

Огородников П. На пути в Персию и прикаспийские провинции ее. СПб. 1878. – 331 с.

Попов А.И. П.М. Мелиоранский и изучение тюркизов в русском языке // Тюркологический сборник. 1972. М.: Наука, 1973. С. 36-50.

Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов). АН Туркм ССР. Ашхабад. 1960. – 823 с.

Рашид-ад-Дин Фазлуллах. Джами-ат-таварих. – Баку: Нагыл Еви, 2011. - 539 с.

Ржевусский А. От Тифлиса до Денгиль-тепе (Из записок участника) // Военный сборник, 1884. № 10.

Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России. - Ашхабад. Туркменское гос. изд., 1946. – 327 с.

Сайфутдинова О.Б. Ликвидация басмачества на территории Средней Азии // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки 2018. №4(57). С. 23-27.

ат Табари «История» ат-Табари» (Тарихи Табари). Избранные отрывки – Ташкент: Фан, 1987. – 440 с.

Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. С картами и планами. Т. 2, - СПб, 1906.

Троицкая А.Л. Архив кокандских ханов XIX века. Предварительный обзор // Труды Гос. Публичной б-ки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, т. II (V) - Л., 1957. С. 185-209.

Туган-Мирза-Барановский В.А. Русские в Ахал-Теке, 1879 г. - СПб. 1881.

Туркменско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия. 1968. – 832 с.

Хасан-бек Румлю «Ахсан-ут-таварих» // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том II. - М.-Л.: АН СССР, 1938. С. 52-64.

Шариф Мухаммад Мансур Мубаракшах. Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат (Правила ведения войны и мужество). Душанбе, 1997. - 299 с.

Эргашев Б. Об изменениях в культуре быта кочевого населения Средней Азии (по материалам канцелярии Туркестанского Генерал-губернаторства) // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции, Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. - Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMI-ASIA, 2010 - 332 с.

Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. - 500 p.

Atanyýazow S., Gurbanow Ö., Esenow P. Halk geografik adalgalaryň sözlügi. - A.: Ylym, 2013. – 184 s.

TDDS - Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tom luk. I tom. A-Ž. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2016. (на туркменском языке).

THN - Türkmen halk nakyllary. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2005 - 648 s. (на туркменском языке).

References

- Abaza K. Zavoevanie Turkestana. Rasskazy iz voennoj istorii, ocherki prirody, byta i нравов tuzemcev v obshchedostupnom izlozhenii. - SPb, 1902. - 910 s.:
- Agekhi, 1938a - Izvlecheniya iz «Dzhami-ul'-vakyat-i-sultani», sochinenie Agekhi. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom. 2. XVI-XIX vv. - M.-L.: AN SSSR, 1938. S. 500-562.
- Agekhi, 1938b - Izvlecheniya ih «Riyaz-ud-dovle», sochinenie Muhammed Riza miraba Agekhi. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom. 2. XVI-XIX vv. M.-L.: AN SSSR, 1938a. S. 427-476.
- Ataniyazov S. Slovar' turkmenskikh etnonimov. - Ashkhabad: Ylym, 1988. - 180 s.
- Atdaev, 2017a - Atdaev S. Istoriya zapovednogo dela v Turkmenistane // Vozrozhdenie. - Ashkhabad, 2017, №6. S. 19-21.
- Atdaev, 2017b - Atdaev S. Zvezdy v mirovozzrenii turkmen // Narody i religii Evrazii. - Barnaul, Altajskij gosudarstvennyj universitet. 2017. vyp. 1-2 (10-11). S.89-94.
- Atdaev, 2018a - Atdaev S. Turkmenske sledopyty // Vozrozhdenie. - Ashkhabad, 2018, №7. S. 22-23.
- Atdaev, 2018b - Atdaev S. Svedeniya o dikih koshkah Turkmenistana (v zapiskah issledovatelej XIX-XX vv.) // Narody i religii Evrazii. - Barnaul. Altajskij gosudarstvennyj universitet. 2018. vyp.1 (14). S. 31-44.
- Bartol'd V.V. Ulugbek i ego vremya. - Petrograd: Tipografiya Rossijskoj Akademii nauk, 1918. - 188 s.
- Izvlecheniya iz «Tarih-i-Bejhaki» Abu-l-Fazlya Bejhaki. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. - M.-L.: AN SSSR, 1939. S. 234-309.
- Abu-l-Fazl Bejhaki. Istoriya Mas'uda. - Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1962. - 748 s.
- Izvlecheniya iz «Kitab futuh al-buldan» al'-Belazuri. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. - M.-L.: AN SSSR. 1939. S. 62-78.
- Byorns A. Puteshestvie v Buharu. CHast' vtoraya. [Iz 3-h chastej]. - M.: Izdanie I.V. Golubkova. 1848. - 502 s.
- Bretshnejder E.V. Aziya i Evropa v epohu srednevekov'ya: sravnitel'nye issledovaniya istochnikov po geografii i istorii Central'noj i Zapadnoj Azii XIII-XVII vekov - Sankt-Peterburg: Svoyo izdatel'stvo, 2018. - 280 s.
- Bykov A.F. Ocherk doliny Amu-Dar'i. // SMA. 9. 1884. S. 34-73.
- Vamberi. Arminij Vamberi. Puteshestvie po Srednej Azii. - M.: Vostochnaya literatura. 2003.
- V.P. Zavoevanie Ahal-tekinskogo oazisa. (Istoricheskij ocherk) // Istoricheskij vestnik. 1881. № 8.
- Gel'man H. Ot Krasnovodska do Hivy // Vestnik Evropy, № 8. 1882.
- Gonsales Rui de Klaviho. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). - M.: Nauka. 1990. - 216 s.
- Gordlevskij V. Gosudarstvo Sul'dzhukidov Maloj Azii. - M.-L.: Izd-vo AN SSSR. 1941. - 199 s.
- Gusejn-zade R.A. Sel'dzhukskaya epoha istorii Kavkaza. - M.: Kremlin Multimedia, 2013. - 184 s.
- Gulyaev A.G. Pohod na Amu-Dar'yu i v Tekinskij oazis ural'skih kazakov v 1880-1881 godah. Ural'sk. 1882.
- Davidovich E.A. Materialy po metrologii Srednej Azii. - M.: 1970. - 146 s.
- DTS - Drevnetyurkskij slovar'. - L.: Nauka, 1969. - 677 s.
- Zahar'in I.N. (YAkunin). Graf V. A. Perovskij i ego zimnij pohod v Hivu. - SPb, 1901.
- Zuev YU., Kadyrbaev A. Pohod Ermaka v Sibir': tyurkskie motivy v russkoj teme // Vestnik Evrazii. 2010. №3 (10). S. 38-60.
- Ibn al-Asir. Al-Kamil fi-t-tarih (Polnyj svod istorii). - Tashkent, 2006. - 560 s.
- Ibn Hordadbekh. Kniga putej i stran. - Baku: Elm, 1986 - 428 s.
- Puteshestvie Ibn Fadlana: Volzhskij put' ot Bagdada do Bulgara. - M.: Izd. dom Mardzhani, 2016. - 560 s.
- Ignat'ev N. Missiya v Hivu i Buharu v 1858 g. fligel'-ad'yutanta polkovnika N. SPb, 1897.
- Karazin, 1904a - Karazin N.N. Kak chabar Mumyn bereg vverennuyu emu kazennuyu pochtu // Karazin N.N. Polnoe sobranie sochinenij. T. 16. «V peskah». Povesti i rasskazy. - SPb, 1904a. - 184 s.
- Karazin, 1904b - Karazin N.N. Tyurkmen Syarkej // Karazin N.N. Polnoe sobranie sochinenij. T. 16. «V peskah». Povesti i rasskazy. SPb, 1904b. - 184 s.
- Kudama ibn Dzhafer. Izvlecheniya iz «Kitab al-haradzh» Kudamy ibn Dzhafera. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. - M.-L.: AN SSSR. 1939. S. 164-166.
- Kunin V.N. Karakumskie zapiski. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1950. - 168 s.
- Kuropatkin A.N. Turkmeni i turkmeny // Voennyj sbornik. 1879. №10.

Lessar P.M. Peski Kara-Kum. Puti soobshcheniya Zakaspijskoj oblasti s Hivoyu, Mervom i Buharoyu. Inzhenera P.M. Lessara // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypusk VI. SPb, 1883. S. 83-122.

Sistani Malik SHah-Husajn. Hronika voskresheniya carej. – M.: Vostochnaya literatura, 2000. – 607 s.

Iz vlecheniya iz «Ahsan at-takasim fi-ma'rifat al-akalish» al'-Makdisi. Perevod S. Volina // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. Arabskie i persidskie istochniki. M.-L. AN SSSR. 1939. S. 184-209.

Marko Polo. Kniga o raznoobrazii mira. - M.: Mysl', 1997. S. 190-380.

Markov E. L. Rossiya v Srednej Azii: Ocherki puteshestviya po Zakavkaz'yu, Turkmenii, Buhare, Samarkandskoj, Tashkentskoj i Ferganskoj oblastyam, Kaspijskomu moryu i Volge. - SPb, 1901.

Mec Adam. Musul'manskij Renessans. Izd. 2-e. - M., Nauka. 1973. – 473 s.

Munis, Agekhi. «Firdaus-ul'-Ikbal'», sochinenie Munisa, prodolzhennoe i zakonchennoe Agekhi. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom. 2. XVI-XIX vv. - M.-L.: AN SSSR, 1938. S. 355-427.

Murav'ev N. Puteshestvie v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 godah, gvardejskago general'nago shtaba kapitana Nikolaya Murav'eva, poslannogo v sii strany dlya peregovorov. CHast' 1 i 2. - Moskva, 1822.

Niva. 1890. № 41. s.1032, 1040.

Nizam al'-Mul'k. Kniga o pravlenii. (Siaset-name). - M.: AN SSSR, 1949. – 380 s.

Obzor Zakaspijskoj oblasti s 1882 po 1900 god. – Ashkhabad, 1892.

Ogorodnikov P. Na puti v Persiyu i prikaspijskie provincii ee. SPb. 1878. – 331 s.

Popov A.I. P.M. Melioranskij i izuchenie tyurkizmov v russkom yazyke // Tyurkologicheskij sbornik. 1972. M.: Nauka, 1973. S. 36-50.

Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (sbornik arhivnyh dokumentov). AN Turkm SSR. Ashkhabad. 1960. – 823 s.

Rashid-ad-Din Fazlullah. Dzhami-at-tavarih. – Baku: Nagyl Evi, 2011. - 539 s.

Rzhevusskij A. Ot Tiflisa do Dengil'-tepe (Iz zapisok uchastnika) // Voennyj sbornik, 1884. № 10.

Rossiia i Turkmeniia v XIX veke. K vhozhdeniyu Turkmenii v sostav Rossii. - Ashkhabad. Turkmenskoe gos. izd., 1946. – 327 s.

Sajfutdinova O.B. Likvidaciya basmachestva na territorii Srednej Azii // Uchenye zapiski Hudzhandskogo gosudarstvennogo universiteta im. akademika B. Gafurova. Gumanitarnye nauki 2018. №4(57). S. 23-27.

at Tabari «Istoriya» at-Tabari» (Tarihi Tabari). Izbrannye otryvki – Tashkent: Fan, 1987. – 440 s.

Terent'ev M.A. Istoriya zavoevaniya Srednej Azii. S kartami i planami. T. 2, - SPb, 1906.

Troickaya A.L. Arhiv kokandskih hanov XIX veka. Predvaritel'nyj obzor // Trudy Gos. Publichnoj b-ki im. M.E. Saltykova-SHCHedrina, t. II (V) - L., 1957. S. 185-209.

Tugan-Mirza-Baranovskij V.A. Russkie v Ahal-Teke, 1879 g. - SPb. 1881.

Turkmensko-russkij slovar'. – M.: Sovetskaya enciklopediya. 1968. – 832 s.

Hasan-bek Rumlyu «Ahsan-ut-tavarih» // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom II. - M.-L.: AN SSSR, 1938. S. 52-64.

SHarif Muhammad Mansur Mubarakshah. Adab al-harb va-sh-shudzhaat (Pravila vedeniya vojny i muzhestvo). Dushanbe, 1997. - 299 s.

Ergashev B. Ob izmeneniyah v kul'ture byta kochevogo naseleniya Srednej Azii (po materialam kancelarii Turkestanskogo General-gubernatorstva) // Civilizacii i kul'tury Central'noj Azii v edinstve i mnogoobrazii. Materialy Mezhdunarodnoj konferencii, Samarkand, 7-8 sentyabrya 2009 g. - Samarkand-Tashkent: MICAI, SMI-ASIA, 2010 - 332 s.

Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. - 500 p.

Atanyázow S., Gurbanow Ö., Esenow P. Halk geografik adalgalaryň sözlügi. - A.: Ylym, 2013. – 184 s.

TDDS - Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. I tom. A-Ž. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2016. (na turkmenskome yazyke).

THN - Türkmen halk nakyllary. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2005 - 648 s. (na turkmenskome yazyke).

С.Дж. АТДАЕВ

ТҒА Тарих және археология институты,
Ашхабад қ., Түркіменстан
e-mail: serdar-atdayev@rambler.ru

ТҮРКІМЕНДЕРДЕГІ ПОШТА ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХЫНАН

Тарихқа қарап кез-келген мемлекет оқшау өмір сүре алмайтындығына көзіміз жетті. Адамдарға көршілерімен де, қашықтағы елдермен де байланыс орнату қажет. Шығыста ежелден дипломатиялық және пошта байланысы арқылы мәдени және саяси қатынас орнаған.

Хабаршылар мен шабармандар қоғамға маңызы бар хабарларды, яғни соғыспен бейбітшілік туралы, қуанышты және қаралы хабарларды жеткізіп отырған. Хабаршылардың қызметі дипломатиялық қатынастармен, сонымен қатар мемлекеттер мен елдер арасындағы пошта байланысымен тығыз байланыста жүрген.

Дәстүрлі түрде хабарларды жеткізуде құстарды пайдаланған. Алайда, дәстүрлі түрде арнайы дайындалған адамдарды жіберіп тұрған. Бір жағдайларда бұл жүрдек адам, басқа жағдайларда атты шабармандар, кейде түйеге мінген шабармандар болған.

Шабармандар – қоғамда көршілермен мәдени, экономикалық және әлеуметтік-саяси қарым-қатынастарды тұрақты түрде, қалыпты ұстап тұратын байланыс түрі, ал пошта хабаршылары сауда керуендерінің, дипломатиялық миссиялардың және пошта хабарларының ажырамас бөлігі болды. Олар – мәдениет тарихының маңызды саласы.

Түйін сөздер: пошта қызметі, хабар жеткізу, шабармандар, пошта жылқылары.

S. Zh. ATDAEV

Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan,
Ashgabat, Turkmenistan
e-mail: serdar-atdayev@rambler.ru

FROM THE HISTORY OF THE POSTAL SERVICE OF THE TURKMENS

The historical past clearly shows us that no nation or state can live in isolation. People need close relations, both with their neighbors and with distant countries. In the East, since ancient times, there was cultural and political communication through diplomatic and postal communication.

Messengers and messengers were messengers of various kinds of messages that were vital and of fundamental importance to society: this is news of peace or war; news of happy events or sad episodes. The work of messengers was closely connected with diplomatic missions, as well as with the postal service between States and peoples.

Traditionally, the delivery of the reports, are actively used by birds. However, the traditional method was to send specially trained people. In some cases it was the guards, in other messengers on horseback, and sometimes on camels.

Messengers were the link that allowed society to maintain cultural, economic, and socio-political ties with its neighbors. Postal messengers were an integral part of trade caravans, diplomatic missions, and postal messages. They are an important part of our history and cultural past.

Key words: postal services, delivery of messages, messengers, postal horses, runners-chapars.

УДК 903/904(574.3)

Онгарулы А., Касеналин А., Есенов С., Калиева Ж., Каирмагамбетов А.
НИИ «Халық қазынасы» Национальный музей РК,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: akan123@mail.ru

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАБОТ НА МОГИЛЬНИКЕ КАРАОБА

В статье изложены результаты раскопок могильника Караоба, который расположен в Костанайской области Амангельдинском районе. Памятник состоит из трех земляных курганов, расположенных отдаленно друг от друга. Археологические работы здесь проводились в полевом сезоне 2016 года. Были исследованы два объекта №№ 2 и 3. В кургане № 2 захоронение выявлено не было, что позволяет определить объект как кенотаф. Под насыпью кургана № 3, была зафиксирована могильная яма с катакомбами в северной, торцовой стенке. В процессе расчистки входной ямы были обнаружены кости животных (КРС, МРС и лошади). В катакомбной камере были найдены останки усопшего, также золотая серьга в виде кольца с чуть заходящими друг за друга концами и фрагменты керамического орнаментированного сосуда. Исследованный погребальный инвентарь укладывается в период IV–II вв. до н.э.

Ключевые слова: Торгай, ранний железный век, сарматы, курган, катакомба, керамика, серьга.

Введение

В полевом сезоне 2016 года сотрудниками Научно-исследовательского института «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан при финансовой поддержке мецената Сапара Исакова были проведены археологические исследования на могильнике Караоба в Торгае.

Могильник Караоба расположен на административной территории Карасуского сельского округа Амангельдинского района Костанайской области, в 4 км к югу от села Чкалов и в 16 км к северо-востоку от районного центра села Амангельды. В 4 км к северу от памятника по направлению СВ–ЮЗ протекают реки Жалдама и Караторгай, которые впадают в реку Торгай. Памятник находится в степной зоне региона, на возвышенной, равнинной местности.

В целом могильник состоит из трех земляных курганов (рис. 1: 1). В северной его части расположен самый крупный из них – это курган № 1 (диаметр – 70 м, высота – 8 м). В разрезе насыпь кургана образует форму усеченного конуса. В центральной части объекта имеются следы грабительского лаза в виде воронки. В северо-западной, северо-восточной и юго-восточной частях кургана фиксируется ров. В 350 м к югу от кургана № 1 и в 850 м к северо-востоку от кургана № 3 расположен курган № 2, а в 950 м к юго-западу от кургана № 1 и в 850 м к юго-западу от кургана № 2 расположен курган № 3.

Методика исследований

На первом этапе изучения памятника была проведена работа по топографической съемке могильника и микро топографии курганов.

Работы были выполнены Г. Киясбеком. Для изучения структуры наземного сооружения заложены траншеи, шириной 5 м. В результате насыпь кургана была прорезана по линии север-юг. Калиевой Ж. проведена работа по изучению древнего гончарства, по методике разработанной А.А. Бобринским (Бобринский, 1978). Данный метод основан на бинокулярной микроскопии, трасологии и физическом моделировании. Антропологом А.И. Нечвалодой была выполнена пластическая реконструкция облика погребенного по черепу из могильной ямы кургана № 3 могильника Караоба. Анализ костей животных был выполнен учеными Назарбаев Университета Койл Рида и Пуг Кристина.

Описание материала

В 2016 году для исследования были выбраны курганы под № 2 и 3. Насыпь кургана № 2 имеет округлую в плане форму, диаметр 34,65 м при высоте 1,78 м. Северо-восточный склон насыпи более крутой по сравнению с другими. На поверхности кургана были зафиксированы три воронки диаметром 2–3,70 м и глубиной 0,15–0,30 м. По периметру, за исключением северо-западной части, курган опоясывает ров шириной 7,25–15,70 м (рис. 1: 3. 2: 1).

Для определения местонахождения могильной ямы, а также выявления стратиграфии насыпи и других дополнительных архитектурных элементов, на кургане были заложены четыре траншеи шириной по 5 м. Все они были ориентированы длинной осью по линии С–Ю (рис. 2: 2).

Основная часть насыпи была сооружена из коричневого суглинка, в дополнение к нему были смешанный суглинок коричневого и серого цветов, а также темно-серый гумус. Возможно, наличие рва связано с использованием грунта в сооружении насыпи кургана, а именно последнего слоя. Детальное исследование подкурганного пространства определило данный курган как кенотаф (рис. 3).

Курган № 3 представлял собой округлую в плане насыпь диаметром 34,85 м и высотой 1,34 м. В 8 м к юго-востоку от центра насыпи фиксировалась воронка диаметром 3 м и глубиной 0,25 м. По периметру насыпь опоясывал ров шириной 8–24,50 м (рис. 1: 2. 2: 3).

Для дальнейшей работы курган был разбит на пять бровок и четыре траншеи между ними.

Ширина траншей, ориентированных по линии С–Ю, составила 5 м (рис. 2: 4). В процессе их расчистки в разных местах и уровнях, центральной части насыпи были зафиксированы кости, принадлежащие МРС.

Стратиграфия разрезов насыпи кургана показала, что сначала была выкопана могильная яма, чему свидетельствует выкид, представленный супесью светло-желтого цвета, лежащий на поверхности древнего горизонта. Далее был сооружен основной слой насыпи – смешанный суглинок коричневого и серого цвета. По краю его обрамлял темно-серый гумусный слой. В центральной части разреза на небольшом отрезке фиксировался серый слой супеси (рис. 4).

В ходе расчистки траншей в центральной части насыпи было выявлено могильное пятно овальной формы, ориентированное длинной осью по линии С–Ю. Ее размеры по верхнему краю составили 2,8×4,4 м (рис. 2: 5). Яма была заполнена смешанным коричневым суглинком с желтой и серой супесью (рис. 5).

После полной расчистки погребальной камеры было выявлено, что индивид был захоронен в яме катакомбного типа (рис. 2: 6). Камера была выкопана в северной торцевой стенке ямы. Общая глубина ямы, до дна катакомбы, составила 5 м от древней дневной поверхности. Длина катакомбной камеры 3,5 м, ширина 2,2 м, а высота входной части 1,4 м. Размеры ее дальней стенки составили: высота – 0,6 м, ширина – 1 м (рис. 2: 8).

В процессе раскопок в могильной яме на разных уровнях фиксировались кости животных. По определению Койл Рида и Пуг Кристины, они принадлежат трем видам местной фауны – лошади, коровы и барана (?). Кости КРС и МРС встречались в южной части могилы на глубине от 0,7 до 2,5 м, а кости лошади были сконцентрированы, в основном, в северной части ямы на уровне от 2,7 до 4,35 м. Помимо этого, также на глубине 0,26–4,4 м, фиксировались кости конечностей человека, они лежали как в южной, так и в северной части ямы. Погребальный инвентарь в виде фрагментов керамики зафиксирован в северной части ямы на глубине 4,35 м от древней поверхности.

В процессе раскопок погребения выявлено, что южная часть ямы была заполнена плотным слоем суглинка желтого цвета, а северная – рыхлым смешанным суглинком коричневого,

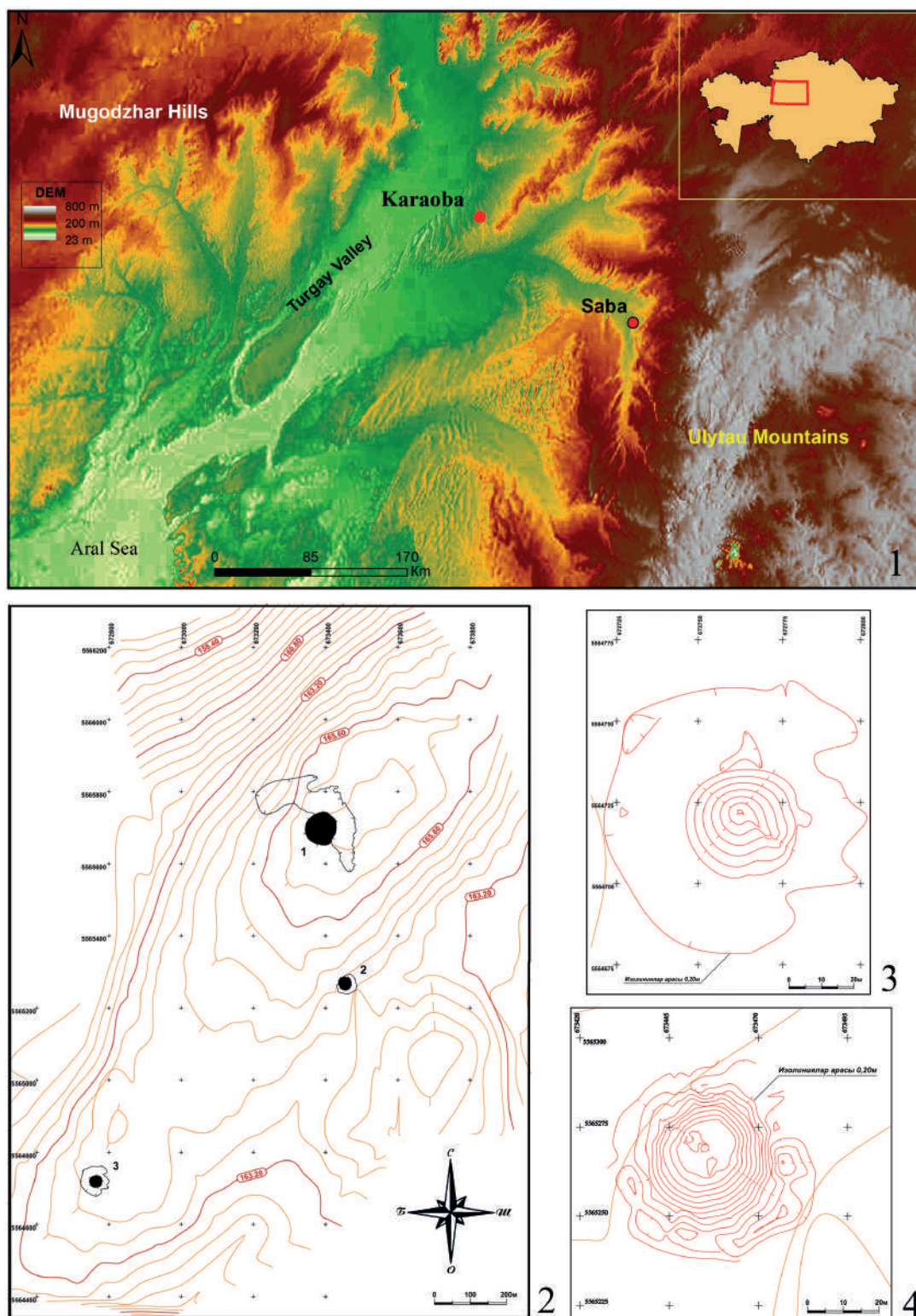

Рис. 1. Могильник Караоба. 1 – Расположение на карте Казахстана;

Топопланы: 2 – мог. Караоба; 3 – курган № 3; 4 – курган № 2

Fig. 1. The burial ground of Karaoba. 1 – Area of detail;

Topographic plan: 2 – The burial ground of Karaoba; 3 – The burial ound № 3; 4 – Mound № 2

Рис. 2. Могильник Караоба. Курган № 2: 1 – общий вид до раскопа, 2 – вид после расчистки траншей; курган № 3: 3 – общий вид до раскопа; 4 – вид после расчистки траншей; 5 – пятно могильной ямы; 6 – могильная яма после расчистки; 7 – каменные плиты перекрытия входа в катакомбу, 8 – катакомбная камера, вид с юга

Fig. 2. The burial ground of Karaoba. The burial mound № 2: 1 – general view of the object, 2 – view after clearing the trenches; the burial mound № 3: 3 – general view of the object, 4 – view after clearing the trenches, 5 – grave spot, 6 – view of the burial chamber after full examination, 7 – stone slabs of the entrance to the catacomb, 8 – catacomb chamber, view from south side

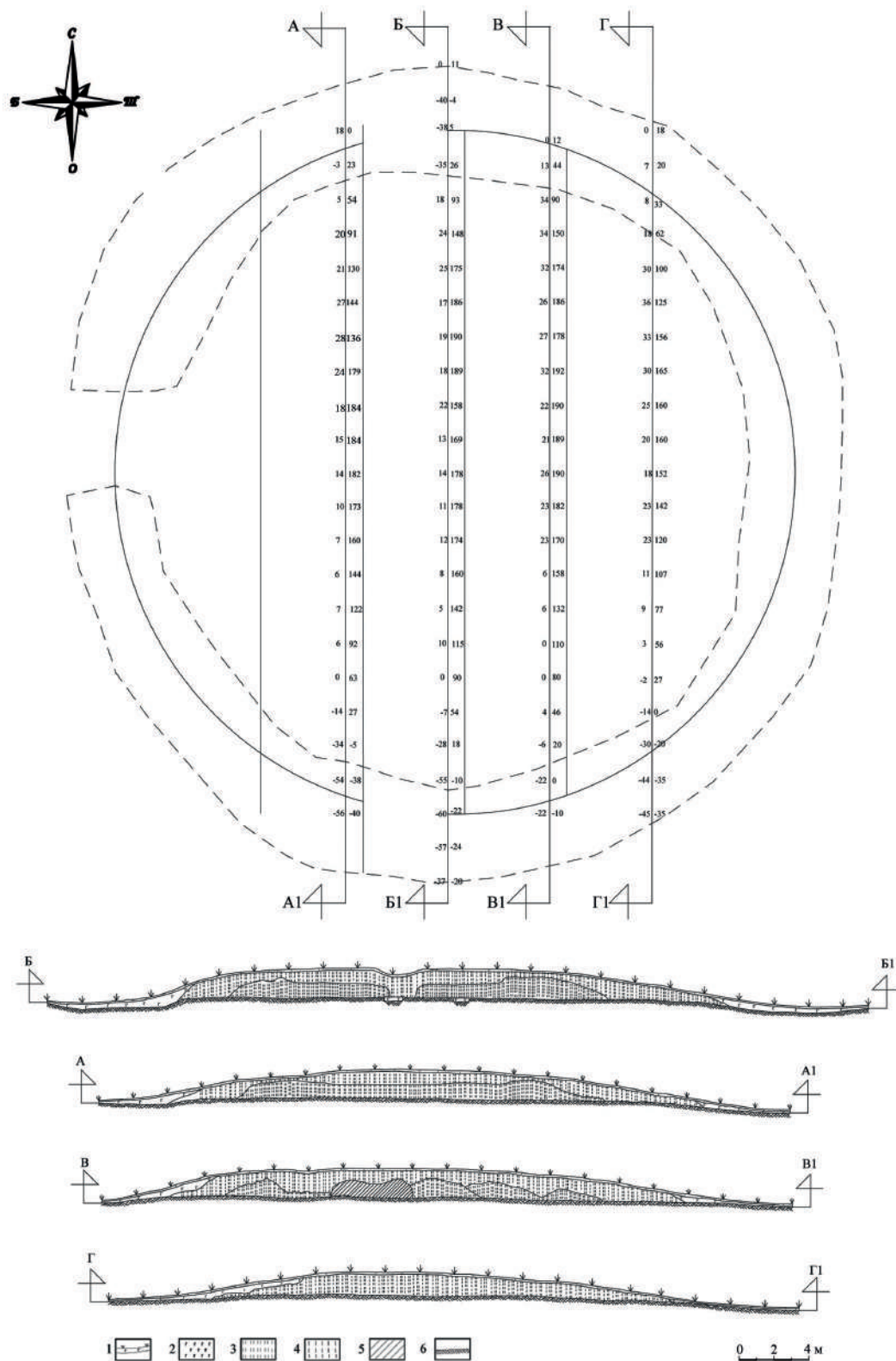

Рис. 3. Могильник Караоба. Курган № 2. План и разрезы
Fig. 3. The burial ground Karaoba. The burial mound № 2. Plan and sections

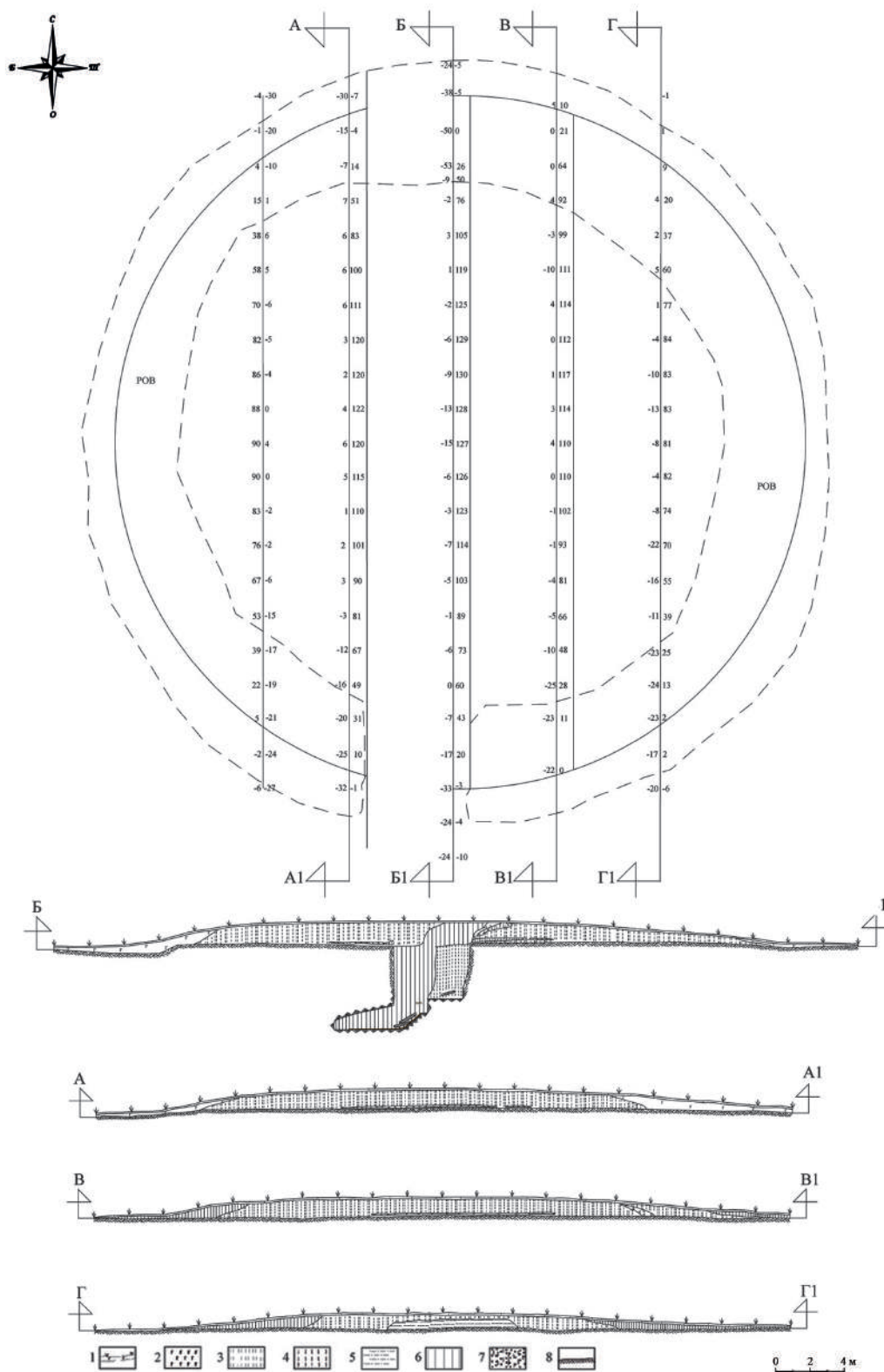

Рис. 4. Могильник Караоба. Курган № 3. План и разрезы
 Fig. 4. The burial ground Karaoba. The burial mound № 3. Plan and sections

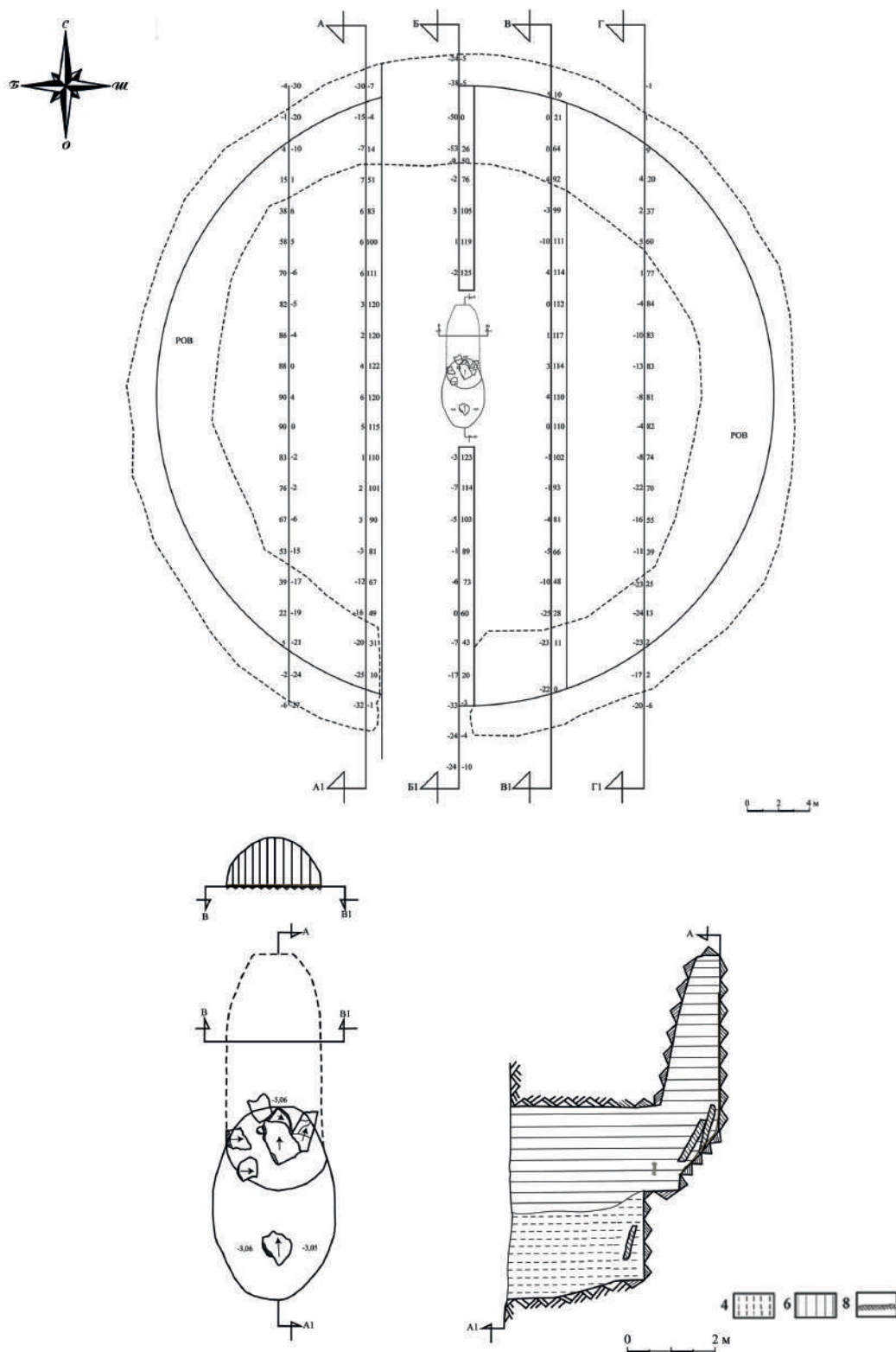

Рис. 5. Могильник Караоба. Курган № 3. План и разрезы могильной ямы
Fig. 5. The burial ground Karaoba. The burial mound № 3. Plan and sections of the burial chamber

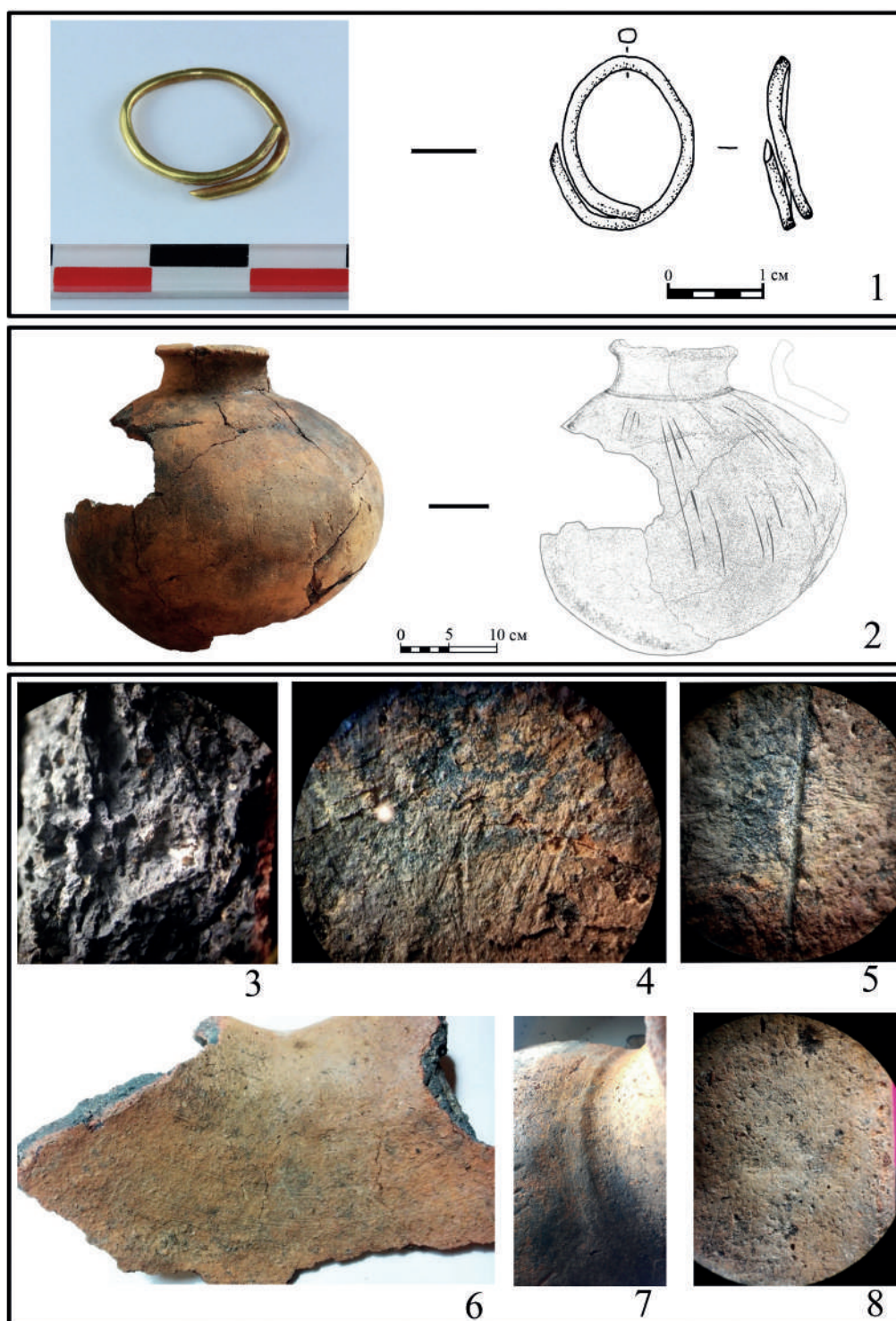

Рис. 6. Могильник Караоба. Курган № 3: 1 – серьга; 2 – керамический сосуд; 3, 4, 5, 7, 8 – микроснимок примесей в исходном пластичном сырье: 5 – следы нагара на поверхности, 6 – следы на внутренней поверхности с использованием поворотного столика; 7 – валик; 8 – обработка поверхности
 Fig. 6. The burial ground Karaoba. The burial mound № 3: 1 – earring; 2 – ceramic vessel; 3, 4, 5, 7, 8 – micrograph of impurities in the initial plastic raw material: 5 – traces of carbon deposits on the surface, 6 – traces on the inner surface using a turntable; 7 – roller; 8 – surface treatment

Рис. 7. Могильник Караоба. Курган № 3. Этапы работы над реконструкцией облика человека по черепу.
Автор раскопок А. Онгарулы, выполнил А.И. Нечвалода

Fig. 7. The burial ground Karaoba. The barrow № 3. Stages of work on the reconstruction of the face of the skull.
The author of the excavation A. Onggaruly, performed by A.I. Nechvaloda

желтого и серого цветов. Расчистка данного слоя показала, что дно, начиная с центра ямы, углубляется в северную стенку могилы. Здесь были зафиксированы каменные плиты крупных и средних размеров, которые лежали под небольшим уклоном в северную сторону. У западной стенки в северной части могильной ямы, на глубине 3,8 м от древнего горизонта, были зафиксированы две вертикально поставленные каменные плиты. Вероятно, они играли роль подпорок более крупных плит, перекрывавших вход в подбой (рис. 2: 7). Необходимо отметить, что между материком и смешанным слоем суглинка прослеживалась тонкая прослойка дерева. Возможно, дно подбоя имело деревянный настил.

В ходе расчистки пространства катакомбы, у входа, были зафиксированы хаотично лежащие кости усопшего вперемешку с костями животных. Среди костей погребенного были зафиксированы череп с нижней челюстью, ребра, берцовые и бедренные кости, кости предплечья, фаланги, ключица, фрагменты таза.

Антрополог А. Нечвалода выполнил пластическую реконструкцию внешнего облика по черепу (Отчет, 2016: 28-40). По заключению специалиста, череп индивида брахикранный, европеоидный, с малой долей монголоидной примеси принадлежал молодому мужчине 20–25 лет (рис. 7).

Возле черепа было зафиксировано изделие из желтого металла. Изделие представляло собой проволоку толщиной 1,1 мм, свернутую в кольцо, концы которой заходят друг за друга. Один из них заострен. Изделие вписывается в прямоугольник размерами 1,79×1,44 см. Данное изделие, по-видимому, являлось украшением, возможно, серьгой (рис. 6: 1). Кости животных (ребра, позвонки, кости конечностей, крестец, череп лошади) были раскиданы по всей площади катакомбы. Вместе с ними в погребальном пространстве были зафиксированы фрагменты керамического сосуда, среди которых встречались части венчика и тулова (рис. 6: 2).

В результате проведенного технико-технологического анализа керамики было выявлено, что для изготовления сосуда использовалась глина с примесью органики и шамота. В изломе фиксируются обугленные остатки органической примеси с ржавым налетом. Также в качестве искусственной примеси добавлен шамот, сходный с основой.

Начин – донно-емкостный, налеп ленточный ширина лент 6-7 см. Сосуд лепился вручную, затем заглажен на поворотном столике. Сосуд раздутый, шаровидной формы. Горловина прямая, не высокая, венчик выгнут наружу. Толщина шейки – 12 мм, стенок – 9-10 мм. Фрагментов дна не обнаружено. Поверхность сосуда заглажена каменным лоцилом по влажной поверхности, в особенности зона шейки и венчика, на внутренней стороне следы от вращения сосуда на поворотном столике. Внутренняя часть сосуда чистая, внешняя покрыта жирным слоем черного нагара. Нагар, в основном, на горле и венчике сосуда. Обжиг костровой, температура обжига не высокая, так как керамика легко ломается и крошится, в изломе четко определяются обугленные остатки растительности. Поверхность орнаментирована горизонтальными раскосыми трехлинейными полосами. Возможно, визуальное имитируя солнечные лучи. Орнамент прочерчен сверху вниз. Между горловиной и туловом выделяется невыразительный валик, примазанный с внешней стороны. Высота сосуда – 30 см, дно отсутствует (рис. 6: 3, 4, 5, 6, 7, 8). В заключении можно сказать, что сосуд выполнен с определенной симметрией и нанесенный на поверхности орнамент, возможно, несет в себе определенный сакральный смысл.

Также в заполнении подбоя фиксировались фрагменты дерева и изделия из железа. На основании того, что данные железные изделия были зафиксированы в прогнивших деревянных кусочках, можно предположить, что они служили в качестве скрепления элементов настила.

Обсуждение результатов

Происхождение сарматских катакомб К.Ф. Смирнов связывает со степными племенами Приуралья и идею их сооружения усматривает в больших грунтовых прямоугольных могилах с деревянным перекрытием и специально устроенным входом-дромосом, датируемых VI–V вв. до н.э. Также он выделяет могилы с камерами (подбой, катакомба) в 6 тип, в котором он выделяет второй тип, где могильная яма и катакомба сооружены на одной оси с меридиональной ориентировкой. К таковым относится курган 2 могильника Мечетсай, датируемый III–II вв. до н.э. (Смирнов, 1964: 84;

1978). М. Г. Мошкова выделяет катакомбные захоронения в 6 тип могил прохоровской культуры. Также она поясняет, что в сарматских погребениях катакомбами называют погребения скамерами, сделанными в узкой стороне входной ямы и являющимися как бы продолжением могильного входа, выполняющего роль дромоса. На основе рассмотренных ею 15 катакомбных захоронений она датирует их IV–II вв. до н.э. (Мошкова, 1963: 21). Подземная конструкция кургана № 3 могильника Караоба находит аналогию в кургане № 6 могильника Берлик, который датируется IV–II вв. до н.э. (Хабдулина, 1987: 13–24). А. Д. Таиров выделяет единичные случаи катакомбных могил в стадии В, которая датируется второй половиной VI – серединой V в. до н.э. В этот период в качестве напутствующей пищи в могилу клали мясо крупного и мелкого рогатого скота, лошади. Относительно керамики можно сказать, что она здесь плоскодонная и круглодонная. Также ямы с катакомбой, вырытой в торцевой стенке, он выделяет в стадии Д, датируемой III–II вв. до н.э. (Таиров, 2004: 3–21).

Золотая серьга, найденная в могильнике Караоба, находит аналогии среди украшений населения прохоровского времени, относящихся к первому, самому распространенному типу изделий. Они характеризуются серьгами в виде кольца с чуть заходящими друг за друга концами, которые бывают заострены. Серьги датируются IV–II вв. до н.э. (Мошкова, 1963: 44). Что касается найденных в катакомбе фрагментов керамики, то аналогом может послужить фрагмент сосуда, найденный в кургане 14 могильника Амангельды. Сосуд с шаровидным туловом, высокой цилиндрической горловиной, по основанию идет валик, от которого вниз устремляются пучки вертикальных резных линий. Он датирован IV–II вв. до н.э. (Хабдулина, 1994: 63). Найденные фрагменты также аналогичны находкам из Приуралья, получившим широкое распространение в IV в. до н.э. К. Ф. Смирнов выделяет их в 1 тип и относит к сосудам с цилиндрическим горлом и отогнутым венчиком, легким ребром по плечу отдела 1 керамика с шаровидным или

эллипсоидным туловом и невысоким узким горлом с прямым или отогнутым венчиком, относимая ко второй группе круглодонных сосудов (Смирнов, 1964: 114–115).

Кости животных, представленные в погребении, происходят от одомашненных представителей фауны, распространенных в этот период времени. Преобладали останки лошади, вероятно принадлежащие одной особи, они были разбросаны во время грабежей по погребальной камере и во входной яме. Разрозненные части скелета лошади, наталкивают на то, что это животное не было похоронено как целая туша, а скорее оно было помещено в погребение в качестве пищевых подношений. Прогрессирующее выветривание в нижних частях кургана могло быть результатом диагенеза *in situ* или повторного воздействия после разграбления. Наличие сильно разрушенной древесины и железа, вероятно, указывает на кислые условия, которые могли повлиять на сохранность поверхности костей.

Заключение

Подводя итог, можно предположить, что погребение было разграблено еще современниками, так как грабители точно спустились в пространство у входа и в погребальную камеру. Сложность подземного сооружения, его параметры свидетельствуют о том, что данный курган принадлежал представителю сарматской родо-племенной знати. Сохранившаяся в могиле золотая серьга, очевидно, являлась маркером высокого статуса погребенного.

Таким образом, курган № 3 могильника Караоба является очередным доказательством существования в IV–II вв. до н.э. в степях Торгая носителей сарматской культуры, которые смещают население улубаевско-тасмолинской культуры в лесостепь (Хабдулина, 1994: 84). К особенностям новой культуры для данного региона относятся: южная ориентировка усопших, распространение катакомбных камер, шаровидные и яйцевидные круглодонные сосуды в сопутствующем инвентаре.

Литература

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. 272 с.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва, 1963. 56 с.

Отчет о научно-исследовательских работах по проекту «Курганы раннего железного века Тургайских степей» в 2016 г. // Архив НИИ «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан. – Астана, 2016. 103 с.

Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. – М.: Наука, 1964. 379 с.

Смирнов К.Ф. Дромосные могилы ранних кочевников Южного Приуралья и вопрос о происхождении сарматских катакомб // Вопросы

древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. С. 56-64.

Таиров А.Д. Периодизация памятников ранних кочевников Южного Зауралья 7–2 вв. до н.э. // Сарматские культуры Евразии: Проблемы региональной хронологии. – Краснодар, 2004. С. 3-21.

Хабдулина М.К. Погребальный обряд раннего железного века Северного Казахстана (VIII–II вв. до н.э.) // Ранний железный век и средневековые Урало-Иртышского междуречья. Международный сборник., Челябинск: Изд-е Башкирского ун-та (подготовил Челябинский ун-т), 1987. С. 3-25.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Гылым, 1994. 170 с.

References

Bobrinskii A. A. 1978. Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniya [Pottery of Eastern Europe. Sources and methods of study]. – M.: Publishinghouse «Science», 272. (in Russian).

Moshkova M. G. 1963. Pamyatniki prokhorovskoi kulturi // Archaeologiya SSSR. Svod archaeologicheskikh istochnikov [Monuments of Prokhorov culture // Academy of Sciences of the USSR Institute of Archeology]. – Moskow. 55. (in Russian).

Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotah po proektu "Kurgany rannego jeleznoogo veka Turgaiskih stepei v 2016 g. // Arhiv NII "Halyq qazynasy" Natsionalnogo muzeiya Respubliki Kazakhstan [Report on the research work «Mounds of the Early Iron Age Turgai steppes.» Astana, 2016. p. 103. // Archive of the Scientific Research Institute «Halyq Qazynasy» of the National Museum of the Republic of Kazakhstan]. 2016 (in Russian).

Smirnov K. Ph. 1964. Savromaty. Rannaiya istoriya i kultura sarmatov [Sauromats. The early history and culture of the Sarmatians]. – M. Science. 379. (in Russian).

Smirnov K. Ph. 1978. Dromosnie mogily rannih kochevnikov Yuzhnogo Priuraliya i vopros o proishojdenii sarmatskikh katakomb [Dromos graves

of the early nomads of the Southern Urals and the question of the origin of the Sarmatian catacombs // Questions of ancient and medieval archaeology of Eastern Europe]. – M: Science. 56-64. (in Russian).

Tairov A. D. 2004. Periodizatsiya pamyatnikov rannih kochevnikov Yuzhnogo Zauralya 7–2 vv. do n.e. // Sarmatskie kultury Evrazii: Problemy regionalnoi khronologii [Periodization of the monuments of the early nomads of the South Trans-Urals of the 7th–2nd centuries BC. // Sarmatian cultures of Eurasia: Problems of regional chronology]. – Krasnodar. 3-21. (in Russian).

Khabdulina M. K. 1987. Pogrebalnii obriyad rannego jeleznoogo veka Severnogo Kazakhstana (VIII–II vv. do n.e.) // Rannii jelezniy vek i srednevekoviya Uralo-Irtyshskogo mezhdurechiya [The funeral rite of the Early Iron Age population of Northern Kazakhstan (8th–2nd centuries BC) // Early Iron Age and Middle Ages of the Ural-Irtysh interfluv. Interuniversity collection]. – Chelyabinsk: Publishing House of Bashkir University. 3-25. (in Russian).

Khabdulina M. K. 1994. Stepnoe Priishimie v epokhu rannego jeleza [The steppe Priishimye in the Early Iron Age], – Almaty: Gylym. 170. (in Russian).

Оңғарұлы А., Қасеналин А., Есенов С., Қалиева Ж., Каирмагамбетов А.
«Халық қазынасы» ҒЗИ, ҚР Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: akan123@mail.ru

ҚАРАОБА ҚОРЫМЫНДАҒЫ ЖҰМЫСТАРДЫҢ АЛҒАШҚЫ НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақалада 2016 жылғы далалық зерттеулер барысында Қостанай облысының Амангелді ауданы әкімшілік аумағына жататын ерте темір дәуірінің Қараоба қорымында атқарылған қазба жұмыстарының алғашқы қорытындылары баяндалған. Ескерткіш аралары алшақ орналасқан ірі оба мен орташа пішінді екі обадан тұрады. Аталған маусымда топырақ үйінділі екі оба зерттелді. № 2 оба кенотаф болып шықса, катакомбалы № 3 обаның жерлеу құрылымы мен ғұрпы, табылған мал-жануарлардың сүйектері (ірі қара, ұсақ мал және жылқы) мен бұйымдарына (алтын сырға, қыш ыдыстарының сынықтары) алдын-ала талдау жүргізу арқылы ол ж.с.д. IV–II ғғ. мерзімделді. Табылған бассүйек бойынша адамның бет-әлпетінің қайта жаңғыртпасы жасалды. Қыш ыдыстарға технологиялық талдаулар жүргізілді.

Түйін сөздер: Торғай, ерте темір дәуірі, сарматтар, оба, катакомба, керамика, сырға.

Onggaruly A., Kasenalin A., Esenov S., Kalieva Zh., Kairmagambetov A.
“National heritage” Research Institute, National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan,
e-mail: akan123@mail.ru

PRELIMINARY WORK RESULTS AT THE KARA OBA BURIAL GROUND

The article presents the results of excavations of the Karaoba burial ground, which is located in the Kostanay region of Amangeldy district. The monument consists of three earthen mounds located remotely from each other. The archaeological work was carried out here in the field season of 2016. Two objects like №2 and №3 were investigated. No burial was found in barrow №2, which makes it possible to define the object as a cenotaph. Under the embankment of barrow №3, a gravel pit with a catacomb was recorded in the northern end of the wall. In the process of clearing the entrance pit, animal bones (cattle, small cattle and horses) were found. The remains of the deceased were found in the catacomb chamber, as well as a golden earring in the form of a ring with ends slightly extending one behind the other and fragments of a ceramic ornamented vessel. The investigated funerary inventory is laid in the period of the 4th–2nd centuries BC.

Keywords: Torgay, early iron age, Sarmatians, barrow, catacomb, ceramic, earring.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН проекта
BR05236868

УДК 902/904

Тлеутабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т.
НИИ археологии им. К.А. Акишева
при Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: danchitto@mail.ru

ГЕНЕЗИС КАЗАХСКОГО ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВА

В статье освещаются вопросы генезиса казахского домостроительства и поиска истоков происхождения стационарных поселений. Значение кыстау (зимовки), как одного из элементов хозяйственной системы, так образа жизни, духовной культуры и мировоззрения казахов-кочевников – было чрезвычайно велико и всеобъемлюще-содержательно на всех этапах их истории. Подчеркивается, что зираты – семейно-родовые кладбища казахов, не случайно располагаются именно на зимовках. Рассматривается, что исследование стационарных поселенческо-жилищных комплексов и архитектурных приемов в строительстве казахов позволяет лучше понять особенности самостоятельной, самобытной материальной культуры казахов. Оно дает основание для нового взгляда на устоявшиеся представления о формах и способах ведения хозяйства населением рассматриваемого в работе региона. В качестве наиболее знаковых элементов культуры, ее материальным воплощением, выступают такие стационарные памятники, как «кыстау», которые на протяжении исторически длительного времени служили местом постоянного проживания.

Ключевые слова: кузеу, поселения, реконструкция, жилище, хозяйство, топография, стратиграфия, природные ресурсы.

Введение

Открытие поселений раннесакского времени в ареале тасмолинской культуры, раннее известной только по погребальным памятникам, открывает новую эпоху в изучении оседлых памятников кочевников. Материал, полученный в ходе исследований, даст ответы на многие проблемные вопросы в изучении данной культуры. Уже сейчас мы ясно видим, что те культурные особенности, которые представлялись ученым в периоды первоначального ее исследования не точны. Раннесакские племена Сарыарки предстают не только и не столько «чистыми номадами», но населением, сочетающим в своем хозяйстве различные способы жизнедеятельности, в том числе элементы оседлости.

В историографии проблемы происхождения культуры раннего железного века можно выделить два основных направления – автохтонное и миграционное. Дискуссии между представителями обоих направлений продолжаются и сейчас. Изучение вопросов происхождения и функционирования поселений раннего железного века позволит взглянуть на данную проблему под другим ракурсом. Непрерывность обживания территории позволяет сторонникам автохтонной теории закрепить свое мнение еще одним доводом. Но, несмотря на это, резкое изменение облика поселений, их топография и функциональное назначение говорит о резкой смене хозяйственных, а соответственно и культурных тенденций в целом в регионе. Это положение может быть использовано при

поиске доказательств в пользу миграционной теории происхождения круга культур раннего железного века. Таким образом, этот вопрос продолжает оставаться остродискуссионным.

Эпоха раннего железного века в Центральном Казахстане представлена большим количеством памятников, преимущественно могильниками и петроглифами. Исследованные поселения раннего железного века находятся либо в лесостепи Северного Казахстана (Актау), либо на земледельческом юге (Баланды, Бабиш-мулла). До некоторого времени это приводило к принципиальному разделению в экономических и культурных формах населения в раннем железном веке и выводу о том, что в степи, не имевшей поселений, скорее всего, доминировало кочевое хозяйство, в то время как в лесостепи предполагался оседлый образ жизни.

Методология исследования

Главная причина сложившейся ситуации заключалась в отсутствии поселений раннего железного века на местах традиционного расположения поселений эпохи бронзы. В ходе поисков поселений, как правило, разведками охватывались равнинные пространства, а именно речные долины, прибрежные полосы, где находятся поселения бронзового века, включая памятники финальной бронзы. Факт отсутствия здесь поселений раннего железного века способствовал формированию предположения о том, что в этот период у населения имелись лишь переносные легкие жилища (Бейсенов, 2002: 32).

Археологические исследования памятников раннего железного века привели к качественному сдвигу не только в накоплении материала, но и в степени изученности сакской проблемы. В 60-90-х годах наблюдается закономерный переход к исследованиям обобщающего характера, воссозданию конкретной исторической реальности в социально-экономическом, политическом, этнокультурном аспектах. Выделение этого этапа развития археологии раннего железного века обосновано в связи с философско-методологической направленностью исследований, принципиально новыми научными открытиями, новым уровнем источников и иными концепциями, новыми приемами работы (Бедельбаева, 2000: 237).

Основная часть

Начало исследований поселений раннего железного века в ареале тасмолинской археологической культуры было положено работами ЦКАЭ. В обобщающей монографии А.Х. Маргулана посвященной памятникам бегазы-дандыбаевской культуры выделена группа памятников переходного этапа от поздней бронзы к раннему железу (VIII-VII вв. до н. э.) в том числе поселения Тагибай-Булак, Суук-Булак (Каркаралы III), Кулман. Основная часть поселений связана с группами населения занимающимися металлургией. А.Х. Маргуланом приводятся планы поселений, описывается вещевой материал, полученный в ходе исследований (Маргулан, 1998: 290).

Поселение Тагибай-Булак находится на территории Баянаульского района, на левой возвышенной террасе ручья Тагибай-Булак, у северо-восточных склонов горного массива Аулие-Кызылтау. Поселение состояло из шести расположенных цепочкой с северо-востока на юго-запад жилых строений с пристройками.

Все жилища были наземного типа с мощными каменными стенами толщиной до 2 м. Наиболее крупное из них находится в юго-западном конце. Основания всех жилищ и пристроек сложены из массивных глыб гранита и песчаника. Все сооружения имеют прямоугольную композицию. Наиболее крупное имеет площадь 375 м², наименьшее – 88 м². Жилища расположены на расстоянии от 4 до 10 м друг от друга. Стены помещений образованы из двух рядов вертикально врытых в землю массивных плит гранита общей высотой 0,8-1,2 м, над поверхностью земли – 40-60 см. Полное пространство между внешним и внутренним рядами заполнено мелкими обломками камня и хорошо забутовано. Судя по всему, перекрытие покоилось на мощных боковых стенах и внутренних опорных столбах, установленных по длинной оси помещения.

Жилище разделено внутренней перегородкой на две части: юго-западную (180 м²) и северо-восточную (150 м²). С южной стороны к жилищу примыкает пристройка – вход в основное помещение. К восточной половине примыкает пристройка с глухой стеной с северной стороны. Стены жилища основательно разрушены, частично сохранились лишь западная и восточная.

В культурном слое жилища 1 встречены разные бытовые предметы, орудия горного

дела, шлаки, обломки тиглей, кости животных, в том числе отдельные трубчатые кости и челюсти лошади. Обнаружены 23 каменные мотыги, 5 рудодробильных орудия, обломки большого и малого тиглей, клинья и др. Каменные мотыги были аккуратно сложены у основания наружных (южной и западной) стен жилища, у каждой стены по 8 мотыг. Из других находок надо отметить ножевидное каменное орудие с двусторонней обработкой длинного конца и прямым лезвием. Предназначено оно, по-видимому, для обработки кожи. Рядом с ним найдено круглое каменное пряслице диаметром 4 см, толщиной 9 мм. Из хорошо обработанных каменных орудий некоторый интерес представляют обломок небольшой терки с углублением в центре и хорошей бортовой частью и точильный камень длиной 6 см, толщиной 1,3 см. Эти орудия получают широкое распространение позднее, в скифское время (Маргулан, 1998: 293).

Из шести жилых сооружений поселения Тагибай-Булак было исследовано жилище 1, самое крупное. Жилище ориентировано длинной осью по линии ЮЗ-СВ, имеет прямоугольную форму с некоторым закруглением на углах. Характерной особенностью керамики данного жилища является и то, что шейки всех котлообразных сосудов снабжены жемчужным орнаментом, или буторками, выполненными техникой вдавливания. В углублениях нередко оставались следы ногтей. Тонкостенных изящных сосудов здесь очень мало. Все сосуды в основной массе плоскодонные, с круглым дном не найдено. Не встречено ни одного сосуда с богатым орнаментом, характерным для эпохи Бегазы-Дандыбая. Кроме жемчужных узоров, в качестве орнамента на глиняных сосудах применены простые ногтевые отпечатки, прочерченные линии и вдавливания концом палочки, оставляющие треугольные и полукруглые отпечатки (Маргулан, 1998: 293-294).

Отсутствие прежней тщательности в изготовлении керамических изделий и богатого орнамента говорит о том, что жители поселения Тагибай-Булак не придавали особого значения художественной обработке изделий, а исходили из утилитарного назначения предмета. То же самое мы видим при обращении к материалам эталонного поселения Кеноткель Х.

Характерными особенностями этих комплексов являются упрощенный тип погребальных конструкций, огрубение керамических изделий, появление орудий труда

и украшений, не свойственных развитому этапу поздней бронзы. Они отражают серьезные изменения, происшедшие в производственных отношениях и культуре общества бегазы-дандыбаевского времени на стадии его перехода к культуре раннего железа. Но, в соответствии с принятой в то время концепцией об отсутствии у кочевников стационарных жилищ, эти поселения исследователем были отнесены к позднему бронзовому веку.

Хотя уже намного раньше крупный исследователь культуры саков С.И. Руденко ставил под сомнение массовый и быстрый переход от оседлой жизни к кочевой населению Евразии. Его высказывания базировались на конкретном археологическом материале из раскопок сакских могильников Алтая, которые свидетельствовали и об оседлости саков этого региона на всем протяжении их жизни (Руденко, 1960). В работе К.А. Акишева, посвященной вопросам происхождения кочевничества, также подчеркивается, что семиреченские саки и усунь не были только кочевниками (Акишев, 1970).

В истории развития хозяйственной деятельности человека в Средней Азии и Казахстане древнее Семиречье занимает особое место. Его географическая среда обусловила своеобразный путь развития хозяйства саков и усуней. Своеобразие состояло в том, что в отличие от районов «классического» земледельческого или кочевого скотоводческого хозяйства здесь скотоводство сочеталось с земледелием, а кочевничество – с полuosедлостью. В Семиречье – горной стране не могло быть многодневных изнурительных переходов с зимних на летние пастбища, как это было в степных и полупустынных районах, например, в Западном и Центральном Казахстане. Комплексность хозяйства, полукочевой и полuosедлый образ жизни у древних усуней доказываются появлением и распространением на территории Семиречья своеобразных типов памятников: в усуньское время – зимовок-поселений, а позднее – укрепленных поселений и городов – убежищ с крепостными стенами, огораживающими большие пространства, свободные или почти свободные от построек (Акишев, 1970: 71).

Такая архитектура памятников возникла, как и в других, схожих с Семиречьем, районах Монголии, Тувы, в результате приспособления строительного конструирования к хозяйству и быту, одинаково отвечающему специфике скотоводства и земледелия, чередованию подвижности и оседлости.

При раскопке зимовки-поселения Актас были получены первые и прямые свидетельства древнеусуньского земледелия. Это орудия обработки земли – каменные мотыги и уборки урожая – бронзовый серп (обломок). При обследовании окрестностей зимовок-поселений обнаружены дополнительные данные о древнеусуньском земледелии. По ним достоверно устанавливается сам факт существования орошаемого земледелия у древних усуней. Масштабы и степень развития его могут быть определены после находок остатков крупных ирригационных сооружений. Этими свидетельствами являются остатки оросительных арыков и небольших обработанных участков площадью 60-150 кв. м., выявленные около некоторых из зимовок-поселений (Актас I, II, IV, V), находящихся в ущельях южного склона хребта Кетменьтау. Судя по единичным находкам черепков древнеусуньской керамики на этих участках или около них, они синхронны зимовкам-поселениям. По-видимому, такие небольшие участки были огородами, хотя нам и неизвестны выращиваемые виды огородно-бахчевых культур. По топографии памятников устанавливается, что обработанные участки размещались на местности, во-первых, максимально обогреваемой солнцем и, во-вторых, куда можно было самотеком подвести воду. Русло оросительных арыков прокладывалось с учетом естественного склона местности, чтобы исток их находился выше орошаемого участка (Акишев, 1970: 71-72).

Вести начало современного этапа изучения поселений раннего железного века в степной части Казахского Мелкосопочника полагаем необходимым с рубежа столетий. В это время уже ведутся направленные поиски оседлых памятников ранних кочевников, в отличие от предыдущего времени, когда господствовала концепция об отсутствии у кочевников эпохи РЖВ оседлых поселений. Открытие все большего числа оседлых пунктов повсеместно в степи заставило исследователей пересмотреть устоявшиеся тенденции и начать изучать исследуемые нами поселения уже в рамках нового направления в археологии раннего железного века. Результатом этого стало открытие в 1998 году разведочным отрядом ИСАЭ на р. Селеты двух поселений раннего железного века Таскора и Таскора I. Поселения расположены на противоположенных берегах на расстоянии 4 км друг от друга. Коллекция поселений представлена бронзовым ножом, наконечником

стрелы, бракованным фрагментом бронзового изделия, каменными мотыжками и керамикой. Последняя немногочисленна и фрагментарна. Было собрано небольшое количество венчиков, анализ которых предполагает преобладание на поселениях сосудов горшечной формы, с короткими прямыми шейками, слабо раздутым туловом, плоскодонные, неорнаментированные. В тесте примеси дресвы, поверхность сосудов темно-серого цвета. Редкие образцы с орнаментом представлены двумя разновидностями – с ямочными вдавлениями и «жемчужинами». Вся посуда довольно крупных размеров: диаметры шеек 20-26 см. Оба поселения синхронные и датируются VIII-VI вв. до н. э. Автор исследования М.К. Хабдулина сравнивает материалы поселения с материалами поселений – Кеноткель X, Тагибай-Булак (Хабдулина, 2003: 195).

На основании материалов поселений автор уточняет хозяйственно-культурный тип населения региона в раннем железном веке. Наличие крупных поселений с капитальными и трудоемкими строениями говорит о стационарности и круглогодичности их использования. Небольшие по площади поселения-стойбища расположенные в горных и мелкосопочных долинах свидетельствуют о сезонном характере отгонного скотоводства.

На современном этапе исследования тасмолинской культуры Центрального Казахстана открыто около 30 пунктов, где зафиксированы небольшие поселения раннего железного века с наземными каменными конструкциями. На 9-ти проведены археологические раскопки (помимо опубликованных в монографии – поселения Бегазы-1, Бегазы-2, Шидертинское-2). Интересна топография центрально-казахстанских поселений, в основном они были привязаны к верхним освещенным склонам возвышенностей. Как и поселения на р. Селеты для раннесакских поселений региона характерны скученная планировка, малая площадь и почти отсутствие культурного слоя. Как отмечают авторы исследования, вероятно поселения могли бытовать в период адаптации к резкому изменению климатических условий и могут характеризоваться как поселения-зимовки.

По хозяйственной направленности поселений раннего железного века предварительно можно отметить один момент. Большое количество мотыг и зернотерок, некоторые предварительные результаты их исследования позволяют ставить вопрос о наличии земледелия

у населения региона в эпоху раннего железа. По мнению исследователей эпохи бронзы региона, земледельческий уклад присутствовал в хозяйстве племен этого периода в качестве второстепенного. Это было пойменное мотыжное земледелие, функционировавшее вдоль рек небольшими площадями. Вряд ли должны были полностью забыть этот уклад племена раннесакского времени. Вероятно, у раннесакских племен региона существовала та форма земледелия, которая была известна у казахов в виде жатаческого (жатак — «лежащий», «неподвижный») хозяйства. Эта форма земледелия функционировала исключительно в орбите зимовочного пространства: небольшие посевы пшеницы, проса, ячменя устраивались возле зимовок, работа по уходу за посевами возлагалась на группу бесскотных сородичей (жатаки), уборка производилась по возвращении старейшин с летовки. Сам по себе такой вид земледелия не является исключительно казахским, напротив, известен он у многих степных скотоводческих народов. Помимо прочего, в качестве наиболее приближенного к казахскому типу можно отметить аналогичную форму земледелия у части степных башкир.

Казахские зимовки обычно комплектовались по группам, в каждой группе было от трех до десяти хозяйств, что подтверждается данными археологии и этнографии. Практически по всей территории Казахстана расположение и планировка зимовок одинаковы. В них жили с конца ноября до начала апреля, причем летом здесь выполняли необходимые работы: строили сараи и ремонтировали жилища, заготавливали сено, дрова и выращивали хлеб. Постоянные зимовки в археологической литературе получили название зимовка-поселение. Такой тип оседлого поселения на территории Семиречья известен со времени саков и усуней (Жолдасбаев, 1976: 48).

Значение открытия поселений раннего железного века заключается в уточнении понятия «номадизм» как хозяйственно-культурного типа и социокультурного явления. Существование поселений с капитальными и трудоемкими по возведению строениями — свидетельство их круглогодичного и стационарного использования. Наличие оседлых памятников второго типа — небольших по площади стойбищ, расположенных в горных и мелкосопочных долинах, свидетельствует о сезонном характере отгонного скотоводства (Хабдулина, 2003: 198).

Еще до выделения в отдельный этап памятники переходного этапа между эпохой

бронзы и РЖВ в Центральном Казахстане были идентифицированы как памятники формирующейся культуры раннего железного века. А.Х. Маргулан писал, что в Центральном Казахстане известна группа памятников, которая, сохраняя культурную традицию эпохи поздней бронзы, в то же время даёт новые материалы, позволяющие судить о начале формирования культуры раннего железа. Наибольший интерес из них представляют группы Бугулы II, Айдарлы (на р. Атасу), Кент (Каркаралинские горы), Былдыдак I (подгруппа Б), поселения Тагибай-Булак (Баянаульского района), Суук-Булак (Каркаралы III) и др. Характерными особенностями этих комплексов являются упрощенный тип погребальных конструкций, огрубение керамических изделий, появление орудий труда и украшений, не свойственных развитому этапу поздней бронзы. Они отражают серьезные изменения, происшедшие в производственных отношениях и культуре общества бегазы-дандыбаевского времени на стадии его перехода к культуре раннего железа (Маргулан, 1998: 290).

На основе анализа керамики Маргулан делает заключение, что поздние памятники кентского некрополя совпадают с концом эпохи поздней бронзы и началом возникновения культуры раннескифского времени. Таким образом, материалы памятников конца эпохи бронзы — начала железа дают ясное представление о смене древней производственной традиции, о начале образования новой культуры, характерной для раннего железа. Для керамики памятников переходного периода от бронзы к железу характерны грубые, упрощенные формы, отсутствие тщательности в изготовлении, часто отсутствие орнамента. Отсюда ясно, что керамика конца бронзовой эпохи — начала эпохи железа приобретает деградированные формы, свойственные керамике раннесакского времени, найденной в курганах Центрального Казахстана (тасмолинская культура).

Важным аспектом изучения поселений раннего железного века является их топография, расположение в ландшафтной нише. Они располагаются несколько в иных местах, нежели поселения предшествующего периода — бронзового века. Тем не менее, исследователи отмечают, что топография, планировка поселений, архитектура жилищ имеют сходство с памятниками поздней бронзы Центрального Казахстана. Этот факт указывает на генетическую преемственность культур

позднего бронзового века и переходного этапа с культурой раннего железного века. Одинаковы конструкции каменных стен, возведение домов на расчищенной скальной поверхности, коридорообразные выходы, наличие зольных отвалов или площадок. Только на поселениях поздней бронзы мощность золы гораздо выше (Атасу, Шортанды-Булак, Бугулы). А.Х. Маргулан связывает наличие зольных площадок с отходами металлургического производства. Поселения раннего железного века по основным характеристикам схожи и с казахскими зимовками. Анализируя оседлые памятники казахов Сары-Арки, С. Жолдасбаев выделяет два типа в их размещении и архитектуре жилищ: на берегу степных рек и в горных ущельях. На степных зимовках жилища земляночные и полуземляночные. В большинстве своем они состоят из двух-трехкамерных землянок и полуземлянок, в плане круглых и продолговатых, от 3 до 5 м, в длину, глубиной 0,5 до 1 м. В горных ущельях возведены наземные постройки из дикого камня. Это по преимуществу наземные жилища, они также насчитывали две-три комнаты. Стены в них сохранились в высоту 0,5-1,5 м. Обмазки стен обнаружить не удалось (Жолдасбаев, 1976: 47).

Поселения раннего железного века топографически тяготеют к склонам возвышенностей. Эти поселения находятся вдали от речных долин – на высоких склонах горных гряд отдельно возвышающихся больших скал. Как правило, расположены в особых топографических точках, представляющих собой восточные, юго-восточные склоны, места, где рельеф образует своеобразную нишу, укрытую окружающими возвышениями. Поселения привязаны к небольшим родникам, стекающим с гор. На многих из них имеются всего по два-три небольших жилища с каменным основанием стен, с хозяйственными постройками и скотными дворами. На более крупных наблюдается меридиональная планировка жилищ. Отдельные жилища малые, многокамерные дома образованы скоплением малых помещений с характерным окружением хозяйственных построек. Выбирались восточные, юго-восточные освещенные стороны, нередко здесь и ныне имеются небольшие родники, часто обнаруживаются высохшие русла. Вместе с тем в ряде случаев убедительные следы русел не выявляются. Жилища «придвинуты» тыльной стороной к верху возвышенности, а входы их ориентированы вниз, в восточную сторону.

Такая картина уже на месте наводит на мысль, что жители поселений укрывались от западных ветров, господствующих в Центральном Казахстане, а также избегали интенсивного снежного покрова, который не залеживается именно на склонах.

В организации поселений раннего железного века выделяются две планировочные схемы: линейная, вдоль берега (Таскора 1, Тагибай-Булак, Кулман); скученные застройки, сгруппированные в отдельные массивы (Таскора). Во втором случае они похожи на отдельные усадьбы, имевшие общие обводные стены или составленные из пристроенных друг к другу строений. Подобный принцип застройки обусловлен суровыми климатическими условиями края и наиболее ярко представлен в планировке казахских зимовок. Например, сдвоенные, строенные сооружения с тамбурными коридорами читаются на плане кыстау Ак-мечеть.

По размерам выделяются крупные поселения, состоящие из 10-40 конструкций (Таскора, Таскора 1, Кулман) и малые стойбища, на территории которых фиксируются 3-4 постройки. Последние характерны для горного и мелкоопочного рельефа (низкогорья Сары-Арки, долины и плато Заилийского Алатау) (Хабдулина, 2003: 198).

Привязка к освещенным склонам возвышенностей, скученная, усадебная планировка, высокий уровень использования камня, подчеркнута малая площадь – все это сугубо важные черты казахских зимовок периода XIX - нач. XX вв. Это доказывается всем комплексом имеющихся источников, в числе которых: разнотематические материалы дореволюционных, советских и современных исследований; сведения архивных фондов дореволюционного периода, современные полевые данные.

Поселения Центрального Казахстана эпохи бронзы, включая и памятники переходного донгальского этапа, расположены в степных долинах на берегах водных источников – рек, крупных ручьев. Оказалось, что эти традиционные места стационарных поселков в начале раннего железного века были заброшены, поселения, достаточно сильно видоизмененные, «перебрались» на верхние склоны, подальше от речных долин. Если это связать с казахским этнографическим материалом, то вывод может быть однозначным – это произошло в результате важных климатических изменений в сторону увеличения осадков и существенного похолодания.

Также необходимо отметить, что памятники тяготеют к местам традиционного расположения казахских зимников XIX - нач. XX вв. Близкое расположение каменных развалов казахских зимовок – частое явление. Шурф на одном поселении (Карпык 1) выявил верхний казахский слой с фрагментом чугунного казана, ниже которого залегал древний слой с керамикой и каменной мотыгой. На ряде раскопанных памятников в дерновом слое встречены разные изделия казахского времени (Керегетас 2 – обломки стеклянной посуды, Сарыбуйрат – фрагмент железной подковы, обломок медного таза, Едирей 3 – обломки изготовленных кузнечным способом бронзовых изделий, в числе которых фрагмент ведра, и т.д.). Близкое нахождение казахских строений повлияло на степень сохранности поселений. Согласно внешнему наблюдению, следы выборки камней имеют все памятники.

Общая картина землепользования казахов нашего региона в целом неплохо известна. Хороший травостой речных долин обеспечивался за счет концентрации снежной массы в зимнее время именно на этих долинных, низинных (приречных) участках. На летовку на речных берегах устраивались относительно большой группой населения, с многочисленным скотом – большими аулами из родственных семей, которые в ряде случаев царские статисты называли «административными аулами». Эта группа к зиме распадалась на маленькие семейные общины («хозаулы», зимовки которых в виде небольших поселков примерно из 2-5 домов были устроены «в горах», т.е. в ущельях, на малоснежных склонах. Верхние склоны и вершины возвышенностей зимой буквально чернели от отсутствия снега и были удобны для пастбы скота, «призимовочными» считались и пастбищные пространства перед данным ущельем (вокруг него), где тебеневал скот в тихую погоду. Вряд ли будет преувеличением сказать, что вопрос о зимниках – это краеугольный камень казахского землепользования, это вопрос жизни и смерти (Бейсенов, Ломан, 2006: 41).

Причина этого лежит в экологической направленности существования данной системы хозяйствования. Условия зимнего обустройства жизни казахов Центрального Казахстана отмечены в ряде публикаций дореволюционной эпохи, исследования и фольклорные данные также проливают свет на этот вопрос. Холодный затяжной период, сильные постоянные ветры, частые снежные бураны, недостаток в топливе

– вот местные условия, ставящие зимний быт и хозяйствование почти в экстремальное положение. В такой экологической обстановке скотоводы-казахи должны были зимники ставить именно на максимально-оптимальной точке, где сходились несколько основных показателей: возвышенность (укрытость от прямых направлений ураганных ветров), склон (отсутствие или малое количество снега), освещенная сторона (раннее таяние снега), наличие призимовочных пастбищ. Интересно, что в этот перечень в качестве жизненно важного не входил водный источник. Если он есть – устраивали небольшой незамерзающий родник. Если его нет (замерзал), но все остальное устраивало, казахи питьевую воду доставляли в кожаных бурдюках, а скот поили снеговой водой.

Несомненно, что такое изменение топографии и планиграфии поселений раннего железного века произошло в силу определенных причин, потребовавших адаптацию населения к каким-то новым природно-климатическим условиям. Если исходить из данных казахской этнографии, некоторые результаты поисков в данном направлении убеждают нас в том, что многие особенности зимних селений (кыстау) казахов данного региона вытекали, как правило, из условий суровой зимы.

Зима на территории Казахского мелкосопочника сопряжена не только с морозами, но, главным образом, с довольно глубоким снегом, частыми буранами, затяжным характером всего холодного периода (сейчас специалисты отмечают значительное смягчение климата). Важно учесть, что снег в Сарыарке, где господствуют сильные ветры, залегают своеобразно. Он покрывает равнины, речные долины, что напрямую способствует хорошему летнему травостою, а на горных склонах, он, как правило, сдувается ветром, что дает возможность зимней пастбы мелкого скота. К весне, в период таяния снега, именно склоновые террасы оголяются гораздо раньше, чем долины. В силу этого население данного региона лето проводило в речных долинах, а зимники располагались в укрытых местах, на склонах гор. В ходе сбора и обработки этнографических данных по вопросам топографии казахских кыстау на изучаемой территории, организации зимнего цикла хозяйствования, особенностей кочевых путей и сезонных переходов местного населения сделаны определенные наметки, еще нуждающиеся в дополнениях (Бейсенов, Ломан, 2006: 42-43).

Выводы

Предположение о наступившем похолодании объясняет и такие параметры поселений раннего железного века, как скученная застройка домов и малая площадь поселка. Первая была вызвана необходимостью сохранения тепла, это хорошо иллюстрируется известным этнографическим материалом. Этнографическими же данными могут быть объяснены и причины уменьшения площади поселений. На склонах нет того изобилия пастбищных угодий, как на берегах рек, здесь в течение длительного холодного периода может прокормиться лишь малое

количество животных. Это означает, что в зимовках, по ущельям можно было селиться только небольшими коллективами.

Зимовки-поселения казахов – кыстау – это своеобразный маркер при поиске раннего железного века. Под развалами казахских кыстау зачастую можно найти более древние слои раннего железного века, как, например, на поселении Кеноткель Х. Или же кыстау и поселение раннего железного века расположены в непосредственной близости друг от друга, в одной так называемой ландшафтной и экологической нише, как поселения Таскора и Таскора 1.

Литература

Акишев К.А. О возникновении оседлости и земледелия у древних усуней Семиречья // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970. – С. 69-78.

Бедельбаева М.В. Изучение раннего железного века Казахстана в 60-90 годах // Известия МОН НАН РК. Сер. Общ. Наук. – Алматы, 2000. – № 1. – С. 237-247.

Бейсенов А.З. Исследования Сарыаркинской экспедиции в Центральном Казахстане // Известия МОН РК. Серия общественных наук. – Алматы, 2002. – № 1. – С. 31-41.

Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Вопросы изучения поселений раннего железного века Центрального Казахстана // Известия НАН РК. Сер. общ. Наук № 1. – Алматы, 2006. – С. 36-45.

Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV–XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алматы: Наука, 1976. – С. 46-58.

Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алматы, 1998. – 400 с.

Руденко С.И. Культура поселения Центрального Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1960.

Хабдулина М.К. Поселение раннесакского времени на реке Селеты // Степная цивилизация Восточной Евразии. Т. 1. Древние эпохи. Научное издание. – Астана, 2003. – С. 189-214.

References

Akishev K.A. O vozniknovenii osedlosti i zemledelia ý drevnih ýsýnei Semirechá // Po sledam drevnih kúltýr Kazahstana. – Alma-Ata, 1970. – S. 69-78.

Bedelbaeva M.V. Izýchenie rannego jeleznoego veka Kazahstana v 60-90 godah // Izvestia MON NAN RK. Ser. Obsh. Naýk. – Almaty, 2000. – № 1. – S. 237-247.

Beisenov A.Z. Issledovania Saryarkinskoi ekspedisiý v Sentralnom Kazahstane // Izvestia MON RK. Seria obshestvennyh naýk. – Almaty, 2002. – № 1. – S. 31-41.

Beisenov A.Z., Loman V.G. Voprosy izýchenia poseleni rannego jeleznoego veka Sentralnogo Kazahstana // Izvestia NAN RK. Ser. obsh. Naýk

№ 1. – Almaty, Gylym, 2006. – S. 36-45.

Joldasbaev S. Typy osedlyh poseleni kazahov po dannym arheologicheskikh issledovaniýýnogo i Sentralnogo Kazahstana (XV–XIX vv.) // Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. – Almaty: Naýka, 1976. – S. 46-58.

Margýlan A.H. Sochinenia. V 14 tomah. Tom 1. Begazy-dandybaevskaia kúltýra Sentralnogo Kazahstana. – Almaty, 1998. – 400 s.

Rýdenko S.I. Kúltýra poselenia Sentralnogo Altaia v skifskoe vremá. – Moskva-Leningrad, 1960.

Habdýlina M.K. Poselenie rannesakskogo vremeni na reke Selety // Stepnaia sivilizatsia Vostochnoi Evrazii. T. 1. Drevnie epohi. Naýchnoe izdanie. – Astana, 2003. – S. 189-214.

Тлеугабұлов Д.Т., Дукомбайев А.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы

К.А. Ақышев атындағы Археология ҒЗИ,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: danchitto@mail.ru

ҚАЗАҚ ҮЙ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИ

Мақалада қазақ үй құрылысының генезисі және стационарлық елді мекендердің шығу тегін іздеу мәселелері қарастырылған. Көшпелілер тарихының барлық кезеңдерінде қыстаудың шаруашылық жүйенің элементі ретінде де, қазақ-көшпелілердің тұрмыс салты, рухани мәдениеті және дүниетанымы ретінде де маңызы жоғары болды және тұрмыстың барлық салаларын қамтыды. Зираттар – қазақтардың рулық-туыстық жерлеу орындары қыстауларда орналасуы кездейсоқ емес екендігіне назар аударылады. Стационарлы қоныстық-тұрғын үй кешендерінің және құрылыстағы архитектуралық әдістерді зерттеу қазақтардың өзіндік, ерекше материалдық мәдениетінің ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Жұмыста қарастырылып отырған аймақтағы шаруашылық жүргізу формалары мен әдістеріне деген тұрақталып қалған көзқарасты қайта қарауға негіз болады. Ұзақ уақыт бойы тұрақты тіршілік ету орны болып табылатын қыстау мәдениеттің маңызды элементтері, оның материалдық бейнесі болып табылады.

Түйін сөздер: күзеу, қоныстар, реконструкция, тұрғын жай, шаруашылық, топография, стратиграфия, табиғи ресурстар.

Tleugabulov D.T., Dukombaiyev A.T.

Akishev Research Institute of Archaeology,

the L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: danchitto@mail.ru

THE GENESIS OF KAZAKH HOUSE-BUILDING

The article highlights the issues of the genesis of the Kazakh house-building and the search for the origins of stationary settlements. The importance of kystau (wintering), as one of the elements of the economic system, as well as the way of life, spiritual culture and worldview of Kazakh nomads, was extremely great and comprehensively meaningful at all stages of their history. It is emphasized that the zirat (cemetery) are the family and clan cemeteries of the Kazakhs, and it is not by chance that they are located precisely at winter quarters. It is considered that the study of stationary settlement-housing complexes and architectural techniques in the construction of Kazakhs allows for a better understanding of the features of the independent, original material culture of Kazakhs. It provides a basis for a new look at the well-established ideas about the forms and methods of economic management by the population of the region under consideration. The most significant elements of culture, its material embodiment, are such stationary monuments as "kystau", which for a historically long time served as a place of permanent residence.

Keywords: kuzeu, settlements, reconstruction, dwelling, economy, topography, stratigraphy, natural resources.

Работа выполнена в рамках исполнения проекта грантового финансирования МОН РК AP08857699 «Симбиоз кочевой и оседлой культуры казахов как цивилизационный код степи».

УДК 902:94(574.52)

Шагирбаев М.С.

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,

г. Алматы, Казахстан

e-mail: mambet__87@mail.ru

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА ТАЛГАР (по материалам раскопа 3, 1989 г.)

Средневековое городище Талгар находится на южной окраине одноименного города в 25 км к юго-востоку от Алматы. Оно расположено на правом берегу р. Талгар при выходе ее из ущелья, примыкая своей южной частью к подошве первой гряды гор Заилийского Алатау. Центральная часть памятника представляет собой несколько возвышенный над общей поверхностью подчетырехугольный в плане участок, ориентированный углами по сторонам света, с незначительными отклонениями. Размеры его сторон, м: северо-восточной – 300, северо-западной – 298, юго-западной – 280, юго-восточной – 320, что составляет площадь – 9 га. Средневековый Талгар просуществовал с VIII до начала XIV в. История изучения остеологических материалов городища Талгар начинается с начала 70-х годов прошлого века. Первые упоминания об остеологическом материале встречаются в исследованиях К.М. Байпакова. В статье рассматриваются некоторые результаты палеозоологического исследования остеологических материалов из средневекового городища Талгар. Материалы были получены в раскопке 1989 года, на участке №3 (раскоп 3). Остеологические материалы предварительно были исследованы палеозоологом Л.А. Макаровой. После этого долгие годы хранились в хранилище Института археологии им. А. Х. Маргулана. 2019-2020 году М.С. Шагирбаевым были повторно исследованы. Количество материала составляет 122 костных остатка животных и птицы (Табл. 1).

Ключевые слова: Средневековое городище Талгар, остеология, археозоология, виды животных, остеометрический анализ.

Введение

Костные остатки животных из средневековых памятников служат важным источником информации о скотоводстве, охоте, рационе питания, а также скорняжном и косторезном деле древнего населения. По их видовому составу можно судить о наличии определенных видов домашних животных, о промысловой фауне и возможно способах ее добычи. Анализ остеологических материалов сегодня

позволяет полнее осветить вопросы становления и развития домашнего скотоводства у древнего населения изучаемого региона. История палеозоологических исследований остеологических материалов из городища Талгар начинается с 70-х годов прошлого века. В археологических работах 1971 года, из раскопа – I были найдены костные материалы. Видовое определение костных остатков проводил палеозоолог Л.А. Макарова (Байпаков, 1973: 74). Анализ остеологического материала

позволяет получить представление о составе домашнего стада усадьбы. В нем 45% составляют кости лошадей и коров и 10% - кости мелкого рогатого скота. Найдены кости горного козла (тау-теке) и рога маралов со следами спилов. В раскопе – II было обнаружено скопление овечьих астрагалов (около пятидесяти) и череп марала со спиленными рогами (Савельева, 1994: 29-30). Анализ остеологического материала с раскопа III показал, что по видовому составу костные остатки распределились следующим образом: крупный рогатый скот - 30%, мелкий рогатый скот, в том числе козы - 35%, лошади – 21%, кости осли и верблюда - 14% (Савельева, 1994: 32). В этой статье мы повторно и более детально рассматривали эти материалы. Так как ранее приведенные данные по материалам раскопок III, были предварительны и абстрактны. Повторные исследования дали нам интересные данные о древней фауне, составе стаде, охотничье-промысловой детальной и о пищевом рационе древних жителей городища. В помещении 6, усадьбы II на полу между суфой и проходом в южной стене обнаружено 6 черепов и другие кости барсука. Около суфы у северной стены на полу помещения обнаружены спил рога оленя-марала с просверленным отверстием (Савельева, 1994: 64). При расчистке помещения 8, усадьбы II найдены черепа и кости баранов, крупного рогатого скота, лошади и множество костей. Определение и подсчет остеологического материала произведены палеозоологами Л.А. Макаровой и Т.Н. Нурумовым (Савельева, 1994: 65). Среди костного материала из помещения 10, имеются черепа и кости лошади, верблюда, коровы, овца, ягнят, козы и ослов. В костных остатках есть вторая фаланга свиньи. Кость принадлежит молодой особи (отсутствует верхний эпифиз), что затрудняет ее определение как домашней или дикой формы (Савельева, 1994: 67). Анализ костных материалов усадьбы III, помещения 20 показывает разнообразность материалов. Среди костного материала есть черепа и кости лошади, верблюда, коровы, овца, ягнят, коз и ослов, а также кости и черепа барсука, спил рога и кости оленя, волка. Незначительное количество

костей принадлежит птице (Савельева, 1994: 69). Видовой состав костных материалов усадьбы V, весьма интересен. Здесь были найдены кости верблюда, лошади, коровы, барана, козы, осли, собаки и курицы (Савельева, 1994: 72).

При раскопке усадеб VI-IX было найдено множество костей животных. Среди костей диких животных есть кости барсука и волка. Незначительное количество костей принадлежит птице и крупной рыбе (Савельева, 1994: 76).

Весьма интересную информацию о древней фауне дают нам изделия из кости и рога. При раскопках собрано значительное количество рогов со следами спилов и надрезов. Рога принадлежат оленю, горному козлу (тау теке), сайгаку и домашним животным. Обнаружено много проколов (из грифельной кости лошади – Ш.М.) и игральные кости с отверстиями – астрагалов (Савельева, 1994: 126-129).

История археозоологического исследования остеологических материалов средневекового городища Талгар, показал что, почти все костные материалы являются кухонными остатками. Доля охотничьего промысла не велика. Пищевой рацион достаточно широкий. Остеологические материалы были найдены в основном на территории усадьбы.

Материал и методы исследования

В исследовании использовались стандартные методы исследования палеозоологии. При описании сохранности костей использовался метод Н.Г. Ерохина и О.П. Бачуры (Ерохин, Бачура, 2011: 62-69). В отдельном описании костей использовалась международная ветеринарная анатомическая номенклатура, утвержденная Всемирной ассоциацией ветеринарных анатомов (Междун., 2013: 33-55). В морфометрических исследованиях костных остатков использовались статистические методы биологии (Зверев, Зефилов, 2013: 15-19). Отдельные элементы скелета сравнивались с остеологическими материалами из средневекового караван сарая Шенгельды и торткул Акыртас (по материалам К.М. Байпакова и З.Ж. Шарденовой).

№	Виды животных	Количество костей и особей	Количество костей (%)
1	Крупный рогатый скот – <i>Bos taurus</i>	42/11	34,4
2	Овца – <i>Ovis aries</i>	29/7	23,7
3	Лошадь – <i>Equus caballus</i>	25/8	20,4
4	Коза – <i>Capra hircus</i>	1/1	0,8
5	Мелкий рогатый скот – <i>Capra et Ovis</i>	4/1	3,2
6	Собака – <i>Canis familiaris</i>	2/1	1,6
7	Косуля – <i>Capreolus pygargus</i>	1/1	0,8
8	Медведь – <i>Ursus arctos</i>	1/1	0,8
9	Птица – <i>Aves indet</i>	2/1	1,6
10	Млекопитающие (неопределимые)	15	12,2
ВСЕГО		122/32	100,0

Таблица 1. Количество костных остатков животных из городища Талгар
(по материалам раскопа III)

ВИДОВОЙ ОБЗОР КОСТНЫХ ОСТАТКОВ

Крупный рогатый скот – *Bos taurus* L., 1758

Кости крупного рогатого скота составляют 42 экземпляра это 32,0 % от общего количества костей животных (Табл. 2). Происходят они не менее как от 11 особей разного пола и возраста. Изучение состояния системы коренных зубов показывает преобладание взрослых животных. В нашем примере было определено два экземпляра целых нижних челюстей и отдельные зубы (м³). Результаты исследования показали что нижние челюсти и отдельные коренные зубы происходят от животных старше 24-28 месяцев, т. е. уже взрослых. Состав элементов скелета показывает что в основном преобладают кости конечностей, вернее проксимальные части ног (Табл. 3). Более 60% костей крупного рогатого скота раздробленные. Индекс раздробленности не ординарен. По методике Е. Антипина индекс раздробленности колеблется от 0,5 до 2 дм³. Целые кости в основном зубы, первый шейный позвонок, пяточные, таранные, карпальные и тарзальные кости (Табл. 4-5). К аналогичным результатам приводит изучение еще более многочисленных данных по состоянию синостозов у костей конечностей. Известно, в частности, что процесс срастания нижних эпифизов метаподий с телом

кости завершается к 24-28 месяцам (Цалкин, 1967: 114-117). У изученных с этой целью 4 экз. пястных и плюсневых костей только у одного оказались еще свободными от эпифизов и, следовательно, все остальные принадлежали животным старше 2 – 2,5 лет. Из двух пяточных костей у обеих процесс синостозирования уже завершен и они должны быть отнесены к животным старше 3 лет. Все эти данные показывают, что в преобладающем большинстве кости скота происходят от взрослых особей. Нижние челюсти (*Mandibular*) два экземпляра, у обеих имеется коренной зуб М₃. Оба принадлежат к правым ветвям челюсти. Атлант (*Atlas*) крупного рогатого скота очень массивный. Ширина каудально-суставной поверхности – 105,2 мм, Ширина краниально-суставной поверхности – 48,0 мм. Лопатки (*Scapula*) все раздробленные. Ость и акрацион у одной лопатки специально срезан? У остальных такие антропогенные воздействия не наблюдаются. Бугры пяточных костей (*Calcaneus*) приросли, один из них очень массивный. Такие массивные элементы мы наблюдаем у пястных, плюсневых и берцовых костей. Массивность костей дает информацию, что в пищу использовался взрослый и пародистый бык.

№	Признаки	Osteologia	Кол-во (Ц)*	Кол-во (Ф)*
1	Череп (скуловая кость)	<i>os zygomaticum</i>	0	1
2	Нижняя челюсть	<i>Mandibular</i>	1	1
3	Атлант	<i>Atlas</i>	1	0
4	Зубы	<i>Dente</i>	4	0
5	Лопатка	<i>Scapula</i>	0	3
6	Плечевая кость	<i>Humerus</i>	0	4
7	Лучевая кость	<i>Radius</i>	0	2
8	Бедренная кость	<i>Femur</i>	0	3
9	Пяточная кость	<i>Calcaneus</i>	2	0
10	Берцовая кость	<i>Tibia</i>	0	3
11	Таранная кость	<i>Talus</i>	1	0
12	Тарзальная кость	<i>os tarsi</i>	1	0
13	Карпальная кость	<i>os carpi</i>	1	0
14	Ребро	<i>Costa</i>	0	5
15	Пястная кость	<i>ossa metacarpi</i>	1	0
16	Плюсневая кость	<i>ossa metatarsi</i>	0	1
17	Метаподия	<i>Metapodium</i>	0	2
18	Фаланга 1 (путовая кость)	<i>Phalanges 1</i>	2	1
19	Фаланга 3 (копытная кость)	<i>Phalanges 3</i>	2	0
ВСЕГО:			16	26

Таблица 2. Элементы скелета и сохранность костей крупного рогатого скота

Вид	Кость	Промеры*	Данные (мм)		
Крупный рогатый скот	Пястная кость	Длина пясти в мм	212		
		Ширина проксимального эпифиза в мм	74,4		
		Ширина дистального эпифиза в мм	75,8		
		Ширина диафиза в мм	44,0		
		Длина проксимального эпифиза в мм	20,7		
		Индекс ширины верхнего конца в %	35,0		
		Индекс ширины нижнего конца в %	35,7		
		Индекс ширины диафиза в %	20,7		
	Таранная кость	Медиальная длина	52,1		
		Латеральная длина	57,4		
		Ширина дистального блока	33,1		
		Сагитальная длина	45,4		
		Ширина медиальная	29,0		
		Ширина латеральная	29,8		
	Пяточная кость (2 экз)	Наибольшая длина	138,1	117	
		Наибольшая ширина	37,5	30,3	
	Бедренная кость	Ширина дистального эпифиза	67,0	40,6	
	Плюсневая кость	Ширина проксимального эпифиза	58,4		
		Ширина дистального эпифиза	54,0		
	Путовая кость (3 экз)	Ширина проксимального конца	29,0	0	24,7
		Ширина дистального конца	0	25,5	21,6
		Ширина диафиза	24,5	21,8	19,8
		Сагитальная длина	47,3	52,2	45,0
	Атлант	Ширина каудально-суставной поверхности	105,2		
		Ширина краниально-суставной поверхности	48		
	Берцовая кость	Ширина проксимального эпифиза	63,8	53,1	
		Длина проксимального эпифиза	46,2	39,0	

Таблица 3. Промеры костей крупного рогатого скота

* промеры соответствует методике А.В. Дриш

Нижняя челюсть крупного рогатого скота. Промеры по Дришу (мм)							
3*	5	6	7	12	15a	15c	15b
105,6	229	230	122,9	147,4	68,8	35,5	43,8
102	215		114,3		73,1		47,5
Состояние системы коренных зубов нижней челюсти					Возраст животного (месяц)		Количество костей
Есть М ³ (правая)					Старше 28		2

Таблица 4. Промеры нижней челюсти крупного рогатого скота

*Аббревиатура соответствует А.В. Дришу

Соотношения отделов скелета	Ко-во
Голова (череп, н. челюсть, зубы)	8
Туловище (позвонки, ребра, грудина)	5
Проксимальные части ног (лопатка, таз, плечевые, лучевые, локтевые, бедренные, берцовые кости и коленная чашечка)	18
Дистальные части ног (карпальные и тарзальные, пястные, плюсневые, метаподиальные, сесамовидные кости и фаланги 1, 2, 3)	11
Всего кости	42

Таблица 5. Соотношения отделов скелета крупного рогатого скота

Мелкий рогатый скот – *Capra hircus* L., 1758; *Ovis aries* L., 1758

Кости мелкого рогатого скота, точно определенные кости овцы и козы составляют 34 экз. это 25,9% от общей массы кости животных. Здесь мы будем рассматривать все кости МРС, овцы и козы вместе. Среди костей МРС преобладают овцы (29 экз), козам принадлежит только 1 экз проксимальный конец лучевой кости. Кости МРС это обломки позвонков и лучевой кости. Из-за не сохранности эпифизов трубчатых костей, мы не сможем определить точную видовую принадлежность костей. Ниже приводится морфометрические промеры костей овцы и сравнение по признакам (Табл. 6-10).

Среди элементов скелета преобладают кости черепа (*mandibular, dente*) и проксимальные части ног (*scapula, humerus, radius, ulna, tibia*). Из таблицы видно, что почти все кости раздробленные. Целыми сохранились только одна нижняя челюсть с м³ и зубы (есть м³). М³ это третий молярный зуб, который вырастает у овец возраст которых старше 24 месяцев. Из показания срастания молярных зуб мы узнаем возраст животных. Среди нижних челюстей у одного отсутствует м₁, у двоих имеется м₁, еще две нижние челюсти с м₂ и три с м₃. Анализ показывает, что в основном употребляли в пищу овцы среднего возраста (от 12-24 месяц и старше 24 месяц). У большинство костей посткраниального скелета эпифизы приросли. Одна плечевая кость меньшего размера, хотя эпифиз уже прирос.

Сравнение. У всех сохранившихся костей проводился остеометрический анализ результаты которого весьма интересны. Размеры нижних

челюстей овцы из Талгар меньше чем размеры костей из других средневековых памятников Жетысу. У нижних челюстей производилось 11 промеров по методике А. Дриш.

Размер от края 3-го молярного зуба до каудального угла (по А.Дриш – №3) у Талгарских овец составляет 48,4-53 мм. Эти же размеры у овец Таласской долины (Акыртасский торткуль) составляет 58,5-73,7 мм. Размер от первого премолара до каудального угла (Талгарский овец) 111,6 мм, у овцы Акыртасского торткуля 131,4 мм. У большинства нижних челюстей Талгарских овец высота от вентрального края до альвеолярного ряда (дорсальный край) меньше чем у овец Таласской долины. Длина альвеолярного ряда у Талгарских овец (есть м³) 57,1-60 мм, этот же размер у овец Таласской долины 76,1-79,5 мм, у овец Шуйской долины 61,9-62,1 мм. Морфометрический анализ показывает что размеры нижних челюстей у Талгарских овец отличаются от размеров овец Шу-Таласской долины.

Размеры дистальных эпифиз плечевых костей Талгарских овец очень близки к размерам овцы Таласской и Шуйской долины. Сагитальная длина таранных костей у Талгарских овец одинакова с размерами таранных костей средневекового городища Кастек, Шенгельды и торткулей Шуйской долины. Сходные размеры по таранным костям наблюдаются у овец Чирик рабадской культуры из Сырдарийской долины.

Реконструкция. Талгарские овцы были небольшие. Плохая сохранность и раздробленность пястных и плюсневых костей не дают возможность определения овец по высоте в холке.

№	Признаки	Osteologia	Кол-во (Ц)*	Кол-во (Ф)*
1	Нижняя челюсть	<i>Mandibular</i>	1	6
2	Зубы	<i>Dente</i>	7	0
3	Лопатка	<i>Scapula</i>	0	3
4	Плечевая кость	<i>Humerus</i>	0	2
5	Лучевая кость	<i>Radius</i>	0	4
6	Локтевая кость	<i>Ulna</i>	0	1
7	Берцовая кость	<i>Tibia</i>	0	1
8	Таранная кость	<i>Talus</i>	1	0
9	Плюсневая кость	<i>ossa metatarsi</i>	0	3
ВСЕГО:			9	20

Таблица 6. Элементы скелета и сохранность костей мелкого рогатого скота

Соотношения отделов скелета	Ко-во
Голова (<i>череп, н. челюсть, зубы</i>)	14
Проксимальные части ног (<i>лопатка, таз, плечевые, лучевые, локтевые, бедренные, берцовые кости и коленная чашечка</i>)	12
Дистальные части ног (<i>карпальные и тарзальные, пястные, плюсневые, метаподиальные, сесамовидные кости и фаланги 1, 2, 3</i>)	3
Всего кости	29

Таблица 7. Соотношения отделов скелета мелкого рогатого скота

Вид	Кость	Промер	Данные (мм)			
Овца	Зубы	Наибольшая длина (Р)	50,3/29,4		44,3/24,5	
		Ширина	9,1		9,1	
	Плечевая кость (2 экз)	Ширина дистального эпифиза	31,1 (овца)		34,6 (МРС)	
		Лучевая кость	Ширина проксимальной фасетки	30,0	30,2	31,2
	Ширина проксимального конца		34,4	33,2	35,7	34,9
	Локтевая кость	Длина локтевого отростка	40,4		40,2 (коза)	
		Ширина диафиза локтевого отростка	25,1		23,3 (коза)	
		Ширина от венечного отростка до тела	27,8		27,9 (коза)	
	Берцовая кость	Ширина дистального конца	29,1			
		Толщина дистального конца	21,2			
	Таранная кость	Длина медиальная	29,8			
		Длина латеральная	31,2			
		Ширина дистального конца	20,4			
		Сагитальная длина	23,9			
		Толщина медиальная	19,7			
		Толщина латеральная	18,1			
Плюсневая кость	Ширина проксимального конца	22,3		23,3	20,5	
	Толщина проксимального конца	23,1		22,7	20,8	

Таблица 8. Промеры костей мелкого рогатого скота

Нижняя челюсть мелкого рогатого скота. Промеры по Дришу (мм)											
	3	5	6	7	8	9	12	13	15a	15c	15b
M ¹ есть	53	111,6	127,4	60	29,6	28,8	61,8	61,8	34	14,1	23,3
M ² есть	0	0		57,1	0	28,4	0	0	35,7	17,3	24,7
M ³ есть	0	0	0	0	0	31,3	0	0	0	18,5	28,4
M ³ есть	0	0	0	0	0	31,6	0	0	0	18	26,8
M ³ есть	48,4	0	0	0	0	0	57,5	0	0	0	0

Таблица 9. Промеры нижних челюстей мелкого рогатого скота

Состояние системы коренных зубов нижней челюсти	Возраст животного месяц	Количество костей	% от общего количество костей
M ₁ отсутствует	До 3	1	3,4
M ₁ есть, отсутствует M ₂	3-12	2	6,8
M ₂ есть, отсутствует M ₃	12-24	2	6,8
M ₃ есть	Старше 24	3	10,3

Таблица 10. Возрастной состав мелких рогатых скот

Лошадь – *Equus caballus* L., 1758

Кости лошади по величине на третьем месте. По отделам преобладают кости посткраниального скелета. Целыми сохранились только коренные и резцовые зубы, таранные кости и копыта. Остальные все раздробленные кухонные остатки (Табл. 11-13).

Описание костей.

Зубы. Количество зубов лошади 5 экземпляров. Из них четыре коренных и один резец. Из коренных зубов один еще не стертый, два сильно стертые. Один принадлежит к молодой особи.

Нижняя челюсть. Количество нижних челюстей два экземпляра. Обе челюсти раздробленные и принадлежат к правой ветви. У одной нижней челюсти сохранился только альвеолярный ряд. Видны только премолярные зубы. У второй нижней челюсти частично сохранилась резцовая часть, вентральный и альвеолярный край.

Лопатка. Количество лопаточных костей три экземпляра. У первой лопатки сохранилась

суставная впадина и шейка. Центральная часть и ость лопатки раздроблен. Лопатка из правой части тела принадлежит к молодой особи. Вторая и третья лопатка тоже из правой части тела, одна из них очень крупная. Длина суставной впадины третьей лопатки 60,2 мм. У другой лопатки размер этого признака 43,6 мм.

Сравнение. Дистальные концы метаподий Талгарских лошадей составляют 49,2; 44,9 и 47,2 мм. Эти же размеры у Акыртасских лошадей в пределах 41-44,2 мм. Наибольшая длина путовой кости Талгарской лошади 88,2 мм, у лошади Акыртасского торткуля 63,07-85,34 мм. Наибольшая высота таранной кости 66,9 мм. Наибольшая медиальная длина 69,2 мм. Эти признаки у костей лошади из Акыртасского торткуля довольно меньшего размера. Размеры других признаков очень схожие. Результаты анализа морфометрических признаков свидетельствуют что костные остатки лошади Илийской и Таласской долины возможно принадлежат одной породе.

№	Признаки	Osteologia	Кол-во (П)*	Кол-во (Ф)*
1	Коренные зубы	<i>Dentes molares</i>	4	0
2	Резец	<i>Dentes incisivi</i>	1	0
3	Нижняя челюсть	<i>Mandibular</i>	0	2
4	Лопатка	<i>Scapula</i>	0	4
5	Ребро	<i>Costa</i>	0	3
6	Лучевая кость	<i>Radius</i>	0	1
7	Бедренная кость	<i>Femur</i>	0	1
8	Берцовая кость	<i>Tibia</i>	0	1
9	Таранная кость	<i>Talus</i>	1	0
10	Пястная кость	<i>ossa metacarpi</i>	0	1
11	Метаподия	<i>Metapodium</i>	0	3
12	Фаланга 1 (пуговая кость)	<i>Phalanges 1</i>	1	2
ВСЕГО:			7	18

Таблица 11. Количественный состав элементов скелета лошади

Соотношения отделов скелета	Кол-во
Голова (череп, н. челюсть, зубы)	7
Туловище (позвонки, ребра, грудина)	3
Проксимальные части ног (лопатка, таз, плечевые, лучевые, локтевые, бедренные, берцовые кости и коленная чашечка)	8
Дистальные части ног (карпальные и тарзальные, пястные, плюсневые, метаподиальные, сесамовидные кости и фаланги 1, 2, 3)	7
Всего кости	25

Таблица 12. Соотношения отделов скелета лошади

Вид	Кость	Промер	Данные (мм)			
Лошадь	Коренной зуб (4 экз)	Длина	25,7	25,7	28,2	27,6
		Ширина (верхний конец)	27,5	22,6	22,9	17,5
	Лопатка (3 экз)	Наименшая длина шейки	51,4	41,9	0	
		Длина суставной впадины	43,6	0	60,2	
		Длина впадины с суставным отростком	64,3	0	0	
		Ширина суставной впадины	36,5	35,1	48,2	
	Таранная кость	Наибольшая медиальная длина (LmT)	69,2			
		Наибольшая высота (GH)	66,9			
		Наибольшая ширина (GB)	67,0			
		Ширина дистальной поверхности (BFd)	58,1			
	Бедрен. кость	Ширина дистального блока	119,5			
	Плюсневая кость	Ширина верхнего конца	46,0			
	Метаподия (3 экз)	Ширина нижнего конца	49,2	44,9	47,2	
		Наибольшая длина	88,2	0	0	
	Фаланга 1 (3 экз)	Ширина диафиза	34,4	0	0	
		Ширина дистальной поверхности (BFd)	42,0	0	0	
		Ширина дистального конца	44,4	0	0	
		Ширина проксимального конца	51,6	50,6	0	
		Толщина проксимального конца	27,2	27,4	26,1	

Таблица 13. Промеры костей лошади

Собака – *Canis (Canis) familiaris* L., 1758

Собаке принадлежит один экз. нижней челюсти и шейный позвонок. В нижней челюсти сохранились резцовый, альвеолярный и вентральный края. Угловой и венечный отросток нижней челюсти расколоты. Промеры признаков нижней челюсти проводилась по методу А.Дриша (Табл. 14-15).

Косуля – *Capreolus pygargus* P., 1771

Вид представлен единственной костью фрагментом нижней челюсти (Табл. 14). Морфометрическое измерение не производилось.

Медведь – *Ursus arctos* L., 1758

Остатки вида представлены фрагментом лопаточной кости (Табл. 14). Результаты остеометрического анализа пока не с чем сравнить.

Птица – *Aves indet*

Остатки птицы немногочисленны, представлены фрагментами бедренной и плюсневой кости (Табл. 14). Каждой кости по нескольким признакам проводилось морфометрическое измерение. По размерам они значительно меньше чем кости курицы. Из-за отсутствия эталонных материалов птицы, видовую принадлежность определить трудно.

Признаки					
Кость	<i>Osteologia</i>	Собака	Медведь	Косуля	Птица
Нижняя челюсть	<i>Mandibular</i>	1	0	1	0
Лопатка	<i>Scapula</i>	0	1	0	0
Бедренная кость	<i>Femur</i>	0	0	0	1
Плюсневая кость (цевка)	<i>Ossa metatarsi</i>	0	0	0	1
Шейный позвонок	<i>Vertebrae cervicales</i>	1	0	0	0
ВСЕГО		2	1	1	2

Таблица 14. Состав элементов скелета диких животных и птицы

Вид	Кость		Промер		Данные (мм)
Медведь	Лопатка		Наименьшая длина шейки		41,8
			Длина суставной впадины		38,0
			Ширина суставной впадины		25,9
Птица	Бедренная кость		Ширина дистального конца		12,0
			Толщина дистального конца		12,2
	Плюсневая кость (цевка)		Ширина дистального конца		14,0
7	8	9	13	19	20
92,2	79,8	67,5	22,9	28,0	22,7

Таблица 15. Промеры костей медведя, птицы и промеры нижней челюсти собаки (аббревиатура промеров собаки соответствует методике Дриша)

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Тафономический анализ. Факторами накопления костных остатков из раскопа III являлись человеческие действия, о чем свидетельствует большое количество раздробленных кухонных остатков костей. Наличие на некоторых костях погрызов дают основание думать, что попадание некоторых остатков на территории городища было связано с жизнедеятельностью четвероногих хищников (следы погрызов встречаются у костей мелкого рогатого скота и птицы). Следов

химической коррозии (пребывания в желудке) и остеофагии не встречались. Тафономический анализ показывает, что преобладают кости крупного рогатого скота (Табл. 16). В ранних исследованиях костных материалов из городища не всегда были указаны количественный состав и состав элементов скелета. Поэтому мы не можем сказать о точном преобладании костей домашних животных. Ниже приведены данные о преобладании костей домашних животных по данным раскопов I-III (Табл. 16).

№	Местонахождение	Количество костей КРС	Количество костей лошади	Количество костей мелкого рогатого скота
1	Раскоп I	17	22	3
2	Раскоп III*	30%	21%	35%
3	Усадьба II, помещение 8	— ***	—	—
4	Усадьба II, помещение 10	—	—	—
5	Усадьба III, помещение 20	—	—	—
6	Усадьба V	—	—	—
7	Усадьба VI	—	—	—
8	Усадьба VII	—	—	—
9	Усадьба VIII	—	—	—
10	Усадьба IX	—	—	—
11	Раскоп III**	42	25	34
ВСЕГО		59+30%	47+21%	37+35%

Таблица 16. Количественный состав костей домашних животных в разные годы раскопа

*Данные по определению палеозоолога Л.А. Макаровой

**Данные по определению М.С. Шагирбаева

*** количество костей не указано

Фаунистический анализ. При сравнении выявленной фауны из средневекового городища Талгар с материалами из других средневековых городищ Илийской долины, можно заметить некоторые особенности, которые вероятно, объясняются ее географическим ландшафтным положением. Например кости косули и медведя не встречаются среди остеологических материалов из караван сарая Шенгельды

(Савельева, Шагирбаев, 2020: с. 392). Наоборот из Шенгельды встречались кости кулана, который мы не обнаружили среди костных остатков из средневекового городища Талгар. Средневековая фауна городища Талгар достаточно богата. Материалы раскопок из разных годов показали, что жители города употребляли в пищу, скорняжном и в косторезном деле около двадцати разных животных (Табл. 17).

№	Виды животных	Обнаружены
1	Крупный рогатый скот – <i>Bos taurus</i>	+
2	Овца – <i>Ovis aries</i>	+
3	Коза – <i>Capra hircus</i>	+
4	Мелкий рогатый скот – <i>Capra et Ovis</i>	+
5	Лошадь – <i>Equus caballus</i>	+
6	Верблюд – <i>Camelus bactrianus</i>	+
7	Осел – <i>Equus asinus</i>	+
8	Собака – <i>Canis familiaris</i>	+
9	Олень – <i>Cervus elaphus?</i>	+
10	Горный козел – <i>Capra sibirica</i>	+
11	Косуля – <i>Capreolus</i>	+
12	Медведь – <i>Ursus arctos</i>	+
13	Волк – <i>Canis lupus</i>	+
14	Барсук – <i>Meles meles</i>	+
15	Курица – <i>Gallus domesticus?</i>	+
16	Птица – <i>Aves indet</i>	+

Таблица 17. Видовой состав животных из средневекового городища Талгар

Закключение

Проанализированный костный материал из средневекового городища Талгар позволил выявить видовое и количественное соотношения в составе домашних животных. Как видно из таблицы, среди костных остатков с городища Талгар преобладают кости крупного рогатого скота, а число костей мелкого рогатого скота превосходит количество костей лошади. Как отмечалось, кости, представленные на определение, фрагментарные. Отсутствие черепа и целых парных костей затрудняет более точный подсчет особей и не дает правильного представления о поголовье домашних животных в городище Талгар. Дикие млекопитающие – олень, горный козел, волк, барсук (материалы разных годов), косуля и медведь (материалы раскопа III), остатки которых обнаружены на территории, являются охотничье-промысловыми животными. Находки их костей свидетельствуют о распространении

данных видов в рассматриваемом районе в средневековье. Возрастной состав домашних животных свидетельствует, что в питании местного населения в большинстве использовалось мясо взрослых животных. Это особенно заметно в костных остатках мелкого рогатого скота. В материалах раскопа 3, патологические изменения в костях животных не выявлены. Среди исследованного археозоологического материала имеются кости домашних животных, которые не используются в питании населения. Это кости собаки и осла (из других раскопок). Несмотря на одновременные и весьма близкие природно-географические условия существования Илийских городов (нам удалось осмотреть костные остатки из каравана сарая Шенгельды, городища Кастек и городища Койлык), обнаружены различия видовых характеристик остеологического материала, что свидетельствует о значительных отличиях традиции как в питании древнего населения, так и в скотоводстве.

Литература

Байпаков К.М. Раскопки усадьбы на городище Талгар // Археологические исследования Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1973. С. 71-81.

Ерохин Н.Г., Бачура О.П. Новый подход к компьютерной формализации раздробленности костных остатков млекопитающих в археозоологических исследованиях // Методика междисциплинарных археологических исследований. Омск: Наука, 2011. С. 62–69.

Зверев А.А., Зефиоров Т.Л. Статистические методы в биологии: учебно-методическое пособие / Казань: Казанский Федеральный Университет, 2013. - 42 с.

Международная ветеринарная анатомическая номенклатура на латинском и русском языках. 5-я редакция: Справочник /

Перевод и русская терминология проф. Н. В. Зеленецкого. СПб.: Лань, 2013. – 400 с.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). Алматы: Ғылым, 1994. – 216 с.

Савельева Т.В., Шагирбаев М.С. Osteologicheskie materialy iz karavan-saraia Shengeldy // Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki. №1(64), 2020. С. 390-400.

Цалкин В.И. Домашние животные Золотой Орды // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение биологии. Москва: 1967. – Т.72. – Вып. 1. С. 114-130.

References

Baypakov K.M. Raskopki ýsadby na gorodie Talgar [Excavations of the estate on the Talgar settlement] // Arheologicheskie issledovania Kazahstana. Alma-Ata: Naýka, 1973. S. 71-81.

Erohin N.G., Bachýra O.P. Novyi podhod k kompiýternoi formalizatsii razdroblennosti kostnyh ostatkov mlekopitayýih v arheozoologicheskikh issledovaniyah [A new approach to computer formalization of the fragmentation of the bone remains pleocytosis in archaeozoological research] // Metodika mejdistsiplinarnyh arheologicheskikh issledovaniy. Omsk: Naýka, 2011. S. 62–69.

Mejdýnarodnaia veterinarnaia anatomicheskai nomenklatýra na latinskom i rýsskom iazykah [International veterinary anatomical nomenclature in Latin and Russian]. 5-ia redaktsiia: Spravochnik / Perevod i rýsskaia terminologua prof. N. V. Zelenevskogo. SPb.: Lan, 2013. – 400 s.

Saveleva T.V. Osedlaia kýltýra severnyh sklonov Zailusko Alataý v VIII-XIII vv. (po materialam

raskopok gorodia Talgar i pamiatnikov ego periferii) [Sedentary culture of the Northern slopes of the Ili Alatau in the VIII-XIII centuries. (Based on the materials of excavations of the Talgar settlement and monuments of the districts)]. Almaty: Ғylym, 1994. – 216 s.

Saveleva T.V., Shagırbaev M.S. Osteologicheskie materialy iz karavan-saraia Shengeldy [Osteological materials from the Shengeldy caravanserai] // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. Seria Istoricheskie i sotsialno-politicheskie naýki. №1(64), 2020. S. 390-400.

Tsalkin V.I. Domashnieivotnye Zolotoi Ordy [Domestic animals of the Altyn Orda] // Byýlleten Moskovskogo obestva ispytatelei prirody. Otdelenie biologii. Moskva: 1967/ - T- 72/ - Vyp: 1. S. 114-130.

Zverev A.A., Zefirov T.L. Statisticheskie metody v biologii: ýchebno-metodicheskoe posobie [Statistical methods in biology: a textbook] / Kazan: Kazanskii Federalnyi Ýniversitet, 2013. - 42 s.

Шагирбаев М.С.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: mambet__87@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЛҒАР ҚАЛАСЫНЫҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ (1989 ж., №3 қазба материалдары бойынша)

Ортағасырлық Талғар қаласы Алматы қаласының оңтүстік-шығысында, 25 шақырым жерде орналасқан. Ескерткіш Іле Алатауынан ағып шығатын Талғар өзенінің оң жағалауында орналасқан. Қаланың орталық бөлігі басқа аймақтарына қарағанда біршама биіктеу және бұрыштары әлемнің төрт тарабына қараған, төртбұрышты пішіндегі ескерткіш. Қабырғаларының ұзындықтары, метрмен есептегенде: солтүстік-шығысы – 300, солтүстік-батысы – 298, оңтүстік-батысы – 280, оңтүстік-шығысы – 320 м, сәйкесінше ауданы – 9 га құрайды. Ортағасырлық Талғар қаласы VIII ғасырдан бастап XIV ғасырдың басына дейін өмір сүрген. Талғар қаласының остеологиялық материалдарының зерттелу тарихы өткен ғасырдың 70-ші жылдарынан бастау алады. Остеологиялық материалдар туралы алғашқы мәліметтер К.М. Байпақовтың зерттеулерінде кездеседі. Мақалада ортағасырлық Талғар қаласынан табылған остеологиялық материалдарға жүргізілген палеозоологиялық зерттеулердің кейбір нәтижелері қарастырылады. Материалдар 1989 жылы №3 қазбадан табылған. Остеологиялық материалдарға палеозоолог Л.А. Макарова бұған дейін алдын-ала зерттеулер жүргізген. Осыдан кейін сүйек материалдар ұзақ жылдар бойы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қорында сақтаулы тұрды. 2019-2020 жылдары М.С. Шагирбаевтың тарапынан қайта зерттеу жүргізілді. Материалдардың жалпы саны 122 дана (кесте 1).

Түйін сөздер: ортағасырлық Талғар қаласы, остеология, археозоология, жануар түрлері, остеометриялық талдау.

Shagirbaev M.S.

A.Kh. Margulan Archeology Institute,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: mambet__87@mail.ru

OSTEOLOGICAL MATERIALS OF THE MEDIEVAL CITY OF TALGAR (Based on materials from excavation 3, 1989)

The medieval settlement of Talgar is located on the southern outskirts of the city of the same name, 25 km southeast of Almaty. It is located on the right bank of the river. Talgar of its exit from the gorge, adjoining its southern part to the foot of the first ridge of the Zailiyskiy Alatau Mountains. The central part of the monument is a slightly elevated section of a sub-rectangular section above the general surface, oriented with angles along the cardinal points, with minor deviations. The sizes of its sides, m: northeast - 300, north-west - 298, south-west - 280, southeast - 320, which makes up an area of 9 hectares. Medieval Talgar existed from the 8th to the early 14th century. The history of the study of osteological materials of the Talgar settlement begins in the early 70s of the last century. The first mention of osteological material is found in the studies of K.M. Baipakov. The article discusses some of the results of a paleozoological study of osteological materials from the medieval settlement of Talgar. The materials were obtained during excavations in 1989, at site No. 3 (excavation site 3). Osteological materials were previously studied by paleozoologist L.A. Makarova. After that, for many years they remained in the repository of the Institute of Archeology. A. Kh. Margulan. In 2019-2020, osteological materials were re-examined by M.S. Shagirbaev. The amount of material is 122 bone remains of animals and birds.

Kew words: Medieval city of Talgar, osteology, archeozoology, animal species, osteometric analysis.

Мұсырманқұл П.Б., Дүйсенбай Д.Б., Хурметбек А.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: pmusilmankul@bk.ru, daniar_db88@mail.ru, bula_zzz@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ СҮЙЕК КОНЬКИЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

Мақалада қола дәуіріндегі Қазақстан аумағынан табылған сүйек конькилер туралы сөз қозғалады. Аталған құралдар көбінесе қоныстық ескерткіштерден анықталады. Коньки типтес сүйек заттардың қолданыс шеңбері төңірегінде әртүрлі пікірлер айтылды. Солардың ішінде О.А. Кривцова-Гракова, Ә.М. Оразбаев, М.Қ. Қадырбаев, С.А. Семенов және т.б. ғалымдардың қорытындылары қарастырылды. Қола дәуіріне жататын Садчиков, Шағалалы, Мыржық, Бұғылы-2, Кент, Түрген-2 қоныстарындағы сүйек конькилердің сипаты мен қызметі талданды. Зерттеуіміздің негізгі нысаны ретінде ҚР Ұлттық музейі қорындағы Мыржық қонысынан 1980 жылы табылған сүйек коньки таңдап алынды. Қола дәуіріне тән сүйек коньки мен этнографиялық кезеңге жататын сырғанауға арналған сүйек құралдары арасында дәстүрлі сабақтастық мәселелері сараланды.

Түйін сөздер: қола дәуірі, қоныстар, сүйек құралдар, коньки, сойшаңғы.

Кіріспе

Қола дәуірі Еуразия даласының адамзат тарихындағы жаңашылдық пен жасампаздықтың дәуірі ретінде белгілі. Металлургияның өркендеуіне байланысты металдан жасалған заттар тұрмыста кең қолданылды. Металл бұйымдардан бөлек, тас және сүйектен жасалған табылымдар көне дәуір шаруашылығында белгілі бір дәрежеде маңызға ие болды. Отырықшылықпен қатар мал шаруашылығының дамуының жарқын көрінісі – қола дәуірі қоныстарынан шыққан мал сүйектерінен жасалған тұрмыстық және шаруашылық заттарының табылуы. Сүйектен жасалған бұйымдар ежелгі дәуір тұрғындарының мәдениет көрсеткіштерінің бірі саналады. Оның ішінде, сүйек «конькилердің» алар орны ерекше. Олардың жасалу технологиясы мен пайдалану ерекшеліктері туралы ғылымда түрлі көзқарастар қалыптасқан.

Негізгі бөлім

Сүйек конькилер көне дәуір ескерткіштерінен сирек жағдайда табылатын қызықты артефактілердің бірі. Табылуы жағынан Қазақстан аумағы негізгі орталықтардың қатарына жатады. Қазақ жеріндегі алғашқы коньки Садчиков қонысынан табылды. О.А. Кривцова-Гракова 1948 жылы Қостанай облысы, Затобольск ауданындағы Садчиковск елдімекені маңынан андрон дәуірінің қонысына зерттеу жүргізген болатын (Кривцова-Гракова, 1951). Көптеген сүйек заттармен қатар, сүйектен жасалған конькидің табылуы қола дәуіріндегі алғашқы сенсациялық жаңалықтардың қатарына енді. Мұны зерттеуші 23.08.1948 жылы өзінің күйеуі, археолог Б.Н. Граковқа жазған хатында «Оказывается, андроновцы катались по Тоболу» деп келтіреді (Базарбаева и др., 2016: 81). Келесі бір хатында О.А. Кривцова-Гракова: «...Стрелы и коньки – гвоздь наших раскопок. Коньки

свидетельствуют, кстати, и о том, что тут климат был далеко не пустынный», – деп Тобыл өзені алқабының қола дәуірінде тұрмысқа қолайлы болғандығын айтып өтеді. Қоныстан барлығы 4 коньки табылған. Оның екеуі бүтін және екеуінің сынған бөліктері табылады (Кривцова-Гракова, 1951: 177). Сүйек бұйымдар жылқының алдыңғы жілік сүйектерінен жасалған (Кривцова-Гракова, 1951: 162). Бүтін сақталған жұп сүйек конькидің ұзындықтары 27,5 см, жалпақтықтары 1,5 см. Бастарында және аяқ жақтарында аяққа ұстап тұратын жіп өтетін тесіктері бар. Жұп конькидің жүздері сәл сыртқа қарай шығыңқы жасалған. Мұны зерттеуші «... является следствием естественного положения ног при беге» деп тұжырымдайды (Кривцова-Гракова, 1951: 163).

Сүйек бұйымдарды зерттеуші В.Б. Панковский қоныстан табылған конькилерден «садчиковтік» типін шығарады. Оның сипаттамасы бойынша бұл типке алдыңғы бөлігі үшкір болып келетін конькилер жатады (Панковский, 2006: 76; Вальков, Федорук, 2017: 61-62).

Қазақтың белгілі археологы, қола дәуірінің маманы Ә.М. Оразбаев 1960 жылдары Көкшетау облысындағы Шағалалы өзені бойынан Шағалалы қонысын зерттейді. Зерттеу жұмыстары барысында 6 жұп сүйек коньки табылады (Оразбаев, 1970: 134, 139). Коньки туралы ағылшын тілді аудиторияға арналған «Soviet Life» журналының 1965 жылғы №3 санында жарияланады (Soviet Life, 1965: 45). Бұл теңдесіз жаңалық шетелдік ғалымдарды таңқалдырып, ғалымға көптеген хаттар жолданған (Үмітқалиев, 2015: 41). Осыған байланысты арнайы сараптама тобы құрылып, британиялық ғалым Джозеф Бучко құралдың коньки екенін растайды (Үмітқалиев, 2019).

Шағалалы қонысынан табылған конькилер жөнінде этнограф А. Тоқтабай Ә.М. Оразбаевпен алғаш кездесуі туралы естелігінде былай деп келтіреді: «Кафедраға келгенде мосқалдау келген бір адамды көрдім. Маған қарап «Мынаны көріп пе едің? Бұл дүние жүзінде бірнеше жерден ғана табылған конькидің суреті. Мұны мен Көкшетауда Шағалалы қонысынан тауып едім», деп еді. Шынымды айтсам, ол кезде мен ол кісінің атақты археолог Ә.М. Оразбаев екендігіне және оның эврикалық туындысына көп мән бермеппін. Кейіннен, өнер зерттеушісі Дәркембай Шоқпарұлы қазақта жылқының сүйегінен жасаған коньки бертінгі XX ғасырдың

50-жылдарына дейін болған, оны «сойшаңғы» деп айтатынын Әбдіманап Медеуұлына айтқанымда қатты қуанды деп еді» (Тоқтабай, 2009: 21). Бұл естеліктен Ә.М. Оразбаев құралдың құнды екенін сол кезде-ақ білгендігін аңғаруға болады.

Келесі сүйек коньки табылған ескерткіштің бірі – Орталық Қазақстан аумағындағы Мыржық қонысы. 1975-81 жылдары Атасу археологиялық ескерткіштер тобына толықтай зерттеу жүргізген археолог М.Қ. Қадырбаев болатын. Осы зерттеулер барысында Мыржық қонысына қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде металл, тас және сүйектен жасалған көптеген құралдар анықталды. Соның ішінде маңызды табылымдардың бірі – сүйектен жасалған 3 коньки болатын. Оның біреуі бүтін болса, қалғандары коньки бөліктері түрінде табылды. Барлығы жануардың жілік сүйегінен дайындалған. Бүтін коньки қолданыста болғандығына сүйек сыртындағы ұзынша келген сызаттар дәлел бола алады. Бұйымның артқы бөлігінде аяқ киімге байлауға арналған екі тесігі бар. Алдыңғы бөлігі жоғары қарай сүйірленіп жасалған. Ұзындығы 21,5 см. Қазіргі таңда аталған табылым Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақтаулы (сур. 1, 1,2).

Қалған екі конькидің бөліктері бүтін конькиге ұқсас. Тек төменгі жағы өңделмеген және тесіктері жоқ. Бұйымдарды жасау барысында қандай да бір кемшіліктер болып, сүйекте жарықшақ пайда болған тәрізді. Сондықтан, ары қарай жеткілікті деңгейде жасалмаған (Қадырбаев, Курманкулов, 1992: 172-174).

Сүйектен жасалған конькилер бұнымен де шектеліп қалған жоқ. 1998 жылы археологтар А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан Бұғылы-1 қонысындағы бір тұрғын үй орнына қазба жұмыстарын жүргізеді. Соның нәтижесінде қоныс материалдары арасынан конькиге ұқсас сүйек құрал табылған (сурет 2), (Бейсенов, 1999: 18-20; Бейсенов, 2008;). Бұйым туралы мәлімет қысқаша ғана берілген. Ескерткіш соңғы қола дәуірімен мерзімделеді.

Сүйек конькилер коллекциясы анықталған бірегей ескерткіш – соңғы қола дәуірімен мерзімделетін Кент қонысынан табылды. Бүгінгі таңға дейін табылған сүйек конькилердің басым көпшілігі Кент қонысынан шықты. Барлығы 28 дана табылды (Усачук, Варфоломеев, 2013: 221). Оның барлығы жылқының артқы жілік сүйегінен *ossa metatarsi* (Акаевский и др., 2005: 109) және

Сур. 1. Мыржық қонысы.
Сүйек коньки. 1 – фото; 2 –
сызба. ҚР Ұлттық музейі ҚРҰМ.
Арх. 4595 қорынан.

Fig. 1. Mirzhik Settlement. Bone
skate. 1 – Photo; 2 – drawing. National
Museum of the Republic of Kazakhstan.
From the museum fund 4595.

алдыңғы жілік сүйегінен *ossa metacarpi* (Акаевский и др., 2005: 122) істелген. Кент конькилерінің барлығы бір тәсілмен өзара ұқсас етіп жасалған. Алдыңғы бөліктері жақсы өңделсе, артқы бөліктері нашар өңдеуден өткен.

Трасолог мамандардың пікірінше, «конкилердегі пайдалану іздері әртүрлі деңгейде кездеседі. Бір жағы жұмсақ иілгіш материалдармен жанасқан іздері болса, екінші жағы, яғни төменгі бөлігінде үйкеліске түскен іздер байқалады. Бұл іздер эксперименталды конькилерді қолданған жағдайда пайда болған іздермен сәйкеседі (Усачук, Варфоломеев, 2013: 222). Қоныстан шыққан конькилер материалдардың құндылығын арттырып, ескерткішке жаңаша сипат береді.

Шығыс Қазақстан аумағындағы Шаған өзені бойындағы (Абай ауданы) қола дәуірінің ескерткіштеріне зерттеу жүргізген археолог Ұ. Үмітқалиев сүйек конькидің табылғаны жөнінде ақпарат береді (Бекбау, 2019).

Қазақстан жерінен бөлек қола дәуіріндегі Балқан тауынан, Алтай тауы аралығынан Жарково-3 (Вальков, Федорук, 2017), Максимовка (Панковский, 2006) сынды қоныстардан бірқатар сүйек коньки табылымдары шықты.

Қазіргі таңда конькилердің функциясы бойынша екіжақты пікірлер қалыптасқан. Өткен ғасырдың ортасына дейін сүйек конькилер адамдардың мұз үстінде қозғалыс құралы ретінде қарастырылып келді (Кривцова-Гракова, 1951).

1950 жылдары С.А. Семенов қоныс материалынан шыққан сүйек бұйымдарды зерттеу барысында эксперименталды-трасологиялық әдісті қолданады. Нәтижесінде олар жылжуға арналған құрал деген пікірге қарсы шықты. Зерттеуші конькилердің беткі қабаты жұмсақ материалдармен үйкеліске түскендігінен, кейбір бұйымдарда бекітпе тесіктерінің болмағандығын алға тартып, оларды тері өңдеу құралы ретінде қарастырады (Семенов, 1957: 225). Бұл пікірді бірқатар зерттеушілер де (Ляшко, 1994; Килейников, 2009) қуаттай түседі.

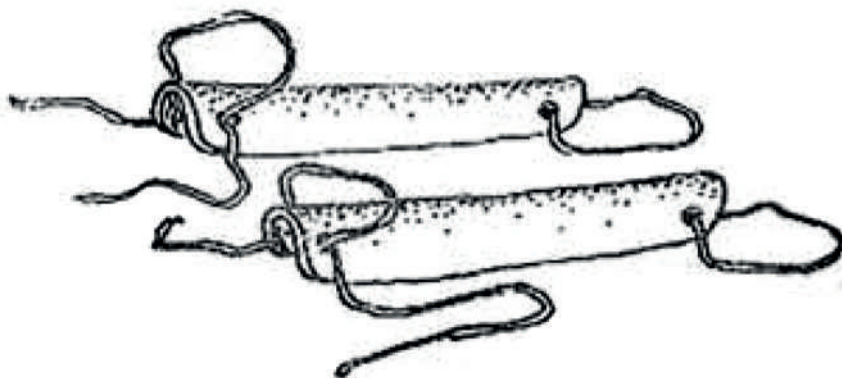
Алайда, бұл пікір ғылымда кеңінен қолдау таппады. Бүгінгі таңда аталмыш пікірлер қайта қарастырылып, қоныстардан табылған сүйек құралдар мұз үстінде жылжуға арналған конькилер ретінде танылды. Осы тұжырымдарды қолдаушы ғалымдар бекітпе тесіктердің болмауын конькиге қосымша тіреу құралы деп есептейді (Панковский, 2006: 76; Усачук, Варфоломеев, 2013).

Сонымен қатар, Жетісу аймағындағы Түрген-2 қонысынан да бірнеше сүйек конькилер табылды. Соңғы қола және ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңімен мерзімделетін ескерткіш табылымдарын зерттеуші мамандар «коньки» типтес сүйек құралдар деп атады (Горячев, Чернов, 2007: 106-119).

Бұл пікірталастар әлі күнге дейін толық шешімін тапқан жоқ. Құрал функциясы бойынша мәселелер сүйек конькилердің үлкен

Сур. 2. Сойшаңғы.
Сызба. Д. Шоқпарұлының
реконструкциясы.
(Қазақтың этнографиялық ...,
2017: 173)

Fig. 1. Soishangy. Drawing. Recon-
struction of D. Shokparuly

бөлігіне кешенді түрде зерттеу жүргізілген кезде ғана шешіледі деп санаймыз.

Қола дәуірінен бөлек, ортағасырларда да коньки типтес құралдар болған. Ортағасырлық саяхатшы Гильом Рубрук 1254 жылы ұранхай тайпасы туралы және олардың мұз үстінде сырғанауға және қозғалуға арналған сүйектен жасалған құралдарды пайдаланатындығын былай деп келтіреді: «...аяқтарының астына қашалған сүйектерді байлап алып, қатып қалған қардың немесе мұздың үстінде желдей жүйткіп аң-құс аулайды» (Қазақтың этнографиялық ..., 2017: 173). Мұндай сүйек құралдар қазақ этнографиясында да көрініс табады. Этнограф Д. Шоқпарұлы осыған ұқсас мұз үстімен жүретін құралды «сойшаңғы» деп атап (сур. 2), ғылыми айналымға енгізеді (Шоқпарұлы, 2007).

Қорытынды

Сүйек конькилер және олардың қызметі туралы ойлар құралдарды зерттеудің жаңа сатысына көтерілді. Соның негізінде, олардың сипаты мен қолданыс аясының кең екендігін аңғаруға болады. Айта кетерлігі, сүйек конькилер отырықшылыққа негізделген ескерткіштермен

тығыз байланысты. Оның жарқын дәлелі, Қазақстан аумағындағы Садчиков, Шағалалы, Мыржық, Бұғылы-2, Кент, Түрген-2 сияқты бірегей кешенді қоныстардан табылуында.

Құралдардың басым көпшілігі, жылқының алдыңғы және артқы жіліншік сүйектерінен ойып жасалған. Бұны этнографиялық кезеңдегі жергілікті қолөнердің сүйектен ою дәстүрінің жалғасы ретінде қарастырамыз. «Сойшаңғы» құралының функциясының қола дәуіріндегі сүйек конькилермен ұқсастығы қола дәуірі тұрмысы мен кейінгі қазақтың дәстүрлі шаруашылығындағы тығыз байланысты көрсетеді.

Конькилер туралы ғылыми ізденістер пәнаралық зерттеу әдістерін пайдалана отырып, мәселені жаңа қырынан қарастыруды талап етеді. Себебі, осы уақытқа дейінгі жұмыстардың көпшілігі дәстүрлі зерттеулер мен сараптамаларға сүйене отырып жасалған болатын.

Негізгі бөлімде жазылған еңбектерді саралай отырып, мақала авторлары бұл құралдарды сүйек конькилер деп қарастырып, қола дәуірінде мұз немесе қар үстінде сырғанауға арналған құралдар ретінде пайдаланған деген ойды қорытады.

Әдебиеттер

- Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б. *Анатомия домашних животных*. – Москва, «Аквариум Принт», 2005. – 640 с.
- Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С., Швеи И.Н. *Казахское Притоболье в судьбе археолога О.А. Кривцовой-Граковой* // «Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б.Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 593 б.
- Бейсенов А.З., Ломан В.Г. *Древние поселения Центрального Казахстана*. Алматы: «Инжу-Маржан» полиграфия, 2009. – 264 с.
- Бейсенов А.З. 1999. Предварительный отчет Сарыаркинской археологической экспедиции // *Известия Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, НАН РК*. – Серия общественных наук. – №1 (219). – С. 18-20.
- Вальков И.А., Федорук А.С. К вопросу о функциональном назначении костяных коньков // *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края [Текст] : сборник научных статей / отв. ред. А.А. Тишкин, В.П. Семибратов*. – Вып. XXIII. – Барнаул : Изд-во Алт.ун-та, 2017. – 264 с.
- Горячев А.А., Чернов М.А. *Орудия кожевенного ремесла и ткачества из археологического комплекса Тургень 2* // *История и археология Семиречья. Сборник статей и публикаций*. Выпуск 3. Алматы: Фонд «Родничок», 2007. – 160 с. – С. 106-119.
- Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. *Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки*. – Алма-Ата, 1992. – 247 с.
- Килейников В.В. *Обработка шкур и выделка кожи у населения эпохи бронзы в лесостепном Подонье* // *Археология восточно-европейской лесостепи*. Воронеж, 2009. – С. 96–113.
- Кривцова-Гракова О.А. *Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.)* // *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*. Москва (МИА, № 21). – Т.2. –1951. – С. 152-181.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. *Энциклопедия*. – Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. – 816 б.
- Ляшко С.Н. *Косторезное производство в эпоху бронзы* // *Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине*. Киев, 1994. – С. 152-166.
- Нұрбек Бекбау. *Инноватор көшпенділер* // «Дәстүр» порталы. 2019, 21 ақпан. URL: <https://dasturbk.kz>. (қаралған күні: 06.12.2020).
- Оразбаев А.М. *Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ* // *По следам древних культур Казахстана*. – Алма-Ата, 1970. – С.129-146.
- Панковский В.Б. *Индустрия скелетных материалов нижнего слоя Михайловки* // *Котова Н.С. Деревянная культура и памятники Нижнемихайловского типа*. К., Харьков: Майдан, 2013. – С. 449-483.
- Панковский В.Б. *Коньки периода поздней бронзы как показатель культурогенеза* // *Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Материалы тематич. науч.конф.* – Санкт-Петербург, 2006.
- Семенов С.А. *О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела Белой Вежи* // *Тр.Волго-Донской археологической экспедиции*. – Т. 2. – Москва (МИА, №75), 1959.
- Семенов С.А. *Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы)*. – Москва (МИА, № 54), 1957.
- Тоқтабай А. *Ұлағатты ұстаз* // «Оразбаев оқулары-2009» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. Алматы, 09 сәуір 2009 жыл. – Алматы, 2009. –21-23 бб.
- Усачук А.Н., Варфоломеев В.В. *Костяные и роговые изделия поселения Кент (предварительный результат трасологического и функционально-типологического анализа)* // *Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии*. Алматы, 2013. – С. 218-227.
- Үмітқалиев Ұ.Ұ. *Қазақ археологиясындағы Ә.М. Оразбаев тұлғасы*. – Алматы: Эверо. 2015. –24 б.
- Үмітқалиев Ұ.Ұ. *Қола дәуірінің сүйек конькіі* // *National Geographic Qazaqstan*. 2019, 18 сәуір. URL: <https://nationalgeographic.kz/2019/04/18/10147.html>. (қаралған күні: 07.12.2020).
- Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. *Қазақтың қолданбалы өнері*: Алматы: Алматы кітап, 2007.
- 3000 years old skates // *Soviet Life*. –1965. –№3 (102). – P.45.

References

- Akaevski A.I., Iydichev Iy.F., Seleznev S.B. Anatomia domashnihivotnyh. – Moskva, “Akvariym Print”, 2005. – 640 s.
- Bazarbaeva G.A., Djymabekova G.S., Shves I.N. Kazahskoe Pritobole v sydbearheologa O.A. Krivosoi-Grakoi// «Qazirgi joǵarǵy bilim júesindegi arheologia, etnologia jáne myzeitany» atty «VIII Orazbaev oqylary» halyqaralyq ǵylymıádistemelik konferensia materialdary / jaıapty red. A.B.Qalysh. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2016. – 593 b.
- Beisenov A.Z., Loman V.G. Drevnie poselenia Sentralnogo Kazahstana. Almaty: «Injy-Marjan» poligrafia, 2009. – 264 s.
- Beisenov A.Z. 1999. Predvaritelnyı ochet Saryarkinskoi arheologicheskoi ekspeditsii // Izvestia Ministerstva naıky i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazahstan, NAN RK. – Seria obshchestvennyh naık. – № 1 (219). –S. 18-20.
- Valkov I.A., Fedoryk A.S. K voprosy o fúnksionalnom naznacheniı kostanyh konkov// Sohranenie i izychnenie kúltýrnogo nasledia Altaiskogo kraia [Tekst] : sbornik naıchnykh statei / otv. red. A.A. Tishkin, V.P. Semibratov. – Vyp. XXIII. – Barnayl : Izd-vo Alt. ýn-ta, 2017. – 264 s.
- Gorachev A.A., Chernov M.A. Orıdia kojevennogo remesla i tkachestva iz arheologicheskogo kompleksa Týrgen 2// Istoria i arheologia Semirechá. Sbornik statei i pyblikasi. Vypysk 3. Almaty: Fond «Rodnichok», 2007. – 160 s. – S 106-119.
- Kadyrbaev M.K., Kyrmanıylov J. Kúltýra drevnih skotovodov i metalırgov Sary-Arki. – Alma-Ata, 1992. – 247 s.
- Kilenikov V.V. Obrabotka shkır i vydelka koji y naselenia epohi bronzy v lesostepnom Podone // Arheologia vostochnoevropskoi lesostepi. Voronej, 2009. – S. 96–113.
- Krivosoi-Grakova O.A. Sadchikovskoe poselenie (raskopki 1948 g.) // Materialy i issledovaniya po arheologu Yrala i Priyrala. Moskva (MIA, № 21). –T.2. –1951. – S. 152-181.
- Qazaqtyń etnografialyq kategorıalar, uǵymdar men ataıylarynyń dástúrlı júesi. Ensiklopedia. – Almaty: «Alem Damy Integrasiya», 2017. – 816 bet.
- Lashko S.N. Kostoreznoe proizvodstvo v epohy bronzy // Remeslo epohi eneolita – bronzy na Ykraine. Kiev, 1994. – S. 152–166.
- Nurbek Bekbay. Innovator koshpendiler//«Dástúr» portaly. 2019 21 aqpan. URL: <https://dasturb.kz>. (qaralǵan kúni: 06.12.2020).
- Orazbaev A.M. Poselenie Chaglinka (Shagalaly). Nekotorye formy i typy jilish // Po sledam drevnih kúltýr Kazahstana. –Alma-Ata, 1970. –S.129-146.
- Pankovski V.B. Indystria skeletnyh materialov nijnego sloia Mihailovki // Kotova N.S. Dereivskaia kúltýra i pamatniki Nijnemihailovskogo tipa. K., Harkov: Maidan, 2013. – S. 449–483.
- Pankovski V.B. Kónki perioda pozdnei bronzy kak pokazatel kúltýrogezeza // Proizvodstvennye sentry: istochniki, «dorogi», areal rasprostraneniya: Materialy tematich. naıch. konf. – Sankt-Peterbýrg, 2006.
- Semenov S.A. O naznacheniı «konkov» i kostei s narezkami iz Sarkela Beloi Vei // Tr. Volgo-Donskoi arheologicheskoi ekspeditsii. –T. 2. –Moskva (MIA, № 75), 1959.
- Semenov S.A. Pervobytnaia tehnika (Opyt izychneniya drevneishih orıdy i izdeli po sledam raboty). –Moskva (MIA, № 54), 1957.
- Toqtabay A. Ulaǵatty ustaz // «Orazbaev oqylary-2009» Halyqaralyq ǵylymı-tajiribelik konferensia jınaǵy. Almaty, 09 saıyr 2009 jyl. – Almaty, 2009. –21-23 bb.
- Ysachyk A.N., Varfolomeev V.V. Kostanye i rogovye izdelia poselenia Kent (predvaritelnyı rezýltat trasologicheskogo i fúnksionalno-tipologicheskogo analiza) // Begazydandybaevskaia kúltýra Stepnoi Evraziı. Almaty, 2013. – S. 218–227.
- Úmitqaliev U.Ú. Qazaq arheologiasyndaǵy Á.M. Orazbaev tulǵasy. –Almaty: Evero. 2015. –224 b.
- Úmitqaliev U.U. Qola dáıiriniń súek kónkii // National Geographic Qazaqstan. 2019 18 saıyr. URL: <https://nationalgeographic.kz/2019/04/18/10147.html>. (qaralǵan kúni: 07.12.2020).
- Shoqparuly D., Dárkembauuly D. Qazaqtyń qoldanbaly óneri: Almaty: Almaty kitap, 2007.
- 3000 years old skates//Soviet Life. –1965. –№3 (102). –R.45.

Мусырманкул П.Б., Дуйсенбай Д.Б., Хурметбек А.

Национальный музей Республики Казахстан,

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: pmusilmankul@bk.ru, daniar_db88@mail.ru, bula_zzz@mail.ru

О КОСТЯНЫХ КОНЬКАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ КАЗАХСТАНА

В статье говорится о костяных коньках эпохи бронзы, найденных на территории Казахстана. Подобные находки чаще всего обнаруживаются в поселенческих памятниках. Встречаются различные мнения о применении костяных изделий типа коньков. Среди них были рассмотрены выводы ученых О.А. Кривцовой-Граковой, А.М. Оразбаева, М.К. Кадырбаева, С.А. Семенова и др. Проанализированы характер и функции костяных коньков бронзового века из поселений Садчиков, Шагалалы, Мыржык, Бугулы 2, Тургень 2. Костяные коньки из фонда Национального музея РК, найденные в поселении Мыржык в 1980 году, являются основным объектом нашего исследования. Также рассмотрены вопросы традиционной преемственности между костяными коньками бронзового века и костяными предметами для катания, относящимися к этнографическому периоду.

Ключевые слова: бронзовый век, поселения, костяные орудия, коньки, сойшангы.

Mussyrmankul P.B., Duysenbai D.B., Khurmetbek A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: pmusilmankul@bk.ru, daniar_db88@mail.ru, bula_zzz@mail.ru

ABOUT THE BONE SKATES OF THE BRONZE AGE OF KAZAKHSTAN

The article considers the bone skates of the Bronze Age, discovered on the territory of Kazakhstan. Such findings are most often found in the settlement sites. There are different opinions about the use of bone products such as skates. Among them, the conclusions of scientists O.A. Krivtsova-Grakova, A.M. Orazbayev, M.K. Kadyrbayev, S.A. Semenov and others were considered. The nature and functions of the bone skates of the Bronze Age from the settlements of Sadchikov, Shagalaly, Myrzyk, Buguly 2, and Turgen 2 have been analyzed. The bone skates from the fund of the National Museum of the RK, found in the Myrzyk settlement in 1980, are the main object of our research study. As well as the issues about the traditional continuity between the bone skates of the Bronze Age and bone skating items related to the ethnographic period have been considered.

Key words: Bronze Age, settlements, bone tools, skates, soyshangy.

УДК 902

Букешева Г.К.

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок»,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: bgk897@mail.ru

ЗАРОЖДЕНИЕ ОСНОВ ПРОТОГОРОДСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЕЙ В ЭПОХУ БРОНЗЫ

Важную роль в исследовании исторических процессов, происходивших на территории Казахстана, играют археологические памятники, оставленные племенами эпохи бронзы. Период бронзы в урало-казахстанском регионе датируется XXIII-IX вв до н.э. Развитие материальной и духовной культур в период бронзы, отражающиеся в новых типах хозяйства, в высоком уровне ремесла и содержании армии, в наличии металлургических центров, системы общественного устройства, привело к созданию центров с необходимыми условиями и оборонительной системой. В работе автор рассматривает укрепленные поселения эпохи бронзы Казахстана как показатель наличия протогородской цивилизации в этот период, а также проводится сопоставление археологических данных с критериями «протогорода», обобщенных Н.А. Шаховой, а также с признаками «цивилизации», приведенных Н.Н. Крадиным. Рассмотрен уровень исследования данного вопроса с точки зрения новых открытий на территории Казахстана.

Ключевые слова: протогород, цивилизация, колесница, металлургия, эпоха бронзы.

Введение

Одним из актуальных направлений, разрабатываемых в археологии Казахстана, является открытие и исследование памятников эпохи бронзы, датируемой в настоящее время XXIII-IX вв. до н.э. Материальная культура эпохи бронзы Казахстана представлена памятниками трех линий развития андроновской культурно-исторической общности: алакульской, федоровской (нуринской), бегазы-дандыбаевской. Основным хозяйственно-культурным типом эпохи бронзы является пастушеское скотоводство, мотыжное земледелие, активно развиваются отдельные отрасли ремесла, например, ткацкое ремесло,

о чем говорят находки в виде каменных и костяных ткацких деталей: стоянки Атасу, Канай, Алексеевское. Главным инновационным достижением периода становится изобретение сплава меди и олова, что повлекло за собой развитие металлопроизводства, появление металлургических центров, пополняется и улучшается состав предметов вооружения и орудий труда.

Появление металла в степи привело к мобильности и возрастанию миграционных потоков. В этот период создается колесный транспорт для использования его в бою – боевые колесницы. По определению Е.Е. Кузьминой, колесница – это легкий экипаж на двух колесах со спицами, запряженный двумя лошадьми.

Использование во II тыс. до н.э. именно лошадей, подтверждается археологическими находками, петроглифами, а так же письменными источниками Передней Азии (Кузьмина, 2010: 8). На территории Казахстана колесничная символика встречается в таких памятниках петровского типа раннеалакульской культуры, как могильники Кенес, Улубай, Берлик II, Бектениз, Аксайман, Графские развалины, Бестамак (Северный Казахстан); Сатан, Нуртай, Ащису, Бозинген, Аяпберген, Талдинский I (Центральный Казахстан).

Развитие материальной и духовной культур в период бронзы, отражающиеся в новых типах хозяйства, в высоком уровне ремесла и содержании армии, в наличии металлургических центров, системы общественного устройства, привело к созданию центров с необходимыми условиями и оборонительной системой – созданию протогородов.

Методы и методология

Протогород – укрепленный центр с развитой организацией городской инфраструктуры, с важнейшими инновациями в сфере металлургии и общественного устройства. Неоднократно предпринимались попытки выделения главных археологических признаков данного типа памятников. Н.А. Шахова, обобщив мнения специалистов (начиная с Вебера), выделяет следующие археологические критерии: «1. Значительная для данного региона и периода площадь памятника в сочетании с относительно высокой плотностью и этажностью застройки, отражающая значительное количество населения. 2. Комплекс монументальных разнофункциональных зданий. 3. Сложная структура застройки, отражающая социальную и производственную дифференциацию. 4. Наличие признаков ремесленно-торгового центра. 5. Наличие укреплений или использование с этой целью естественного рельефа местности» (Корчагин, Мельничук, 2003: 61).

Переходя к вопросу о наличии протогородской цивилизации на территории Казахстана, следует определить, что относится к термину «цивилизация». Главные критерии наличия цивилизации претерпели большое количество изменений после выделения 10 признаков В.Г. Чайлдом (появление городских центров; возникновение классов, занятых вне производства

пищи и живущих в городах; значительный прибавочный продукт, изымаемый элитой; наличие монументальных культовых, дворцовых и общественных сооружений; обособление правящих групп, наличие фиксируемой в археологических источниках резкой социальной стратификации; появление письменности и зачатков математики; развитие изысканного художественного стиля; появление торговли на дальние расстояния; образование государства; взимание налогов или дани). Данный вопрос остается актуальным и на сегодняшний день.

Н.Н. Крадин в результате кросс-культурного анализа приходит к выводу о том, что универсальных критериев цивилизации нет. По его выводам, ни письменность, ни урбанизация, ни монументальная архитектура, ни иной критерий не являются обязательным признаком сложного общества с государственностью и цивилизацией, данные критерии относительны. Однако же исследователь, обобщив мнения специалистов, выделяет общие моменты, без которых невозможно появление цивилизации и государственности. К ним относятся: земледельческое хозяйство как основа экономики, стратификация и технологическая специализация, обработка металлов, стратификация и изобретение наземного колесного транспорта (Крадин, 2006: 195). В статье автором рассматривается наличие цивилизации на территории казахстанских степей в период бронзы по выделенным критериям.

Стоит упомянуть и мнение С.Н. Кореневского, который в своих исследованиях отмечает, что по археологическим данным эпох энеолита и ранней бронзы признаки возникновения протогорода часто бывают весьма расплывчатыми, если говорить о поселениях без монументальной храмовой архитектуры и крепостных стен (Кореневский, 2013: 64). Мнение С.Н. Кореневского может быть опровергнуто, как раз археологическими материалами эпохи бронзы Казахстана.

Обсуждение

Открытие и исследование феномена протогородской цивилизации XXIII – IX вв. до н.э. на территории Северного Казахстана и Южного Урала, в первую очередь, связаны с научной деятельностью Г.Б. Здановича – советского и российского археолога, доктора исторических

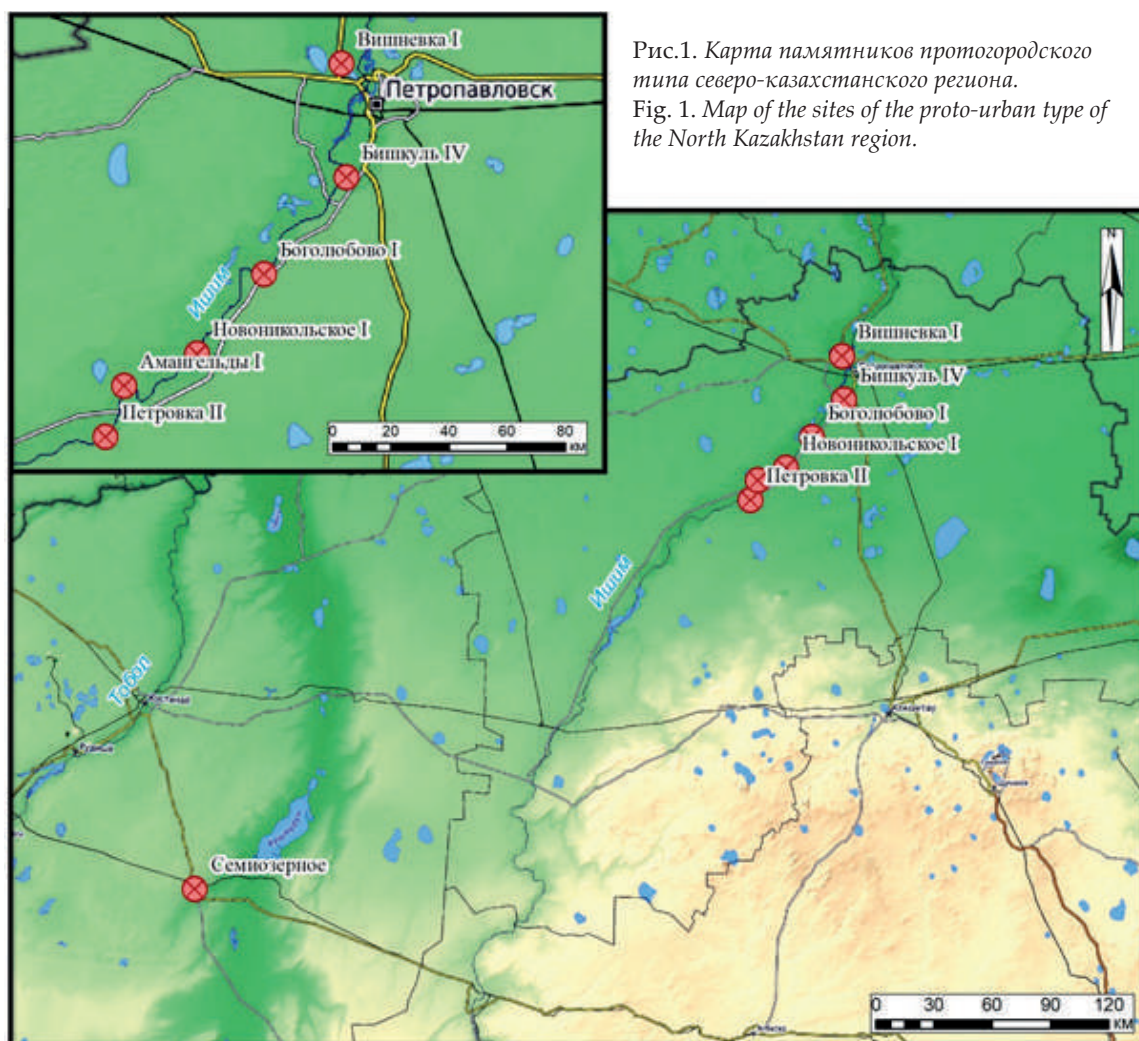

Рис.1. Карта памятников протогородского типа северо-казахстанского региона.

Fig. 1. Map of the sites of the proto-urban type of the North Kazakhstan region.

наук, а также работами Северо-Казахстанской и Урало-Казахстанской археологических экспедиций, в период с 1960 по 1990-е годы. В исследованиях этих экспедиций использовались новаторские полевые методики, разработанные Г.Б. Здановичем. Археолог первым широко применил междисциплинарный подход для комплексного и подробного исследования памятников. К кругу ученых, внесших вклад в изучение укрепленных поселений эпохи бронзы Казахстана, относятся: С.Я. Зданович, В.В. Евдокимов, З.С. Самашев, Ермолаева, В.В. Варфоломеев, В.К. Мерц и др. (Зданович, Иванова, Таирова, 2018: 9-21).

На территории северо-казахстанских степей обнаружена целая система укрепленных поселений раннеалакульской культуры, среди

которых такие яркие памятники протогородского типа, как Явленка I, Новоникольское I, Бишкуль IV, Боголюбово I, Петровка I, IV, Вишневка I, Аркаим, Камысты. Примерные площади, ограниченные крепостными укреплениями, на наиболее исследованных памятниках – поселениях Новоникольское I и Петровка II – равны 5700 и 8400 кв. м. Форма жилищ прямоугольная. Памятники протогородского типа раннеалакульской культуры входят в круг памятников «Страны городов». Термин введен Г.Б. Здановичем после открытия и исследования поселений Синташта и Аркаим. На памятниках этого типа встречаются богатые коллекции керамики, металлических изделий, а также находки колесничной символики (Зданович, Иванова, Таирова, 2018: 7-9).

Рис. 2. Общий вид Семиярского поселения на космоснимке (В.К. Мерц).

Fig. 2. General view of the Semiyar settlement on the satellite image in relation (V.K. Merts)

Памятники протогородского типа известны и на территории Западного Казахстана: Токсанбай, Айтман, Манай-сор. Упомянутые фортификационные центры обладали разветвленной инфраструктурой, оборонительными сооружениями. Были зафиксированы остатки металлургического, кожевенного, керамического ремесла. Каменные жилища были овальными в плане. На поселении Токсанбай, имеющем кольцевую планировку жилищ, отмечено наличие подпольной системы обогрева жилого сооружения теплом через дымоходные каналы типа «кан» [Самашев].

На территории Центрального Казахстана памятниками протогородского типа бегазы-дандыбаевского периода считаются поселения Шортанды-Булак и Кент. Для этих памятников характерны радиально-кольцевая планировка жилищ, а также интерес вызывают материалы,

свидетельствующие о развитии разных типов ремесла, хозяйственной специализации и сложной духовной культуры. Площадь поселения Кент составляет около 150 кв. м. Зафиксировано около 100 развалин каменных построек, в виде округлых, овальных и восьмеркообразных западин. На поселении проживало не менее 5 тыс. человек. На поселении зафиксировано храмовое сооружение в виде «большой ограды», скорее всего, выполнявшего функцию центра церемоний и ритуалов. Так как размеры данной конструкции не подходят для хозяйственных целей (Варфоломеев, 2003, 95).

Среди памятников Восточного Казахстана к крупному протогородскому центру поздней бронзы относится Семиярское поселение. Предполагаемая общая площадь поселения – не менее 672 000 кв. м. Планировка памятника представляет собой ряды плотно

расположенных квадратных и прямоугольных сооружений, выстроенных двумя сходящимися линиями, образующими тупой угол, вершина которого направлена на восток. На памятнике насчитывается около сотни сооружений жилого, хозяйственного, ритуального назначения, что говорит о большом количестве населения (2-2,5 тыс. человек), проживающего на данном поселении.

Из поселения происходит довольно большая коллекция бронзовых предметов, керамики, кости и камня. Интерес вызывают каменные яйца с символическими знаками. По мнению В.К. Мерца, данные предметы, скорее всего, имеют культовое значение. Особое внимание привлекает наличие данных знаков. Исследователями данного памятника собрана большая коллекция подобных знаков на различных предметах, среди которых костяные спицы, а также каменные, костяные и бронзовые изделия. По мнению археологов, данные символы могут выступать в виде личных знаков мастеров, родовых тамг, или, возможно, имеют буквенное значение (Мерц, 2017: 495, 499).

Сопоставив археологические материалы вышеописанных поселений с признаками протогорода, обобщенных Н.А. Шаховой, мы можем говорить о наличии всех критериев на укрепленных поселениях периода бронзы казахстанских степей. Об этом свидетельствуют размеры памятников, сложная планировка и большое количество сооружений (до 100 объектов), что опять же позволяет сделать выводы о большом количестве населения. На территории поселений зафиксированы культовые, жилые, хозяйственные, ремесленные сооружения, что говорит о разнофункциональности зданий. Богатые коллекции из керамики, бронзы, кости в виде украшений, предметов быта, вооружений, среди которых изделия конской упряжи, коньки, иглы, предметы культового значения и т.д., говорят о высоком уровне мастерства древних создателей этих предметов. Что в свою очередь, дает нам информацию о развитии ремесленных отраслей. При этом вместе с укрепленными центрами сосуществовали и неукрепленные поселения. Их синхронное существование в рамках одной культуры, свидетельствует о расселении людей по социально-стратиграфическому принципу.

Дискуссия

Итак, перейдем к главной задаче нашей статьи. Н.Н. Крадин к обязательному признаку существования цивилизации относит земледелие, как основу экономики. Структуру хозяйства эпохи бронзы казахстанских степей, как мы уже отмечали, составляли мотыжное земледелие и пастушеское скотоводство. Н.Н. Крадин, выделяя земледелие, скорее говорит об обязательной оседлости населения. И этот признак он сам считает спорным, т.к. дальнейшее развитие степного региона связано с жизнедеятельностью кочевых племен, что не может отрицать продолжения истории степной цивилизации.

Следующий критерий, по Н.Н. Крадину – стратификация и технологическая специализация. Развитие стратификации и деления по технологической специализации напрямую связаны с развитием металлообработки в степи, что сразу же охватывает и третий признак. Как уже говорилось выше, появление металла в степи привело к созданию нового вооружения, предметов быта, украшений, в свою очередь это получило развитие, что подтверждается видоизменениями в металлопроизводстве от ранней до поздней бронзы. К примерам высокого уровня мастерства древних племен, можно отнести находки металлических сосудов раннеалакульской культуры из могильников Ащису и Нуратадды Центрального Казахстана. Спектральный анализ их подтверждает создание данных предметов из местных месторождений (Кукушкин, 2011: 104, 11, 86-88). Расцвет в эпоху бронзу получает гончарное ремесло, что подкрепляется огромным объемом археологического материала всех трех линий андроновской культурно-исторической общности. Обнаруженные предметы в виде игл, коньков, кожаных изделий, украшений, а также остатков отопительной системы дают нам информацию о развитии отдельных отраслей: ткачество, кожевенное ремесло, о появлении зачатков ювелирного мастерства, а также о наличии мастеров, которые занимались созданием отопительной системы полов и архитектурных сооружений. Ритуальные сооружения, предметы культового значения, подобные находкам из Семиарского поселения говорят о богатой духовной культуре и возможном существовании жрецов в этот

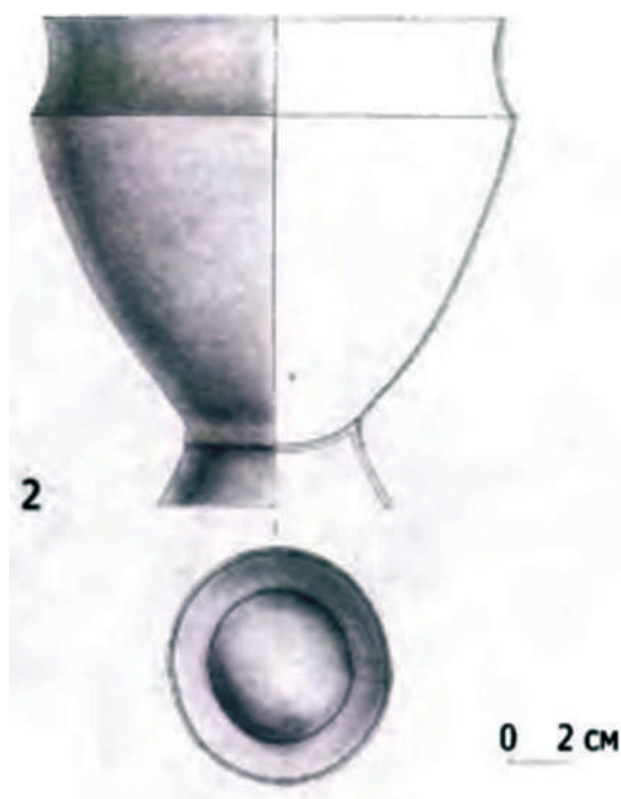

Рис. 3. Графическая реконструкция металлического сосуда из кургана 1 могильника Ащису (И.А. Кукушкин).
Fig. 3. Graphic reconstruction of a metal vessel from the burial mound 1 of the Ashisu burial ground (I.A. Kukushkin).

период. Как уже говорилось выше, существование как протогородов, так и отдельных сельских поселений, металлургических центров, позволяет нам предположить стратиграфическое деление по специализации.

Четвертым критерием у исследователя отмечено создание колесничного транспорта и стратификация. Создание боевых колесниц напрямую связано с появлением особой группы населения воинов-колесничих, что подтверждается отдельными погребениями с колесничной символикой. Ярким примером является могильник Ащису в Центральном Казахстане, в состав которого входит 5 курганов: один раннежелезного века и четыре раннеалакульской культуры. Все четыре кургана относятся к воинам колесничим. Погребения парные, на глиняной подкурганной площадке обнаружены захоронения парных лошадей, поза которых имитирует конскую упряжку.

В погребениях обнаружены предметы колесничного комплекса (Кукушкин, 2018: 68). Если мы не можем точно судить о существовании в данный период военной аристократии, то выделение их в отдельную группу и почитание со стороны населения, мы можем допускать, опираясь на подобный археологический материал.

Существование военных колесниц в казахских степях подтверждает присутствие условий для создания данного вида транспорта на рассматриваемой территории, что в свою очередь требовало специализации отдельной группы людей, которые занимались уходом лошадей, их тренингом. Необходимы были и мастера по созданию самой колесницы, конской упряжи, предметов вооружения, что опять же отражает развитый уровень металлопроизводства.

Костяные псалии на территории Казахстана встречаются на памятниках: могильники Аксайман, Берлик II, поселения Новоникольское, Петровка II, могильники Ащису, Сатан, Берлик (Кукушкин, 2018: 71). Среди оружия дистанционного боя зафиксированы наконечники копий с округло-ромбическим стержнем, без ушек, с отверстиями для крепления в цельнолитой втулке (Бектениз, к.4, Ащису, к.3, Талдинский I, к.7) (Жауымбай, Кукушкин, Кукушкин, Дмитриев, Шохатаев, 2018: 226), а так же кремневые наконечники стрел подтреугольной формы с выделенным черешком и прямым подтесанным основанием, изготовленные в технике двусторонней ретуши. На территории Казахстана был найден металлический крюк-багор с раскованной втулкой (Ащису, к.1). Предполагается, что крюк присоединялся к древку и использовался воином, чтобы вывести из равновесия лошадь, зацепив её данным оружием (Кузьмина, 2010, 101). В колесничем погребении петровской культуры на территории Казахстана был найден наконечник стрекала с костяной муфтой, предназначенной для соединения наконечника с черешком (Ащису, к.1). В петровских памятниках получают распространение ножи-кинжалы и тесла. В сарыаркинской степи тесла встречены в памятниках Кенес, Аксайман, Талдинский I, Нураталды-1.

Продолжая тему социальной стратификации обществ эпохи бронзы, нужно отметить и наличие среди погребальных памятников периода бронзы элитных курганов федоровского социума. К таким памятникам

Рис. 4. Реконструкция колесницы в натуральную величину в сквере Международного Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО (В.А. Новоженев и К.А. Алтынбеков).

Fig. 4. Reconstruction of a life-size chariot in the park of the International Center for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO (V.A. Novozhenov and K.A. Altynbekov).

относятся курганы № 3 могильника Бесоба и № 25 могильника Кырыкунгир в Восточном Казахстане. Общим для них является сложная многослойная конструкция стен, геометрически правильная форма, ступенчатая многоярусность, значительные размеры, а так же богатый инвентарь в виде золотых украшений и изделий. (Кукушкин, 2017, 196-199, 15, 5-6).

Особое внимание привлекает архитектура памятников эпохи бронзы, как поселенческая, так и культовая. Среди культовых памятников выделяется мавзолей № 1 могильника Караоба в Восточно-Казахстанской области, а так же мавзолей 5 могильника Северный Тагискен в Приаралье. Аналогичные постройки представляют из себя сложные погребальные сооружения мавзолейного типа со стенами-оградами из самана и дерна, ориентированные углами по сторонам света. Исследование данного памятника документирует сосуществование сырцово-кирпичной архитектуры с постройками в виде цист из кирпичей (Бейсенов, Варфоломеев, Касеналин, 2014: 67, 71).

Заклучение

Большие площади поселений с оборонительными сооружениями, сложной планировкой, количеством сооружений до 100 объектов, содержание армии, развитие ремесленных отраслей, свидетельствуют не только о большом количестве населения, но и о наличии высокого уровня организации общества, а соответственного о наличии определенной верхушки, контролирующей весь жизненный процесс. Исходя из вышесказанного, можно утверждать о наличии цивилизации на территории Казахстана в эпоху бронзы, насыщенном сложными этнокультурными процессами, в которых участвовали представители различных культур. И поэтому дальнейшее исследование протогородской цивилизации, поиск новых материалов и анализ уже известных, занимает важную роль в понимании процессов истории не только Казахстана, но и всего евразийского пространства.

Литература

Кузьмина Е.Е. Кони степей Евразии в эпоху энеолита и бронзы // Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. Коллективная монография. – Екатеринбург-Самара-Донецк, 2010 – С. 5-20.

Корчагин П.А., Мельничук А.Ф. «Протогород»: а была ли проблема? // Вестник Пермского университета. – 2003. – Выпуск 4. – С. 55-64.

Крадин Н.Н. Археологические признаки цивилизации // РГАА. – 2006. – С. 184–208.

Кореневский С.Н. О понятиях «цивилизация, протоцивилизация» и знаках на керамике в культурах Подунавья, Кавказа и Переднего Востока в V–III тыс. до н. э. // Краткие сообщения Института археологии. М.: Языки славянской культуры, 2013. – Выпуск 230. – С. 63-83.

Зданович С.Я., Иванова Н.О., Таирова А.А. 56 полевых сезонов археолога Г.Б. Здановича. Часть I (1962-1982) // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича. – Челябинск: Издательство Челябинского государственного университета, 2018. – С.9-32.

Самашев З. Палаты каменные и юрты бронзовые // «Байтерек» общественно-политический электронный журнал. 2006 г. №3. URL: <http://edu.kaznu.kz/obschestvennye-i-nauki-v-celom/istoriya/550-bayterek-kazahstanskiy-obschestvenno-politicheskiy-zhurnal.html> (дата обращения: 02.09.2020).

Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. Т.1 - Астана: KulTegin, 2003. - С.101-107.

Мерц В.К. Семиярское поселение бронзового века в контексте проблемы формирования протогородской культуры в Верхнем Прииртышье // Мир Большого Алтая. – 2017. – №3 (4) – С. 495–509.

Кукушкин И. А. Металлические изделия раннеандроновского могильника Ащису (Центральный Казахстан) // Российская археология. – 2011. – № 2. – С. 103-109.

Кукушкин И.А. Культурно-исторические истоки и наследие Синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии: сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича / отв. ред. Д. Г. Зданович. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2018. – С. 62-77.

Жауымбай С.У., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А., Шохатаев О.С. Новые сведения о ранней истории андроновских племен Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский-1) // Археология Казахстана. – 2018. – № 1-2. – С. 224-234.

Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Итоги работ на могильнике бронзового века Бесоба // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. – С. 196-210.

Бейсенов А. З., Варфоломеев В. В., Касеналин А. Е. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2014. – 192 с.

References

Kýzmina E.E. Konı stepei Evrazıı v epohý eneolıta ı bronzy [Horses of the Eurasian steppes in the Eneolithic and bronze age] // Konı, kolesnısy ı kolesnıchie stepei Evrazıı. Kollektivnaia monografiia. – Ekaterınbýrg-Samara-Donesk, 2010 – S. 5-20.

Korchagin P.A., Melnichýk A.F. «Protogorod»: a byla ı problema? [«Protogorod»: was there a problem?] // Vestnik Permskogo ýnıversıteta. – 2003. – Vypýsk 4. – S. 55-64.

Kradın N.N. Arheologicheskie priznaki sivilizatsıı [Archaeological signs of civilization] // RGAA. – 2006. – S. 184–208.

Korenevskı S.N. O ponátıah «sivilizatsıa, protosivilizatsıa» ı znakah na keramıke v kúltýrah Podýnavá, Kavkaza ı Perednego Vostoka v V–III tys. do n. e. [The concepts of «civilization, proto» and signs on ceramics in the cultures of the Danube region, the Caucasus and the near East in the V–III Millennium BC] // Kratkie soobshenia Instıtýta arheologıı. – M.: Iazykı slavánskoı kúltýry, 2013. – Vypýsk 230. – S. 63-83.

Zdanovich S.Ia., Ivanova N.O., Tairova A.A. 56 polevyh sezonov arheologa G.B. Zdanovicha. Chast I (1962-1982) [56 field seasons archaeologist

G. B. Zdanovich. Part I (1962-1982)] // Stepnaia Evrazia v epohy bronzy: kúltúry, idei, tehnologi. Sbornik naýchnykh trýdov k 80-letiy Gennadiya Borisovicha Zdanovicha. – Chelábinsk: Izdatelstvo Chelábinskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta, 2018. – S.9-32.

Samashev Z. Palaty kamennye i ýrty bronzovye [House of stone and bronze Yurt] // «Baiterek» obshestvenno-politicheskiy elektronnyy jýrnal. 2006 g. №3. URL: <http://edu.kaznu.kz/obschestvennyei-nauki-v-celom/istoriya/550-baiterek-kazhastanskiy-obschestvenno-politicheskiy-zhurnal.html> (data obrasheniya: 02.09.2020).

Varfolomeev V.V. Kent i ego okryga [Kent and its districts] // Stepnaia sivilizatsia Vostochnoi Evrazii. Drevnie epohi. T.1 – Astana: KulTegin, 2003. – S.101-107.

Mers V.K. Semarskoe poselenie bronzovogo veka v kontekste problemy formirovaniya protogorodskoi kúltúry v Verhnem Priuryshe [Semiya settlement of the bronze age in the context of the problem of formation of proto-urban culture in the Upper Irtysh region] // Mir Bolshogo Altaia. – 2017. – №3 (4) – S. 495–509.

Kýkýshkin I. A. Metalicheskie izdelia ranneandronovskogo mogilnika Ashisý (Sentralnyy Kazahstan)[Metal products of the ranneandronovsky burial ground of Ashisu (Central Kazakhstan)] // Rossiyskaya arheologiya. – 2011. – № 2. – S. 103-109.

Kýkýshkin I.A. Kúltúrno-istoricheskie istoki i nasledie Sintashtinskoi kúltúry [Historical-Cultural origins and heritage Sintashta culture] // Stepnaia Evrazia v epohy bronzy: kúltúry, idei, tehnologi: sbornik naýchnykh trýdov k 80-letiy Gennadiya Borisovicha Zdanovicha / otv. red. D. G. Zdanovich. – Chelábinsk: Izd-vo Cheláb. gos. ýn-ta, 2018. – S. 62-77.

Jaýymbai S.Ý., Kýkýshkin I.A., Kýkýshkin A.I., Dmitriev E.A., Shohataev O.S. Novye svedeniya o rannei istorii andronovskikh plemen Sentralnogo Kazakhstana (po materialam kýrgana 7 mogilnika Taldinskii-1) [New data on the early history of the Andronovo tribes of Central Kazakhstan (on the materials of burial mound 7 Taldinskaya-1)] // Arheologiya Kazakhstana. – 2018. – № 1-2. – S. 224-234.

Kýkýshkin I.A., Dmitriev E.A. Itogi rabot na mogilnike bronzovogo veka Besoba [The results of the work on the burial ground of the bronze age Besoba] // Arheologicheskoe nasledie Sentralnogo Kazakhstana: izýchenie i sohraneniye. Almaty: Naýchno-issledovatel'skiy sentr istorii i arheologii «Begazy-Tasmola», 2017. – S. 196-210.

Beisenov A. Z., Varfolomeev V. V., Kasenalin A. E. Památniki begazy-dandybaevskoi kúltúry Sentralnogo Kazakhstana [Monuments of Begazy-dandybay culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Institut arheologii im. A. H. Margýlana, 2014. – 192 s.

Букешева Г.К.

«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: bgk897@mail.ru

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ПРОТОҚАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТ НЕГІЗІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ДАЛАЛЫҚ АУМАҒЫНДА ПАЙДА БОЛУЫ

Жаңа типті шаруашылық, қолөнердің жоғары деңгейі, әскер ұстау, металлургиялық орталықтар мен қоғамдық құрылыс жүйесінің пайда болуы көрініс тапқан қола дәуірінде материалдық және рухани мәдениеттің дамуы, қажетті жағдайлар туғызылған және қорғаныс жүйесі бар орталық құруға әкелді. Автор мақалада Қазақстанның қола дәуірінде нығайтылған қоныстарының болуы сол дәуірде протоқалалық өркениеттің болғандығының көрсеткіші ретінде қарастырады және Н.А. Шахованың «протоқала» өлшемдері тұжырымы мен Н.Н. Крадин келтірген «өркениет» белгілерімен археологиялық деректерді салыстырып талдайды. Қазақстан аумағында жаңадан ашылған деректер ретінде осы мәселенің зерттелу деңгейі қарастырылады.

Түйін сөздер: протоқала, өркениет, күйме, металлургия, қола дәуірі.

Bukecheva G.K.

State Historical and Cultural Museum-Reserve «Bozok»,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: *bgk897@mail.ru*

THE BIRTH OF THE FOUNDATIONS OF PROTO-CITY CIVILIZATION IN THE TERRITORY OF THE KAZAKHSTAN STEPPES IN THE BRONZE AGE

Archaeological monuments left by the tribes of the Bronze Age play an important role in the study of the historical processes taking place on the territory of Kazakhstan. The Bronze period in the Ural-Kazakhstan region dates back to the XXIII-IX centuries BC. The development of material and spiritual cultures during the Bronze Age, reflected in new types of economy, in a high level of crafts and upkeep of the army, in the presence of metallurgical centers, a system of social structure, led to the creation of centers with the necessary conditions and a defensive system. In this work, the author considers the fortified settlements of the Bronze Age of Kazakhstan as an indicator of the presence of a proto-city civilization in this period, and also compares the archaeological data with the criteria of the “proto-city” summarized by N.A. Shakhova, as well as with the signs of «civilization» given by N.N. Kradin. The level of research of this issue from the point of view of new discoveries on the territory of Kazakhstan is considered.

Keywords: *proto-city, civilization, chariot, metallurgy, Bronze Age.*

Төлегенұлы Қ.¹, Артықбаев Ж.О.²

¹Бозоқ тарихи-мәдени музей-қорығы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: tkazhmurat@mail.ru

АБАҚ-КЕРЕЙ ІШІНДЕГІ САРБАС РУЫ (Әдебиет пен деректерге шолу және тарихнамалық мәселелер)

Қазақ халқының болмысын, шығу тегін зерттеу өте маңызды мәселелердің бірі. Осы орайда, қазақ ру-тайпалық құрылымын зерттеу басты рөл атқарады деуге болады. Әсіресе олардың шығу тегі, орналасқан жері мен көші-қон аумағы Ресей мұрағаттарында, экспедиция құжаттарында жақсы сақталған. Кейінгі кезде отандық ғалымдар зерттеулерінде біршама кең мәліметтер беріп, зерттеу аясын кеңейте түсті. Тақырыбымызға арқау болып отырған Абақ-Керей ішіндегі Сарбас руының қалыптасу тарихын, тарихи-ғылыми тұрғыдан зерттеу әлі нақты қолға алынбады. Шағын мақалада Сарбас руына байланысты қолда бар деректерге шағын шолу жасап өтуді жөн көрдік. Руға байланысты Ресей мұрағаттарында сақталған құжаттарды толық зерттеу өте маңызды. Ондағы құжаттар арқылы рудың шығу тегі, руаралық байланыстары қазақ халқының түп негізіне апарып тірейді, әрі біртұтас ұлт болғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Абақ-Керей, Сарбас, ру, шежіре, қазақ халқы.

Кіріспе

Қазақ халқының этникалық, әкімшілік-территориялық және саяси құрылымы рулық-генеалогиялық жүйеге негізделетіні белгілі. Екінші жағынан бұл жүйе жаугершілікке, саяси процестер мен ішкі мүддеге байланысты өзгеріп те тұрады. Бір сөзбен айтқанда, отырықшы елдердің әкімшілік жүйесі сияқты негізгі шаруашылығы көшпелі тірлікке сүйенген қазақ мемлекеті де қажет жағдайда рулық құрылымды өзгертіп отырады. Бейбітшілік жағдайда үлкен әскери-рулық одақтар ыдырап, оның құрамындағы рулар жеке-жеке кетеді, не басқа одақтарға қосылады. Жаугершілік уақытта ұсақ рулар жиналып әскери одақтар құрады, кей жағдайда тіпті, бір-бірінен туысқандық сатысы алыс рулар бастарын бір ұлысқа құрайды. Оның толып жатқан мысалдарын

біз қазақ ру-тайпаларының құрамынан және шежіре-аңыздарынан көреміз. Бізде бір атадан туып, өмір бойы үзілмей келе жатқан ру-тайпалар жоқ, бәрі де араластықтың нәтижесі. Осы мәселенің әдемі мысалдарын біз XVIII ғасырдағы ауыр жаугершілік, көші-қон, саяси ауыс-түйістерге қатысты оқиғалар барысынан көп кездестіреміз.

Негізгі бөлім

Қазақ тарихында өзіндік үлесі бар ірі тайпалық бірлестіктің бірі – Абақ-Керей шежірелік аңыздарда 12 аталық жүйеден тұрады. 12 санының сонау ғұн дәуірінен руларды біріктіретін қасиеттілік мәнін ескерсек, ол да бекер емес деуге болады.

Абақ-Керейдің кенжесі және қарашаңырағы деп Сарбас руы аталады. Генеалогия, яғни насаб-

нама бойынша Сарбас Абақ құрылымының ішіндегі Жәнтекей, Жәдік, Шеруші сияқты саны мол аталардан екі атаға жоғары екенін ескерсек, жолы жағынан үлкен және құрылу тұғысынан ертерек пайда болғанын байқауға болады. Шағын мақаламызда осы руға байланысты деректер мен зерттеулерге шолу жасауды жөн көрдік.

Абақ-керей одағы және оның ішіндегі Сарбас руының тарихына қатысты деректер орыс зерттеушілерінің еңбектерінен көптеп кездеседі. XVII ғасырдан бастап Патшалық Ресей Қазақ жерін отарлау мақсатында әртүрлі зерттеу экспедицияларын жіберіп отырғаны белгілі. Олар Орталық Азия елдері жерінің экономикалық жағдайы, рулардың орналасуы, саяси жағдайлар, тарихы мен этнографиясы, табиғаты, жер байлығы, өзен-көлдері, т.б. туралы мәліметтер жинастырып, жеткізіп, нәтижесінде бай тарихи-этнографиялық, географиялық материалдар қалдырды. Бұл сол кезеңдегі қазақ ру-тайпалары туралы жан-жақты жақсы мәліметтер алуға, түрлі ғылыми зерттеулер жасауға жол ашты. XVIII ғасыр басында құрылған Ресей ғылым академиясының тапсырысымен және арнайы патша бұйрығымен қазақ жеріне келген ғалымдардан басқа, өз талабымен қазақ жерінде жұмыс жасаған, Семей бекінісінің іргетасын қалаған капитан И.Г. Андреевтің материалдары Абақ-Керей туралы деректердің алғашқы легін құрайды (Андреев, 1998). Оның ішінде И.Г. Андреевтің «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» (Орта жүз қазақтарының сипаттамасы) атты еңбегі Абақ-Керейлер туралы алғашқы жазылған зерттеулердің бірі. Ертіс бойында ұзақ жылдар қызмет еткен, қазақ тілін жете үйренген капитан И.Г. Андреев Абақ-Керей руларының қоныстанған жерін сипаттап, рулардың шығуы туралы аңыздарды баяндайды. Сарбас руы туралы алғашқы мәліметтер де капитан И.Г. Андреевтің жазбаларынан ұшырасады. Ресей Географиялық қоғамы мұрағатында сақталған ғалымның күнделігі алдағы зерттеу жұмысымыз үшін аса маңызды болып отыр (Андреев, 1776 - 89).

Ресейлік белгілі зерттеуші Г. Спасскийдің тікелей ұйымдастыруымен және еңбегімен шығып отырған «Сибирский вестник» журналының 1820 жылғы 9- бөлімінде Абақ-Керейлер, оның ішінде Сарбас руы туралы тың деректер кездестіреміз. (Сибирский вестник, 1820) Әсіресе, Абақ-Керей туралы, оның ішіндегі Сарбас, Жәдік, Шеруші аталары туралы алғашқы аңыздардың легін осы жерден байқауға болады.

Жалпы Орта жүз қазақтары, соның ішінде қазақ жерінің шығыс бөлігі туралы жазған М. Красовскийдің «Область сибирских киргизов» атты 1868 жылғы шыққан үш томдық еңбегі біз көтеріп отырған тақырыпты ашып көрсетуге қажетті өте маңызды дерек деп білеміз. Бұл еңбекте Шығыс өлке қазақтарының шаруашылығы, өндірісі, Қытаймен арадағы сауда жолдары мен қарым-қатынасы жақсы баяндалған (Красовский, 1868). Ю.А. Сосновскийдің 1875 жылы шыққан «Отчет Булун-Тохойской экспедиции» (Бурылтоғай экспедициясының есебі) еңбегі Абақ-Керейлердің қоныстануы, жан саны, жер-су атаулары, басшылық құрылымы туралы біршама нақты, толық мәліметтер береді. Ғалымның қоры Ресей мемлекеттік кітапханасының ғылыми қорында сақтаулы (1864-1895 ж.ж.) (Ф.286 Сосновский, 1869-1895).

Шоқан Уәлихановтың жан досы және қазақ халқының үлкен жанашыры Г.Н. Потанин қазақ этнографиясын зерттеуде үлкен жетістіктерге жеткен ғалым. Оның Шығыс Қазақстан, Моңғолия елдеріне барған экспедициялық жұмыстары, оның ішінде Абақ-Керей рулары туралы зерттеулері қазақ этнографиясы үшін өзектілігін жоғалтпайды. Абақ-Керейден тарайтын әр атаның шығуы, олардың қоныстануы туралы жақсы мәліметтер береді (Потанин, 2005). Г.Н. Потанин Сарбастың ұраны болған «Сартоқай батыр» туралы мәліметті ел аузынан алғаш рет жазып алып, оның Алтайға танымал аңыз кейіпкері «Сартақпай, Сартақтай, Сартақпан батырмен» байланысты болуы мүмкіндігіне сілтеме береді. Қазіргі таңда ғалымның Санкт-Петербургтағы РГК (РГО) орталығында, Томск университеті кітапханасында және Омск қаласы мұражайлары кітапханаларында үлкен қорлары шоғырланған. Әсіресе Томсктағы 180 үлкен папкадан тұратын қоры өте құнды болып табылады. Ондағы қазақ аңыздары, шежірелік деректер, жер-су атаулары, т.б. қарауға болады (Потанин, 1879), (Потанин, 1892), (Потанин, 1876-1877), (Потанин, 1884).

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында Ресей Географиялық қоғамының Семейдегі бөлімінде жұмыс атқарған Семейлік өлкетанушылар: А.Н. Белослюдов, Н.Я. Коншин, М.А. Логотов және Ресей Географиялық қоғамы арқылы Оңтүстік Сібір, Моңғолия, Алтай өңірлеріне зерттеу жүргізген ғалымдар: Г.Н. Потанин, Г.Е. Грумм-Гржимайло, В.В. Сапожников, В.В. Радлов, Н.А. Аристов, т.б. айтуға болады.

Орыс географиялық қоғамының Семейдегі Батыс-Сібір бөлімінде жинақта шыққан А.Н. Белослюдовтың «О происхождении Кереев» атты дерегінде «Алғашқы Керей, Найманның ағасы – Абақ болған» деп атап өтеді. Ғалымның «Абақ» сөзін талдауы ғылымға өте маңызды болып табылады (Белослюдов, 1915).

Н.А. Аристовтың «Труды по истории и этническому составу тюркских племен» атты шығармасы түркі халықтарының шығу тегін салыстыра талдаған әйгілі ғылыми еңбек. Онда ру таңбаларын салыстыру, ру-тайпа атауларының шығуы туралы жанжақты пікірлер айтылып, келешек зерттеулерге үлкен жол ашып берді. «Керей» ұғымының этимологиясы, оның таңбасын зерттеуде мол үлес қосты. Ғалымның алғашқы шығармалары 1893 жылы неміс зерттеушісі Карл Риттердің «Землеведение Азии» атты жинақ еңбегінің томдарында жарық көріп, осыдан кейін жинақталып, толықтырылып 2001 жылы «Сорос-Кыргызстан» қорының бастамасымен Бішкек қаласында, 2007 жылы Қазақстанда «Алтын кітап» баспасында «Қазақ этнографиясының кітапханасы» сериясынан басылып шықты (Аристов, 2003.).

Санкт-Петербург қаласындағы РГК (Ресей Географиялық Қоғамы) мұрағатында сақталынған белгілі ғалым Г.Е. Грумм-Гржимайлоның 1903 жылы жаз айларында Алтайға барған экспедициясының қолжазбасында Сарбас руы туралы құнды деректер бар (Г.Е. Грумм-Гржимайло, 1903). Сонымен қатар, ғалымның 1926 жылы басылып шыққан «Западная Монголия и Уранхайский край» атты зерттеу еңбегінің қолжазбасының материалдарының IV тарауы толығымен Абақ-Керейге арналады. Онда осы тайпаның этнографиясы, жан саны, көшіп жүрген жерлері, шығу тегі бойынша жақсы талданған (Г.Е. Грумм-Гржимайло, 1903). Г.Е. Грумм-Гржимайло XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы Ресей зерттеушілерінің ішіндегі қазақтар туралы, әсіресе Абақ-Керейлердің этнографиясын жүйелі зерттеп жазды (Грумм-Гржимайло, 1899).

XX ғасыр басында Абақ-Керейлердің мекендеген жерлері туралы француз саяхатшысы Charles-Eudes Bonin өз еңбектерінде айтып өтеді (Bonin, 1901).

Зерттеуге негіз болып отырған деректердің келесі тобы Шығыс өңірдегі жер-су атауларымен байланысты. Сібір әскери-топографиялық бөлімінің штаб-капитаны С.Т. Мирошниченконың бастамасымен

1868 жылдан 1917 жылға дейін шығып тұрған карталарының Абақ-Керей және Сарбас атасынан шыққан тұлғаларды зерттеу орны ерекше. Картадағы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы мен ҚХР Шыңжаң өлкесінің Қазақстанмен шекаралас аумақтарының жер-су атаулары, құдықтар, қорымдар, қыстаулардың аттары, т.б. жақсы сақталған. Картада кездесетін «Сарбас», «Сарыбас», «Сарытоқай», «Сартологой», «Жарылғап тауы», т.б. атаулар ру тарихын жаңа қырынан қарауға үлкен мүмкіндік беріп отыр. Сонымен қатар, өсімдіктер мен тау жыныстары, кен-байлықтары туралы зерттеулер жүргізген И. Сиверстің, В.В. Сапожниковтың «Растительность Зайсанского уезда, исследование 1914 г.» (Зайсан уезінің өсімдіктерін зерттеу, 1914 ж.), Сапожников В.В. «Растительность Зайсанского уезда, исследование 1914 г., 1918» атты зерттеулеріндегі жер-су атаулары, Г. Потаниннің «Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864 г.» (1864 жылдың жазындағы Шығыс Тарбағатайға саяхат), (Потанин, 1864), қазақ (қырғыз) жер пайдалану материалдарының 3, 8, 10 томдарындағы (Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных, 1909) деректерден Абақ-Керей құрамындағы Сарбас руына байланысты жер-су атаулары туралы мәлімет аламыз. Бұл статматериалдар Қазақстан аумағындағы Сарбас руы өкілдерінің қоныстанған жерлері, адам аттарын іздеуде үлкен деректің негізі болып табылады. Зерттеуде алғаш рет «Сарбас», «Сарыбас», «Сарбаш», «Сартоқай», «Сартакпай», «Сартактай», «Сартологой», «Толағай» атаулары Қырым татарлары, ноғайлар, тәжіктерде, қырғыздарда, башқұрттарда, Сібір, Оңтүстік Сібір халықтарында (бурят, якут, карагастар, уранхайлар, торғауыттар, т.б.) кездеседі.

XX ғасыр басынан бастап Абақ-Керей тарихына қатысты зерттеулерді қазақ тарихшылары да жүргізді. Керей тарихын зерттеумен айналысқан отандық ғалымдардың ішінен М. Тынышбаевты ерекше атау керек (Тынышбаев, 2002). Одан кейінгі лекте қазақ диалектология білімін, соның ішінде аймақтың этнографиялық ерекшелігін зерттеудің негізін салған С. Аманжолов Абақ-Керей одағына қатысты мәліметтер береді (Аманжолов, 1959). Бертінгі кезең зерттеушілері ішінде Абақ-Керей мәселелері М. Мұқанов, Н. Мыңжани, З. Қинаятұлы, С. Қаржаубайұлы, Е.А. Күзембаев, В.П. Юдин, С. Аманжолов, А. Сейдімбек, т.б. еңбектерінде аздап қарастырылады.

Мысалы, 3. Қинаятұлының «Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түрік тайпалары» атты зерттеу еңбегі Шыңғысхан заманындағы Керей мемлекеті оның кейінгі тағдыры туралы салыстырмалы талдау жасайды (Қинаятұлы, 2001).

«Жерінің аты – елінің хаты» атты энциклопедиялық анықтамалығында Қазақстан аумағында кездесетін «Сарбас», «Сарыбас» топонимикалық ұғымдарының біразы бар (Жерінің аты – елінің хаты, 2006).

Бұл жерде қазақ руларының генеалогиясына, яғни насаб-намасына қатысты зерттеулер Қытайдың Шыңжан аймағында да жүргізілгенін айтқан орынды. Абақ-Керей Сарбас руының шежіресін толықтырып жазу 1997 жылдары ҚХР ғалым Сейпіл Әштарұлы бастамасымен қолға алынды. 2014 жылы «Абақ-Керей – Сарбас руының шежіресі» (Абақ-Керей – Сарбас шежіресі, 2014) толықтырылып басылып шықты. Моңғолия қазақтарының арасында бірде мемуар түрінде шықса, тағы бірде «Сарбас» шежіресі деген атпен басылып шықты (Мәлғаждарұлы, 2012).

Сарбас руына байланысты шежірелердің негізгі бөлігін Қытай қазақтары арасында жинақталып, «Бабалар сөзі» жинағына енген шежірелер тобы құрайды. «Қазақтың жалпы шежіресі» деген атпен белгілі Сарбас руының зиялысы Кітапбай Ақмоллаұлы жазып алған, аталарынан аманатпен келе жатқан шежірені айтуға болады (Бабалар сөзі, 2006). Кітапбай Ақмоллаұлы бұл шежіренің 3 атадан бері жалғасып жазылып келе жатқанын айтады. Аталарының осы ру адам екенін ескерсек, көп шежірелермен салыстырғанда біршама тиянақты және нақтырақ жазылған деуге негіз бар.

«Сарбастан туған екен Жалтыр, Жанай,

Айтпасам кенжесі Айтты болар қалай», – деген шумақтарында Сарбастан үш бала тарағанын айтады. Шежіреде Сарбас руын 12 абақтың кенжесі екенін атап өтеді.

Келесісі «Қазақ шежіресі» деген атпен ел арасында белгілі, кім қашан жазғаны белгісіз. Ел аузынан жинақтаған Тәлен деген адам, ол кісіден көшіріп алған Әбдірахман Жәнібекұлы, осы кісіден алып баспаға ұсынған Жомарт Төребайұлы екен. Шежіреде 12 Абақтың бірі Сарбас руы екені ғана көрсетілген (Бабалар сөзі, 2006).

Қытай қазақтары арасында «Үш жүздің шежіресі» туралы кітаптар Іле аймағында кең таралған. Осындай шежіренің бір вариантын Тоғыз тарау ауданы, Жырғалаң аулының

тұрғыны Нұрболат Оспанұлы баспаға ұсынған. Бұл кітапта автор бұрынғы қолданыста жүрген шежірені басқа әдебиеттерді пайдалана отырып толықтырған. Осыдан бастап «Сарбасты Шұбарайғыр, Молқымен» бір туыстыру басталды да, өзге шежіредегі қателіктердің орын алуына әсер етті. Шежіренің бір нұсқасы бойынша Сарбастан Елқас пен Ралқас туады. Кітапбай Ақмоллаұлының шежіресімен ұқсастығы Айт атадан Қосай атаны таратуында. Мұнда Сарбастың үлкен аталарының барлығы қамтылған және Сарбастан екі ата таратып бастайды. Осы жағынан алғанда шежіренің құрылымы дұрыс. Дегенмен, адам аттары өзгеріске ұшырағанын байқаймыз (Бабалар сөзі, 2006).

Қытай қазақтары арасында қазақ шежіресінің өлеңмен жазылған нұсқалары да бар екенін ескерген жөн. «Абақ-Керей» шежіресі туралы жырды ауызша айтып елге таратушылар – Алтай аймағы, Қаба ауданының тұрғындары Сламбол Окманұлы (1928-1982) мен Қаппас Ашубайұлы. Жырдың бұл нұсқасын жазып алып салыстырып, жүйелеп 1983 жылы баспаға ұсынған белгілі ақын, аудандық Мәдениет үйінің бастығы – Шәмен Исаұлы. Бұл шежіренің ерекшелігі Сарбасты Құттыбердіден таратып, Байлау және Қойлау аталармен қатар екенін көрсетеді. (Бабалар сөзі, 2006).

Қорытынды

Қорыта келгенде, он екі ата Абақ-Керей одағы ішіндегі Сарбас руы туралы деректерді зерттеу, тарихи шығармаларды талдау маңызды және өзекті шаруа. Деректердің көпшілігін, әсіресе ауызша дәстүрді қарастыра отырып, біз Абақ-Керей одағы XVIII ғасырдың жаугершілік ер етігімен қан кешкен, ат ауыздығымен су ішкен уақыты туғызған құбылыс екенін байқаймыз. Осынау жаугершілік кезеңінде шығысқа, Алтай, Тарбағатай, Іле басына жылжуға белсенді кіріскен рулардың әскери одақ құруы заңды. Әуел баста ел басшылары мен ақылгөй ақсақалдардың Түркістанда бас қосқан жиынында Орталық Азия көшпелілерінің ерте дәстүрлеріне сәйкес он екі рудан құрамақ болған одағы әртүрлі себептерден одан көбірек болып кетуі де жаугершілік туғызған жағдай. Осы себепті алдағы уақытта зерттеулерді салыстыра қарау, әсіресе ауызша деректер мен жазбаша материалдардың байланысын анықтау маңызды болып отыр. XVIII ғасыр қазақтың көне және ортағасырлық тарихының кілті деп есептеуге

болатынын біз бірнеше рет жаздық. Абақ-Керей бірлестігінің құрылу тарихы, шығуы туралы күрделі зерттеу маңызды болып табылады.

Абақ-Керей жауынгер одағының құрылу заңдылықтарын ашу Еуразия көшпелілерінің саяси тарихын, әкімшілік басқару жүйесін жете

түсінуге жол ашады. Сонымен бірге Сарбас руына және Абақ-Керей құрамындағы өзге де руларға байланысты XIX ғасыр ортасы мен XX ғасыр басына жататын деректерді толық зерттегенде Орталық Азияның арғы кезеңінің тарихын зерттеуге үлкен жол ашылады.

Әдебиеттер

Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998.

Андреев И.Г. Описание киргиз-кайсаков [рукопись] // АРГО. Разр. 61. Оп. 1. Д. 14 «Сибирский вестник», 1820 г., ч. 9. с.112-113.

Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизов. Т. 16. Ч. 3. – СПб., 1868.

Ф.286 Сосновский, Юлиан Адамович (1842-1897). Сосновский Юлиан Адамович: архивный фонд, 1869-1895. - 209 ед. хр Фонд Научно-исследовательского отдела рукописей Российской государственной библиотеки.

Потанин Г.Н. Избранные сочинения. Избранные сочинения в трех томах. — Павлодар: ТОО НПО «ЭКО», 2005.

№1942-1955. №12 Дневник путешествий Г.Н. Потанина 1879 г. [Переплетенная тетрадь +6 листов +5 карт] №1956-1967. №13 Дневник путешествий Г. Н. Потанина 1892г. [Переплетенная тетрадь] №1968 №14 Сказки и легенды [Переплетенная тетрадь-черновик.

№1969 №15 Дневник путешествий Г.Н. Потанина 1876-1877 гг. [Толстая переплетенная тетрадь] №1970 №16 Дневник путешествий Г.Н. Потанина 1884г. Путешествие по Китаю [Толстая переплетенная тетрадь].

Белослюдов А.Н. Саказание и сказки киргизов. О происхождении Кереев // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. 10.- Семипалатинск, 1915. – 8 б.

Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен / Отв. ред. акад. В.М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2003. – 460 с.

Грумм-Гржимайло Г.Е. Дневник путешествия по Туве и Зап. Монголии. (30.05-19.08) 1903 г. Ф32_О1_49

Грумм-Гржимайло Г.Е. Дневник путешествия по Туве и Зап. Монголии. 1903 г. Книга VII. Ф32_О1_23

Грумм-Гржимайло Г. Путешествие в Западный Китай. В 3-х т. Том 2. Поперек Бэй-

Шаня и Нань-Шаня в долину Желтой реки. СПб.: Типография С.М. Николаева: Типография В.Ф. Киршбаума, 1899. – 445 с

Charles-Eudes Bonin. Voyage de Pékin au Turkestan russe par la Mongolie, le Koukou-nor, le Lob-nor et la Dzungarie (suite) (avec une carte hors texte) // La géographie : bulletin de la Société de géographie / publié par Le Baron Hulot, et M. Charles Rabot, tome III, Masson, Paris – 1901, 178-179 pp.

Растительность Зайсанского уезда исследование 1914г. [Текст] / Сапожников В.В., - Томск, 1918.-с.18.

Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864 г. «Записки Русск. Геогр. общ-ва», 1864-134 б.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей [Электронный ресурс]. Т. 10. Семипалатинская область: Семипалатинский уезд: спец. часть (с нормами киргиз. землепользования) и общ. стат. табл. - СПб., 1909 (2016). - IX, 109, 455, 125, 25, 97, 17, 207 с., табл., 1 л. карт.

История казахского народа [Текст]: [учебное пособие] / Мухамеджан Тынышпаев. – Алматы: Санат, 2002. – с.220

Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959.

3. Қинаятұлы. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түрік тайпалары. IX – XII ғасырлар, Астана, 2001.

Жеріңнінаты–еліңнінхаты.Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2006.

Абақ-Керей – Сарбас шежіресі. ҚХР. Шыңжаң. 2014 – 377 б.

Мәлғаждарұлы Б. Сарбас руының шежіресі. Өлгий – 2012

Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 32: Шежірелік дастандар. – 52 б

Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 32: Шежірелік дастандар. – 72 б

Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 32: Шежірелік дастандар. – 134, 137 бб.

Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 32: Шежірелік дастандар. – 332 б.

References

Andreev I.G. Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks. - Almaty, 1998.

Andreev I.G. Description of the Kirghiz-Kaisaks [manuscript] // ARGO. Res. 61. Op. 1.D.14
"Siberian Bulletin", 1820, h. 9. p. 112-113.

Krasovsky M. Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Siberian Kirghiz region [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Siberian Kirghiz region]. T. 16.P. 3.SPb., 1868

F.286 Sosnovskiy, Yulian Adamovich (1842-1897). Sosnovskiy Yulian Adamovich: arkhivnyy fond, 1869-1895. - 209 yed. [Sosnovsky Julian Adamovich: archive fund, 1869-1895.] khr Fond Nauchno-issledovatel'skogo otdela rukopisey Rossiyskoy gosudarstvennoy biblioteki

Potantin G.N. Izbrannyye sochineniya. Izbrannyye sochineniya v trekh tomakh. [Selected Works. Selected works in three volumes] — Pavlodar: TOO NPO «EKO», 2005.

Dnevnik puteshestviy G.N. Potanina 1879 g. [Travel diary G.N. Potanin 1879] [Perepletennaya tetrad' +6 listov +5 kart]; Dnevnik puteshestviy G. N. Potanina 1892g. [The travel diary of G. N. Potanin 1892] [Perepletennaya tetrad'] №1956-1967. №13 Arkhiv Nauchnoy biblioteki TGU. T. 3; Skazki i legendy [Fairy Tales and Legends]. [Perepletennaya tetrad'-chernovik]. №1942-1955. №12. Arkhiv Nauchnoy biblioteki TGU. T. 3.

Dnevnik puteshestviy G.N. Potanina 1876-1877 g.g. [Travel diary G.N. Potanin 1876-1877] [Tolstaya perepletennaya tetrad'] №1969 №15 Arkhiv Nauchnoy biblioteki TGU. T. 3; Dnevnik puteshestviy G.N. Potanina 1884g. Puteshestviye po Kitayu [Travel diary G.N. Potanin 1884 Traveling in China]. [Tolstaya perepletennaya tetrad'] №1970 №16. Arkhiv Nauchnoy biblioteki TGU. T. 3.

Beloslyudov A.N. Sakazaniye i skazki kirgizov. O priskhozhdennii Kereyev [The sacrament and the tales of the Kyrgyz. About the origin of Kereev] // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Vyp. 10.- Semipalatinsk, 1915 – 8 b

Aristov N.A. Trudy po istorii i etnicheskemu sostavu tyurkskikh plemen [Transactions on the history and ethnic composition of the Turkic tribes] / Otv. red. akad. V.M. Ploskikh. - Bishkek: Ilim, 2003. -460 s.

Grumm-Grzhimaylo G.Ye. Dnevnik puteshestviya po Tuve i Zap. Mongolii. [Travel diary in Tuva and Zap. Mongolia] (30.05-19.08) 1903 g. F32_O1_49

Grumm-Grzhimaylo G.Ye. Dnevnik puteshestviya po Tuve i Zap. Mongolii. [Travel diary in Tuva and Zap. Mongolia] 1903 g. Kniga VII. F32_O1_23

Grumm-Grzhimaylo G. Puteshestviye v Zapadnyy Kitay. V 3-kh t. Tom 2. Poperek Bey-Shanya i Nan'-Shanya v dolinu Zheltoy reki.[Across Bei Shan and Nan Shan to the Yellow River Valley] SPb.: Tipografiya S.M. Nikolayeva: Tipografiya V.F. Kirshbauma, 1899.-445 s

Charles-Eudes Bonin. Voyage de Pékin au Turkestan russe par la Mongolie, le Koukou-nor, le Lob-nor et la Dzungarie (suite) (avec une carte hors texte) // La géographie : bulletin de la Société de géographie / publié par Le Baron Hulot, et M. Charles Rabot, tome III, Masson, Paris – 1901, 178-179 pp.

Potanina G.N. Rastitel'nost' Zaysanskogo uyezda issledovaniye 1914g. [Vegetation of the Zaysan district study 1914]. [Tekst] / Sapozhnikov V.V., - Tomsk, 1918.-s.18.

Potantin G.N. Poyezdka po Vostochnomu Tarbagatayu letom 1864 g. "Zapiski Russk. Geogr. obshch-va", 1864-134 b.

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by an expedition to explore the steppe regions]. [Elektronnyy resurs]. T. 10. Semipalatinskaya oblast' : Semipalatinskiy uyezd: spets. chast' (s normami kirgiz. zemlepol'zovaniya) i obshch. stat. tabl. - SPb., 1909 (2016). - IX, 109, 455, 125, 25, 97, 17, 207 s., tabl., 1 l. kart.

Istoriya kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. [Tekst]: [uchebnoye posobiye] / Mukhamedzhan Tynyshpayev. - Almaty: Sanat, 2002. – c.220

Amanzholov S.A. Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka. [Issues of dialectology and history of the Kazakh language] Alma-Ata, 1959

Qinayatuli Z. Moñğol üstirtin meken etken soñğı türk taypalari. [The last Turkic tribes inhabiting the Mongol plateau] QX – XQQ ğasirlar, Astana, 2001

Zherinin aty - elinin khaty. [The name of the place is the letter of the country] Encyclopedialyq anyqtamalyq. Almaty 2006.

Abak-Kerey - Sarbas shezhiresi. [Abak-Kerey - Chronicle of Sarbas] KXR. Shynzhan. 2014 - 377 p.

Magazdaruly B. Sarbas ruynyk shezhiresi. [The genealogy of the Sarbas tribe] Olgii - 2012

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. [Words of ancestors: One hundred volumes] - Astana: Foliant, 2006.Vol. 32: Shezhirelik dastandar.-52 b

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. [Words of ancestors: One hundred volumes]- Astana: Foliant, 2006.Vol. 32: Shezhirelik dastandar.-72 b

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. [Words of ancestors: One hundred volumes]- Astana: Foliant, 2006.Vol. 32: Shezhirelik dastandar.-134, 137 bb.

Babalar sozi: Zhuz tomdyk.[Words of ancestors: One hundred volumes] - Astana: Foliant, 2006.Vol. 32: Shezhirelik dastandar.-332 b.

Толегенулы К.¹, Артыкбаев Ж.О.²

¹Историко-культурный музей-заповедник "Бозок",

г. Нур-Султан, Казахстан

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: tkazhmurat@mail.ru

ПЛЕМЯ САРБАСОВ В АБАК-КЕРЕЕ

(Обзор литературы и данных и историографические вопросы)

Одним из важнейших вопросов является изучение природы и происхождения казахского народа. В этой связи ключевую роль играет изучение родового строя казахов. Их происхождение, местонахождение и ареал миграции особенно хорошо сохранились в российских архивах, экспедиционных документах. В последнее время исследования отечественных ученых расширили рамки исследований, предоставив некоторую информацию. Историко-научное изучение истории образования племени сарбасов в Абак-Керей, являющееся основой нашей темы, еще не начато. В небольшой статье мы решили дать краткий обзор имеющихся данных о племени Сарбас. Важно тщательно изучить документы, хранящиеся в российских архивах, относящиеся к племени. Документы о происхождении племени, межплеменные связи приводят к истокам образования казахского народа и показывают, что он был единым народом.

Ключевые слова: Абак-Керей, Сарбас, род, шежире, казахский народ.

К. Tolegenuly¹, J.O. Artykbaev²

¹Historical and Cultural Museum "Bozok",

Nur-Sultan, Kazakhstan

²ENU named after L.N. Gumilyov,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: tkazhmurat@mail.ru

SARBAS TRIBE IN ABAK-KEREY

(Review of literature and data and historiographical issues)

One of the most important issues is the study of the nature and origin of the Kazakh people. In this regard, the study of the clan structure of the Kazakhs plays a key role. Their origin, location and area of migration are especially well preserved in Russian archives and expeditionary documents. Recently, studies by domestic scientists have expanded the scope of research by providing some information. The historical and scientific study of the history of the formation of the Sarbas tribe in Abak-Kera, which is the basis of our topic, has not yet begun. In a short article, we decided to give a brief overview of the available data on the Sarbas tribe. It is important to carefully study the documents stored in the Russian archives relating to the tribe. Through the documents, the origin of the tribe, intertribal ties lead to the foundation of the Kazakh people and show that he was a single people.

Keywords: Abak Kerey, Sarbas, kind, genealogy, kazakh people.

Жайлыбаев Д.Ж.¹, Кожакан Ж.Н.²

¹ Еуразия ғылыми-зерттеу институты,

² Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: daulet_87@bk.ru

ЗАМАНАУИ МУЗЕЙДІҢ ҚАЛА АНТРОПОЛОГИЯСЫНА ӘСЕРІ

Қазіргі қала өміріндегі үнемі өзгерістердің болуы мәдени үрдістерге тікелей байланысты. Бұл қала антропологиясының өзекті мәселелері ретінде қарастырылады. Соның ішінде қала тұрғындарының бос уақытын өткізуінде мәдени орындардың рөлінің жоғары болуы қалалардың мәдени келбетін көрсетеді. Осы тұрғыда қала антропологиясы арқылы музейлердің қызметін және мәдени өзгерістерді айшықтай аламыз. Қазіргі кезде мұндай ерекшеліктерді Алматы қаласында орналасқан Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі мысалынан аңғаруға болады. Себебі, Ықылас музейінің қазіргі кездегі қызметі жан-жақты қалыптасып, қаланың мәдени өмірінде ерекше орын алады. Соның ішінде Ықылас музейінде өткізіліп отыратын әрбір мәдени іс-шара қала тұрғындары мен қонақтарының бос уақыттарын өткізуде дәстүр ретінде қалыптасқан. Бұл қала антропологиясының тұжырымдарына сәйкес тұрғындардың мәдени бағыт-бағдарының қалыптасуына өз үлесін қосуда. Мақалада Ықылас музейінің Алматы қаласының мәдени өміріне ықпалы мен мәдени үрдістердің қалыптасуының негізі ретінде қарастырылған. Автор қала антропологиясының негізгі тұжырымдарын, музей қор материалдарын, арнайы экспедиция есептері мен материалдарын пайдаланған.

Түйін сөздер: музей, қала, үрдіс, мәдениет, өнер, ғылым, қор, экспозиция.

Кіріспе

Қазіргі қала өміріндегі өзгерістер адамдар алдында көптеген мәдени үндеулер алып келуде, бұл мәдениет пен өнердің, ғылымның алдыңғы қатарлы жаңалықтарын, ақпараттың жылдам игерілуін талап етеді. Жалпы, қазіргі қалалардың дамуы мен өркендеуі адам капиталының қызметіне қатысты. Адамдардың мәдени дамуы, жасампаз қала принциптеріне сәйкестенуін қамтамасыз етеді, яғни әрбір адам мәдениетті өз деңгейінде тасымалдап, оны өзгелерге жеткізуі жекелеген мәдениет орталықтары мен музейлерге байланысты. Ал, музейлердің мәдениетті жеткізуі қазіргі кезде әртүрлі жолға

қойылған. Соның бірі көрме, экспозиция жұмыстары болса, Ықылас музейі тәжірибесінде қала тұрғындарына мәдениетті жеткізудің бірнеше түрі кеңінен қолданылады. Бұл арнайы лекция-концерттерден, бейнероликтерден және онлайн экскурсиялардан көрініс табады. Алматы қаласының антропологиялық келбетін қазіргі уақытта музейлердің қызметінсіз елестету мүмкін емес. Бұл қазіргі урбанизм концепциясының негізгі тенденцияларына негізделіп келе жатқанын байқатады. Осы тұрғыда Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің алар орны ерекше. Мұны қазіргі музеология, мәдени антропология, этнография және мәдениеттану салаларының өзекті тақырыбы ретінде қарастырса болады.

Талқылау

Қоғамдық ғылымдар саласындағы күрделі методологиялық өзгерістер кейбір салалардың қарапайым мәселелерін қайта қарауды қажет етеді. Соның бірі ретінде пәнаралық байланыстардың орнауы музеология, антропология, мәдениеттану, этнография, әлеуметтану саласын қамтыды. Сондай-ақ, еліміздегі урбанизациялық үрдістердің қарқынды жүруі халықтың мәдениетіндегі ерекшеліктерден көрініс тауып отыр. Мұны қала антропологиясынан нақты байқауға болады. Мысалы, қалалардың мәдени дамуы мен өзгерістері Ч. Лэндридің «Жасампаз қала» атты еңбегінен көрініс тапты (Лэндри, 2006). Ол өз шығармасында заманауи жасампаз қалалардың принциптері мен қызметін жан-жақты талқылап, оған әсер етуші факторларды көрсетіп берді. 2000 жылдардан кейінгі урбанистикадағы бұл өзгерістер тек батыстық емес, сонымен қатар, Ресей және басқа да ТМД елдеріндегі үрдістерге назар аударуға жағдай жасады. Соның ішінде Е.В. Елисееваның «Роль креативных пространств современной городской среде» мақаласы қала халқының мәдениетін көтеруде мәдени орталықтардан бөлек адами капиталдың да маңызды қызметіне тоқталды (Елисеева, 2017). Ал, еліміздегі қала антропологиясындағы ерекшеліктер мен үрдістерге Д.Ж. Жайлыбаевтың «Қала антропологиясы: Түркістан қаласы мысалында» атты мақаласындағы қалалықтардың өміріндегі өзгерістер, бос уақытын тиімді өткізуі және мәдени демалыс орындарының қызметіне тоқталады (Жайлыбаев, 2020).

Деректер

Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі жұмысының қаланың мәдени өміріне ықпалы мәселесіне қатысты деректер базасын бірнеше топқа бөліп қарастырса болады. Оның біріншісі, музей қор материалдары болса, екіншісі музей қызметкерлерінің жеке есептері, экспедициялық жұмыстардың есептері жатады. Музей қор материалдарына музейдегі экспозиция жұмыстары, көрмелерді ұйымдастыру, әр экспонатқа байланысты өткізілген іс-шаралардың материалдық базасын қамтиды. Ал музей қызметкерлерінің жеке есептері мен кешенді экспедиция

есептері музейдің ғылыми және мәдени жұмыстарының деңгейін көрсетеді. Сонымен қатар, авторлардың Алматы қаласы көлемінде жинақтаған этносоциологиялық мәліметтері музей қызметінің жан-жақтылығын анықтайды. Тұтас алғанда аталмыш деректер музейдің қала мәдениетіндегі орнын айғақтайды.

Әдістер

Мақаланы жазуда тарих ғылымының тарихилық, шынайылық қағидасы, жүйелілік ұстанымдары қолданылды. Сонымен қатар, этнология ғылымының бақылау, сауалнама, контент-сараптама және салыстырмалы әдістері барынша пайдаланылды. Бұл қала антропологиясын зерттеу барысында Ықылас музейінің мәдени әсерлерін толыққанды зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді.

Нәтижесі

Қазіргі қоғамдағы мәдени үрдістер адам өмірінде күрделі өзгерістердің орын алғанын көрсетуде. Бұл қоғамның жаңа құндылықтарын қалыптастырып, адамдардың күнделікті тіршілік пен бос уақыт өткізу барысында әртүрлі жаңалықтарды алып келуде. Соның ішінде қала тұрғындарының мәдени әлеуеті тікелей қаланың мәдени және әлеуметтік мүмкіндіктеріне байланысты болып табылады. Қазіргі Қазақстан жағдайында қала антропологиясының дамуы мен өзгерістері күн санап өзгеріп келеді. Оның бірі ірі мегаполистердегі мәдениеттің дамуы болса, екіншісі осы мегаполистердегі адам капиталының рөлі болмақ. Бұл тікелей урбанизациялық үрдістерге де байланысты болып табылады. Мысалы, еліміздің Алматы, Нұр-Сұлтан сияқты ірі қалаларында жүргізіліп жатқан урбанизациялық үрдістер мәдениеттің тасымалдануына да ықпал етуде. Соның ішінде ауыл халқының дәстүрлі мәдениет үлгілерін қала өміріне жеткізуі қала қауымының алдына бірқатар үндеулер тастап отыр. Бұл біріншіден дәстүрлі этномәдениеттің қолданыс аясын қамтамасыз етуге бағытталады. Яғни, дәстүрлі құндылықтардың қала өміріндегі орнын көтеру тікелей қала ішіндегі мәдени үрдістерді әйгілейді.

Мысалы, қала антропологиясында этномәдениеттің орны алғашқы орында болуы тиіс. Мысалы, Әл-Фарабидің өзі осы қалаларға

Сур. 1. Музейдің сыртқы көрінісі
Fig. 2. Exterior of the museum

қарап «Бақытты қаланың тұрғындары» сияқты философиялық трактатын жазып қалдырды. Мұнда қайырымды қала тұрғындарының жоғары мәдениетті болатындығын көрсетеді (Сүлейменов, 2019). Теориялық тұрғыдан қарайтын болсақ, жасампаз қалалардың алғашқы типтері Чарльз Лэндридің «Жасампаз қала» еңбегінде көрініс табады (Лэндри, 2006). Батыстық зерттеушінің бұл ғылыми еңбегінің мәніне сүйенсек, жасампаз қала болу үшін әр қаланың өзіндік ерекшелігі болуы керек. Яғни, өзінің ерекше бренді арқылы танылуы тиіс. Осы тұрғыда Алматының ерекше бренді ретінде қалада орналасқан музейлерді атап өтуге болады. Себебі, қазіргі кезде Алматыда 32 музей қызмет етеді. Бұл музейлердің бағыты мен жұмыс істеу басымдығы әртүрлі болғанымен олардың негізгі басты мақсаты қала мәдениетіне оң ықпал ету, қалалықтар мен қала қонақтарының бос уақытын тиімді өткізуіне жағдай жасау болып табылады.

Қазіргі кезде қала музейлері көпфункционалды қызмет атқаруда, яғни музей тек көрме ұйымдастырып, экспозиция жасау емес. Сонымен қатар, музей заттарын зерттеуде ғылыми жұмыстарды жүргізуге, қордың жұмысын жетілдіруге міндетті. Оның сыртында әртүрлі мәдени іс-шаралар өткізіп, қаланың мәдени өмірінде жетекшілікке ие болу және т.б. Мысалы, осы тұрғыда Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейін ерекше атауға болады (Сур.1).

Әлем бойынша музыкалық аспаптарға арналған музейлердің бірі саналатын Алматы қаласындағы халық музыкалық аспаптар музейі 1981 жылы ашылып, 1990 жылы музейге Ықылас Дүкенұлы есімі берілді.

Музейде қазақ халқының ұлттық музыкалық аспаптарымен қатар әлемнің 50-ге жуық елінің мәдениетімен таныстыратын 9 экспозициялық зал жұмыс істейді. Бірінші залда музыкалық аспаптардың классификациясы мен

Сур. 2. Азия халықтарының музыкалық аспаптары залы
Fig. 2. Hall of musical instruments of Asian peoples

археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған 10 ғасырдан астам тарихы бар көне жәдігерлер қойылған (Сур. 2).

Үрмелі және соқпалы-шулы аспаптар залында әскери жорықтар кезінде қолданылған дабыл, дауылпаз, шыңдауыл, дудыға аспаптары мен күнделікті тұрмыста қолданылған сақпан, шартылдауық, тұяқтас аспаптары және сыбызғы, сазсырнай, желбуаз сынды үрмелі аспаптар бар.

Мемориалдық музыкалық аспаптар залында қазақ музыка тарихында «алтын ғасыр» аталатын және еліміздің этномәдениетінің қайта жаңғыру кезеңі болып табылатын ХІХ–ХХ ғғ. өмір сүрген шоқтығы биік қазақтың әнші-жыршылары мен күйші-композиторларына тиесілі болған музыкалық аспаптар қойылған. Музейдің бұл бағалы коллекциясында Махамбет, Сейтек, Мұрын жырау, Абай, Шәкәрім, Құрманғазы, Қазанғап, Дина, Жамбыл, Ақан сері, Біржан сал, Кенен, Сүгір, Ахмет Жұбанов, Нұрғиса

Тілендиев және т.б. қолданған домбыралар мен сырнайларды тамашалауға болады.

Залдағы ең көне аспап Махамбет Өтемісұлының екі ішекті, 13 пернелі, жұмыр шанақты домбырасы. Аспап ұзақ уақыт музыкант Арыстан Баталовтың қолында болған. 1931 жылы музыкант қайтыс болған соң, домбыраны оның ағасы Қатеп Қызылордаға алып кетеді. 1933 жылы белгілі күйші-композитор Сейтек Оразалыұлы осы домбыраны іздеп Қызылордаға барады. Махамбеттің домбырасында 2 күн ойнап, аспапты өзіне сыйға сұрағанымен, ала алмайды. Қатеп қайтыс болғаннан кейін, домбыра Қатептің туысы Қажеттің қолында қалады. 1934 жылы Қажет қайтыс болып, анасы Ресейге көшкен уақытта аспапты өзімен алып кете барды. Ресейде аспап Елеу деген қарттың үйінде сақталған. 1974 жылы Елеу қайтыс болып, аспап оның ұлы Исмагулов Мұстафаның қолына өтеді. 1985 жылы аспаптың бет тақтайы реставрациядан өтіп, тарихи құндылық ретінде

Алматы қаласындағы Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейіне табысталды.

Сонымен қатар, келушілердің назарын өзіне аудартып тұратын ерекше үш ішекті домбыра Абай Құнанбайұлына тиесілі болған. Абай бірнеше саз аспабын жасатып, өзінің төл ұрпақтары мен айналасындағы әнші-күйші, ақындарға сыйға берген. Ақынның өзінің жеке домбырасы – үш ішекті, 8 пернелі, қалақша пішінді. Оны Абай мен ұлы Ақылбай қолданған. Кейін жәдігер мұра ретінде Ақылбайдың ұлы Исраилға қалды. Ұлы ақынның немересі Исраил бұл домбырамен облыстық, республикалық деңгейдегі түрлі байқауларға қатысып жүрді. 1959 жылы Исраил дүние салып, кейіннен қыздары жәдігерді Семейдегі Абай Құнанбайұлының әдеби-мемориалдық музейіне тапсырған. Ал 1981 жылы Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі қорына алынды (Жәкішева, 2020). Абай домбырасының осы түпнұсқасынан басқа 4 көшірмесі жасалған.

Мемориалдық аспаптар коллекциясына соңғы қосылған аспап – Шәкәрім Құдайбердіұлының екі ішекті (бастапқыда үш ішекті болған), 13 пернелі, қалақша пішінді домбырасы. Шәкәрім қайтыс болған соң, аспап оның ұлы Ахаттың қолында қалған. Ахат қарттан Семейдегі бір мұғалімге, кейіннен ол мұғалімнен Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің ректорының қолына өткен. Өз кезегінде оқу орнының басшысы аспапты Шәкәрім өнерінің жанашыры болып жүрген меценат Медғат Құлжановқа табыстайды. Медғат Кәрімұлы 2019 жылы жәдігерді музейге өткізді.

Музей экспозициясына қойылған музыкалық аспаптар тек қана экспонат ретінде қызмет атқармайды, олар сонымен қатар, үнемі дыбыстандырылып отырады. Мұндағы мақсат – біріншіден, музыкалық аспаптардың үнін жоғалтып алмау, себебі аспап ұзақ уақыт дыбыстандырылмай тұрса, материалдары кеуіп, ойнауға жарамсыз болып, дыбысын жоғалтады. Ал екіншіден, қалың жұртшылықты ұлы тұлғалардың немесе қазақ және әлем халықтарының музыкалық аспаптарының бай әуенімен таныстыру. Осы сияқты музей қорында жүргізілген жұмыстар бірнеше ірі іс-шараларды өткізуге мүмкіндік берді. Соның бірі 2017 жылы Ақан серінің домбырасын музей қорына қабылдау рәсімі болды. Аспапты қорға қабылдау шарасы ірі мәдени шара ретінде өткізіліп, «Ақан сері домбырасы музей сахнасында» атты

салтанатты концертке ұласты. Сондай-ақ, 2018 жылдың сәуір айында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде күй атасы Құрманғазы Сағырбайұлының 200 жылдық мерейтойына орай «Құрманғазы домбырасы музей сахнасында» атты көрме мен күй кеші өтті. Кеш барысында Құрманғазы Сағырбайұлының Астрахань облысы Алтынжар ауылында орналасқан «Құрманғазы атындағы мәдени орталық» қорында сақталған домбырасының көшірмесі және Құрманғазының төл шәкірті Ерғали Есжановтың домбырасы ресми түрде музейге қабылданды. Аталған іс-шараға мәдениет қайраткерлері мен қала қонақтары қатысты. Бұл жерде Ықылас музейінің Алматы қаласындағы өнер және мәдениет ұжымдарымен тығыз қарым-қатынасын атап өтуіміз қажет. Мысалы, 2018 жылы мамыр айында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде халықаралық байқаулардың жеңімпазы, Құрманғазы атындағы халық аспаптарында орындаушылардың III Республикалық конкурсының лауреаты Түменбаев Нұрлан Әлімұлының «Күй қазына» атты шығармашылық кеші өтті. Іс-шараға күйшінің шәкірттері Серікбол Жұмаділ мен Асанәлі Оспанғали қатысты. Сондай-ақ, сол жылы қараша айында ХМAM концерт залында Ақан сері Қорамсаұлының 175 жылдық мерейтойына арналған «Сал-серілер ізімен» атты дәстүрлі музыкалық кеш өтті.

Кешті ҚР еңбек сіңірген қайраткері Еркін Шүкіман жүргізді. Кеште ҚР еңбек сіңірген әртісі Рамазан Стамғазиев, ҚР мәдениет қайраткері Ерлан Стамғазиев, Республикалық конкурстардың лауреаттары Тілеулес Құрманғалиев пен Жасұлан Сақаев және де Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы «Халық әні» кафедрасы, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы «Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасының студенттері өнер көрсетті.

Ал, 2019 жылдың наурыз айында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Шәкәрім Құдайбердіұлының домбырасы музей сахнасында» атты дәстүрлі музыкалық концерт өтті. Кеште ҚР еңбек сіңірген қайраткерлері – Еркін Шүкіман, Ардақ Исатаева, мәдениет саласының үздіктері – Мұрат Әбуғазы, Нұржан Жанпейісов, Талғат Әбуғазы, халықаралық және республикалық байқаулардың лауреаты – Айнұр Жұмақадыр

өнер көрсетті. Кешті ҚР еңбек сіңірген қайраткері Ерлан Рысқали жүргізді (ХМММ, 2019).

Музейде өткізілген іс-шаралардың көпшілігі тек қор жұмысы емес, сонымен қатар белгілі тұлғалардың мерейтойларына да арналып жатады. Мысалы, 2019 жылдың 15 наурызында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде қобызшы Жаппас Қаламбаевтың 110 жылдығына арналған «Кертөлғау» атты күй кеші өтті. Кешке ҚР Еңбек сіңірген қайраткерлері Базархан Қосбасаров, Құндыз Қаламбаева, ҚР Мәдениет қайраткерлері Саян Ақмолда, Құрманбек Жүгінісов, халықаралық және республикалық конкурстардың лауреаты Мақпал Манасбаева қатысты.

Осы орайда Алматы қаласы Мәдениет басқармасының басшысы Н.Е. Сыдықов пен зиялы қауым өкілдерінің, өнерпаздардың қатысуымен көлемді іс-шара ұйымдастырылып, іс-шарада ҚР еңбек сіңірген қайраткерлері – Еркін Шүкіман, Ардақ Исатаева, мәдениет саласының үздіктері – Мұрат Әбуғазы, Нұржан Жанпейісов, Талғат Әбуғазы; халықаралық және республикалық байқаулардың лауреаты – Айнұр Жұмақадыр Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларын орындады, кешті ҚР еңбек сіңірген қайраткері Ерлан Рысқали жүргізді. Бұл тарихи сәт қазақ музыкалық мәдениетінің зор жетістігі болып табылады.

Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптарының қала мәдениетіндегі орны тек музей ісімен ғана емес, сондай-ақ мәдени құндылықтарды насихаттауымен де белгілі. Мысалы, 2018 жылы 15 қаңтарда ҚР Ұлттық музейінде «Қазақстанның сакралды географиясы» бағдарламасының II форумы аясында өткен көрмеге Ықылас атындағы ХМММ атынан Махамбет Өтемісұлының домбырасы қойылды.

Осы орайда Ықылас музейінің Қазақстанның басқа да ірі музейлері және мәдени орталықтарымен тығыз қарым-қатынас орнатып отырғанын ерекше атауға болады. Бұл әсіресе 2018 жылы сәуір-мамыр айларында Елбасымыздың «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру іс-шаралары тізіміне алынған және Халықаралық ЮНЕСКО ұйымының 2018-2019 жж. атаулы күндер күнтізбесіне енгізілген күй атасы Құрманғазы Сағырбайұлының 200 жылдық мерейтойы аясында ұйымдастырылған «Құрманғазы домбырасы музей сахнасында» атты уақытша көрмеге Атырау облыстық тарихи-

өлкетану музейі қорындағы Құрманғазының дара ауыз мылтығы және шәкірті Дина Нұрпейісованың белбеуі, Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы Дина Нұрпейісованың камзолы, XIX ғ. шапаны мен зергерлік бұйымдар қойылды.

Сонымен қатар, 2018 жылы Халықаралық музейлер күніне орай «Жәдігер» көрме-жәрмеңкесі ұйымдастырылды. «Шертер» музыкалық аспап жасаушы фирманың шеберлерінің қолынан шыққан аспаптардың көрме-жәрмеңкесі халық назарына ұсынылды. Мұны музей қабырғасында ұйымдастырылған көркемдік кеңестің жұмысының нәтижесі ретінде түсінуге болады. Ал, 2018 жылы Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі Астана қаласында «Ұлттық домбыра күніне» байланысты жылжымалы көрме ұйымдастырды. Көрмені Елбасы Н.Ә. Назарбаев тамашалады. Мереке құрметіне музей қорынан бірқатар музыкалық аспап түрлері мен мемориалдық аспаптар көпшілік назарына ұсынылды.

2018 жылдың 1-желтоқсанында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні мерекесіне орай Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде «Музейдегі Елбасы жолы» атты фото-көрменің ашылуы болды. Фото-көрмеде Елбасының Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейін, Мультимедиялық дәстүрлі музыка орталығын және де Нұр-Сұлтанда (Астанада) Ұлттық домбыра күніне орай музейдің ұйымдастырған көрмесін аралау сәттері қойылды (ХМММ, 2018).

2019 жыл. Ауқымы жағынан ең ірі көрме – сәуір айында ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің, ҚР Ұлттық спорт қауымдастығының ұйымдастыруымен Алматыдағы «Royal Tulip Almaty» қонақүйінде өткен Бүкіләлемдік этносport конфедерациясының «Рухани жаңғыру. Ұлттық спортты дамыту» атты II Халықаралық этносport форумы аясында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің ұйымдастырған қазақ халқының музыкалық аспаптарына арналған көрмесі қойылды. Жалпы форумға Бүкіләлемдік этносport конфедерациясының президенті Неджметтин Билал Ердоған мырза және әлемнің 30-ға жуық мемлекетінен 150-ден астам этносport делегациялары, бірқатар мемлекеттің спорт министрлігі басшылары, ұлттық спорт саласының майталмандары, халықаралық дәрежедегі жаттықтырушылар мен төрешілер,

спортшылар, сондай-ақ қоғам қайраткерлері қатысты (ХМММ, 2019).

Музей тек ағартушылық және насихат жұмыстарымен ғана емес, сонымен қатар музей коллекцияларын ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстарымен де тұрақты түрде айналысады.

Осы ретте 2017 жылы «Мемориалдық музыкалық аспаптар: ғылыми-зерттеу, жинау және насихаттау» ғылыми-тәжірибелік конференциясы өткізілген болатын. Конференцияға Ресей, Өзбекстан, Тыва, Германия елдерінен ғалым-зерттеушілер қатысып, XIX–XX ғғ. әйгілі әнші-жыршылар мен күйші-композиторлардың аспаптарына зерттеу жұмыстары жүргізілді және конференция материалдары жинағы басылып шықты (Мемориалдық музыкалық аспаптар, 2017).

2019 жылдың 25 қазан күні Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы және «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы аясында «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференцияға ҚР музейлері мен ғылыми-зерттеу орталықтарынан археолог және этнолог мамандар, ғылыми қызметкерлер қатысып, Қазақстан аумағынан табылған көне музыкалық аспаптар және Қазақстандағы музыкалық археология мәселелері жайлы баяндамалар оқыды.

Конференцияның ерекше қонағы 25 жылдың көлемінде музыкалық археологияны зерттеумен айналысып жүрген норвегиялық ғалым, Осло университетінің профессоры, тәуелсіз зерттеуші Гермунд Коллтвейт болды. Доктор Коллтвейт Скандинавия елдерінің көне музыкалық аспаптары туралы өзінің зерттеулерімен және тәжірибелерімен бөлісті. Конференция материалдары жинақ ретінде басылып шықты (Археологиялық қазба жұмыстарынан..., 2019).

Сонымен қатар, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы ретінде жарыққа шыққан «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында қазақтың қобыз, домбыра, сыбызғы, сазсырнай және басқа да дәстүрлі музыкалық аспаптарымен орындауға арналған маңызды туындылар топтамасын – «Ұлы даланың көне сарындары» жинағын басып шығару қажет екендігін айтып өткен болатын. Осыған орай музей қорында сақталған мемориалдық

музыкалық аспаптардың дыбысын қайта жаңғырту мақсатында «Жәдігер» музыкалық антологиясы жарыққа шығарылды. Музыкалық антологияда музей қорында сақталған 24 мемориалдық аспапты қазіргі таңдағы ән-күй, жыр мектептерінің ірі өкілдері дыбыстандырып, әрбір аспаптың жасалу технологиясына бүгінгі таңдағы белгілі шеберлер сипаттама берді.

Антология аудио және видео форматтарда басылып шығып, әйгілі өнерпаздардың өз аспаптарында орындалған шығармалары заманауи аудиторияға жақын, әрі түсінікті форматта жол тартты. Видеолар музейдің шеберлер залында (Сур. 3) арнайы проектор арқылы келушілер назарына ұсынылуда.

2017 жылдан бері музей қызметкерлерінің ғылыми жұмыстарында да белсенділік байқалады. Мысалы, 2017 жылдың маусым айында музей қор сақтаушысы Д.Ж. Жайлыбаев пен күйші М. Әбуғазы Қарағанды облысына музей затын жинауға арнайы экспедиция ұйымдастырды (Жайлыбаев, 2017). Ал 2018 жылы музейдің аға ғылыми қызметкері Б. Қалнияз музей саласы бойынша Түркия еліне арнайы тағылымдамадан өтті. Тағылымдама барысында Анкара қаласында орналасқан Анадолы мәдениеттері, Этнография музейі, Сурет және мүсін музейі, Түркия II Ұлы Ұлттық Мәжілісі республикалық музейлерінің жұмыстарымен кеңірек танысып, Анкараның реставрация және консервация лабораториясында тәжірибе алмасты (Қалнияз, 2018). Ал, 2019 жылы ғылыми қызметкерлер Ж. Қожахан мен Н. Ибадуллаева Түркістан қаласына іссапарға барып, Хазірет Сұлтан мемлекеттік қорық-музейінің жұмысымен танысып қайтты (Қожахан, 2019). 2020 жылдың қыркүйек және қараша айлары аралығында музейдің ғылыми қызметкері Қ. Жұбатқанова Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімінің ғалымдарымен бірлескен Ақтөбе облысында жүргізілген кешенді этнографиялық экспедиция жұмыстарына қатысты. Кешенді экспедиция жетекшісі белгілі ғалым, т.ғ.д., профессор С.Е. Әжіғали болды. Экспедиция барысында Ақтөбе облысының шалғай аудандарындағы аудандық өлкетану музейлеріндегі дәстүрлі мәдениет үлгілері зерттелді. Ауыл халқынан қазақтың дәстүрлі тұрмысы мен ғұрыптарына байланысты арнайы сауалнама алынды (Жұбатқанова, 2020). Музей қызметкерлерінің мұндай экспедиция

Сур. 3. Шеберлер залы
Fig. 3. Hall of Masters

жұмыстарына қатыса бастауы музейдегі ғылыми жұмыстың ілгері дамығанын көрсетеді.

Ықылас музейінің Алматы қаласының мәдениетіндегі алар орны жыл сайын өткізілетін қала күнінен ерекше байқалады. Осындай бір үлкен іс-шара – 2018 жылы Алматы қаласының күніне орай, Алматы қаласы мен Вильнюс (Литва), Минск (Беларусь), Будапешт (Венгрия) қалаларының арасындағы бауырластық пен ынтымақтастықты нығайту мақсатында өткен халықаралық «Әлем музыкалық аспаптары музей сахнасында» атты фестивалі. Екі күнге созылған фестивальде Беларусь, Литва, Венгрия өнерпаздарының скрабалай, канклес, скрипка, бирбине, бубен, трещотка, цымбалы секілді аспаптарда шеберлік сыныптары ұйымдастырылды. Шара «Әлем музыкалық аспаптары музей сахнасында» фестиваліне қатысушы өнерпаздардың Жібек жолы көшесі бойындағы жаяу жүргіншілер жолында «Аспан астындағы музыка» атты концертімен жалғасты.

Екінші күні фестивальдің гала-концерті өтіп, гала-концертте Литва Республикасының музыканттары Жемина Тринкунайте «Дәбесис» әнімен, Регимантас Шилинскас «Швентиме полькасы» әнімен, «AVE VITA» ансамблі «Луч надежды» шығармасымен, Венгрия елінен фестивальге қатысушы «Фоно зенекар» ансамблі «Бақташылар әуенімен», Беларусь елінің «Яррыца» халық музыка және ән ансамблі халық әндерімен, «Беларусь билері» туындысымен өнер көрсетіп, халықтың ықыласына бөленді. Онымен қоса Мәдениет ісінің үздігі Гүлфайруз Далбағайдың жетекшілігіндегі «СазАрт» сазсырнайшылар ансамблі «Үш теке» күйін, Мәдениет қайраткері, күйші Мұрат Әбуғазы Дәулеткерейдің «Саржайлау» күйін, Мәдениет қайраткері, әнші Нұржан Жанпейісов әнші Дәнеш Рақышевтің әні «Жер сұлуы – Жетісу», танымал орындаушы Нұрғұл Жақыпбектің жетекшілігіндегі «Кәусар» жетігеншілер ансамблі Н. Тілендиевтің «Аққу» күйін орындаса,

фестивальге қатысушы жоғарыда аталған Литва, Венгрия және Беларусь елдерінің өнерпаздары өнер көрсетіп, концерт-фестивальдің барлық қатысушылары орындаған қазақ халық әндерінен құралған поппурримен аяқталды. Фестивальге қатысушы мемлекеттер – Венгрия Республикасы – кечкедуда, Беларусь Республикасы – дудка, Литва Республикасы – канкляс, рожок, скудучей, литва ағаш қоңырауы, бирбине атты музыкалық аспаптарын музей қорына салтанатты түрде табыстады. Аталған шараға сол кездегі Алматы қаласының әкімінің орынбасары Арман Қырықбаев, Венгрия Республикасының Қазақстандағы Бас консулы Юдит Ланг, ЮНЕСКО клубтары Беларусь Ассоциациясының төрағасы, ЮНЕСКО Ассоциациялары, орталықтары және клубтарының Әлемдік Федерациялар Вице-Президенті, Беларусь Республикасының ЮНЕСКО істері бойынша Ұлттық комиссиясының мүшесі Дмитрий Субцельный, Литва Республикасының Қазақстандағы Бас консулы Дариус Виткаускас, ҚР Мәдениет қайраткерлері мен дәстүрлі өнер жұлдыздары қатысты (ХМАМ, 2018).

Жалпы, қазіргі кезде Ықылас музейі Индонезия, Тәжікстан, Тайланд елдерінің ҚР-дағы Төтенше және Өкілетті елшілері, Әзірбайжан елінің Мәдениет министрлігі өкілдерімен тығыз қарым-қатынас орнатып, аталмыш елдердің ұлттық музыкалық аспаптарын музей қорына қабылдаған.

Сонымен қатар, Алматы қаласындағы өзге халықтардың этномәдени орталықтары – «Ичикава» жапон үйі, «Масис» қазақстандық армян қоғамы да музейде дәстүрлі музыкалық кеш өткізіп, көрермендерді өздерінің музыкалық мәдениетімен таныстырды.

Айтып өткеніміздей, музейде 50-ге жуық халықтардың музыкалық аспаптары бар. Үстіміздегі жылға дейін музейде шетел аспаптарымен таныстыратын тек 2 экспозициялық зал болатын. Биыл қосымша 2 зал «Азия халықтарының музыкалық аспаптары залы» мен «Европа халықтарының музыкалық аспаптары залы» ашылды.

Музейге келушілерді әр экспонат жайында толық ақпаратпен қамтамасыз ету үшін, музей залдары 2 ақпараттық киосктар және бейне контенттік проекторлармен жабдықталған.

Киосктар арқылы әр экспонат жайында ақпарат берілсе, бейне контенттен сол аспаптың дыбысталуы, аспапта ойналатын музыкалық шығармалар көрсетіледі.

Музей 2018 жылы Елордада Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының «Туған жер» кіші бағдарламасын іске асыру аясында Мәдениет және Спорт министрлігі ұйымдастырған «Рухани қазына – 2018» І фестивалінде 16 аймақтан қатысқан 53 музейдің арасынан «Үздік облыстық маңызы бар мемлекеттік музей» номинациясы бойынша жеңімпаз атанып, 500 000 теңгелік сыйақыға ие болды.

Қазіргі таңда әлем бойынша орыналып жатқан пандемия кезінде де музей өзінің жұмысын еш тоқтатпай, уақыт пен жағдаяттар талабына сай «онлайн форматта» жұмысын жалғастырып отыр. Музей және музей экспонаттары жайлы онлайн-экскурсиялар мен онлайн-лекциялар, айтулы күндер мен мерекелерге орай онлайн-концерттер, онлайн-конкурстар, сонымен қатар онлайн-шеберлік сағаттары музейдің күн тәртібінен түскен емес.

Қорытынды

Ықылас халық музыкалық аспаптар музейінің мәдени және ғылыми жұмыстары қала халқының мәдениетінде ерекше орын алуда. Қазіргі оқшаулану жағдайында Ықылас музейі өз қызметін жаңа форматта жалғастырып, Алматы қаласының туристік әлеуетін кеңейтуде мол мүмкіндіктер туғызуда. Сонымен қатар, музей тарапынан ұйымдастырылған онлайн концерттер мен лекциялар қала халқының әлеуметтік желідегі бос уақытын тиімді пайдалануда жетекші болып тұр. Мысалы, үстіміздегі жылдың наурыз және қараша айлары аралығында 72 онлайн іс-шара өткізген. Бұл басқа музейлермен салыстырғанда әлеуметтік желіде жоғары белсенділікке ие екенін көрсетеді.

Жоғарыда аталған іс-шаралар мен қызметтердің барлығы тұтастай алғанда қала антропологиясына айтарлықтай мәдени ықпал етіп отыр. Бұл келешекте еліміздегі ішкі мәдениеттің жетекшісі ретінде музей қызметін айғақтайтын болады.

Әдебиеттер

- Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері. Халықаралық ғыл.-тәжіриб. конференция материалдары. (Алматы қ., 25 қазан 2019 ж.). – Алматы: Ғылым ордасы. – 188 б.
- Елисеева Е.В. 2017. Роль креативных пространств современной городской среде. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kreativnyh-prostranstv-v-sovremennoy-gorodskoy-srede>. Қаралған күні: 15.09.2020.
- Жайлыбаев Д. 2017. Д.Ж. Жайлыбаевтың Қарағанды облысында жүргізген ғылыми экспедиция есебі.
- Жайлыбаев Д.Ж. 2020. Қазақстандағы қалалық антропология: Түркістан қаласы мысалында // Азия Еуропа. – № 47. – 38–46-бб.
- Жәкішева З.С. 2020. Ұлы Абайдың айналасындағы өнерпаз тұлғалар мен музыкалық аспаптар // Мәдени Мұра. – № 1. – 72 б.
- Жұбатқанова Қ. 2020. Қ. Жұбатқанованың Ақтөбе облысында жүргізген кешенді этнографиялық экспедиция есебі.
- Қалнияз Б. 2018. Б.І. Қалнияздың Түркияда өткен тағылымдамасының ғылыми есебі.
- Қожахан Ж. 2019. Ж.Н. Қожаханның және Н. Ибадуллаеваның Түркістан қаласына барған іс-сапарының ғылыми есебі.
- Лэндри Ч. 2006. Креативный город. / пер. с англ. – М.: Классика XXI. – С. 17-48.
- Мемориалдық музыкалық аспаптар., 2017. Мемориалдық музыкалық аспаптар: ғылыми-зерттеу, жинау және насихаттау. Халықаралық ғыл.-тәжіриб. конференция материалдары. (Алматы қ., 25 қазан 2017 ж.). – Алматы: Ғылым ордасы. – 220 б.
- Сүлейменов П. 2019. Қайырымды қала: саяси-философиялық негізі неде? Сілтеме: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/55239>. Қаралған уақыты: 24.09.2020.
- ХМАМ. 2018. Халық музыкалық аспаптар музейінің есептері.
- ХМАМ. 2019. Халық музыкалық аспаптар музейінің есептері.

References

- Arheologialyq qazba jumystarynan tabylǵan kóne mýzykalyq aspaptar: jinalý jáne zerttelý máseleleri. Halyqaralyq ғыл.-tájirib. konferensia materialdary. (Almaty q., 25 qazan 2019 j.) [Ancient musical instruments found in archaeological excavations: problems of collection and study. Materials of the international scientific and practical conference]. – Almaty: Gylym ordasy. – 188 bet.
- Eliseeva E.V. 2017. Rol kreativnyh prostranstv sovremennoi gorodskoi srede [The role of creative spaces in the modern urban environment]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kreativnyh-prostranstv-v-sovremennoy-gorodskoy-srede>. Qaralǵan kúni: 15.09.2020.
- Jailybaev D. 2017. D. J. Jailybaevtyń Qaraǵandy oblysynda júrgizgen ғылымy ekspedisia esebi [Report of Zhailybayev's scientific expedition in Karaganda region].
- Jailybaev D.J. 2020. Qazaqstandaǵy qalalyq antropologia: Túrkiстан qalasy mysalynda [Urban anthropology in Kazakhstan: the case of the city of Turkestan] // Azia Eýropa. – № 47. – 38–46-bb.
- Jákisheva Z.S. 2020. Uly Abadyń analasyndaǵy ónerpaz tulǵalar men mýzykalyq aspaptar [Musical instruments and identities of performers surrounding the great Abay] // Mádeni Mura. – № 1. – 72 bet.
- Jubatqanova Q. 2020. Q. Jubatqanovanyń Aqtóbe oblysynda júrgizgen keshendi etnografialyq ekspedisia esebi [Report of the complex ethnographic expedition of Zhubatkanova in the Aktobe region].
- Qalniaz B. 2018. B.İ. Qalniazdyń Túrkiada ótken taǵylymdamasynyń ғылымy esebi [Scientific report training of Kalniaz in Turkey].
- Qojahan J. 2019. J.N. Qojahannyń jáne N. Ibadýllaevanyń Túrkiстан qalasyna barǵan is-saparynyń ғылымy esebi [Scientific report on the trip of Kozhakhan and N. Ibadullayeva to Turkestan].
- Lendri Ch. 2006. Kreativny gorod. [Creative city] / per. s angl. – M.: Klasika XXI. – S. 17-48.
- Memorialdyq mýzykalyq aspaptar: ғылымy-zertteý, jinaý jáne nasihatay [Memorial musical instruments: research, collection, and propaganda]. Halyqaralyq ғыл.-tájirib. konferensia materialdary. (Almaty q., 25 qazan 2017 j.). – Almaty: Gylym ordasy. – 220 bet.
- Súleimenov P. 2019. Qaiyrymdy qala: saiasy-filosofialyq negizi nede? [City of mercy: what is the political and philosophical basis] Silteme: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/55239>. Qaralǵan yaqyty: 24.09.2020.

НМАМ. 2018. Halyq mýzykalyq aspartar mýzeiniń esepteri [Reports of the Museum of folk musical instruments].

НМАМ. 2019. Halyq mýzykalyq aspartar mýzeiniń esepteri [Reports of the Museum of folk musical instruments].

Жайлыбаев Д.Ж.¹, Кожахан Ж.Н.²

¹ Евразийский научно-исследовательский институт,

² Музей народных музыкальных инструментов им. Ыхласа,

г. Алматы, Казахстан.

e-mail: daulet_87@bk.ru

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО МУЗЕЯ НА АНТРОПОЛОГИЮ ГОРОДА

Постоянные изменения в современной городской жизни напрямую связаны с культурными трендами. Это считается актуальной проблемой городской антропологии. В частности, высокая роль культурных мест в досуге населения города отражает культурный облик городов. В этом контексте мы можем прояснить деятельность музеев и культурные изменения с помощью городской антропологии. Сегодня такие особенности можно увидеть на примере Музея народных музыкальных инструментов им. Ыхласа в г. Алматы. Это связано с тем, что текущая деятельность Музея Ыхласа хорошо развита и занимает особое место в культурной жизни города. В частности, каждое культурное мероприятие, проводимое в Музее Ыхласа, стало для жителей и гостей города традиционным местом проведения досуга. Согласно антропологии города, это способствует формированию культурной ориентации населения. В статье рассматривается влияние Музея Ыхласа на культурную жизнь города Алматы и основы формирования культурных процессов. Автор использовал основные понятия антропологии города, музейные материалы, специальные экспедиционные материалы и отчеты.

Ключевые слова: музей, антропология города, процесс, досуг, культура, Ыхлас, искусство, наука, фонд, экспозиция.

Zhailybayev D.ZH.¹, Kozhahan Zh.N.²

¹ Eurasian Research Institute,

² Yqlas Museum of folk musical instruments,

Almaty, Kazakhstan.

e-mail: daulet_87@bk.ru

INFLUENCE OF MODERN MUSEUM ON ANTHROPOLOGY OF THE CITY

Modern processes of urban anthropology are directly related to cultural trends. This testifies to the high role of cultural places in the population of the city. In this context, it is clear that the activity of museums has a significant impact on the anthropology of the city. Today, such features can be seen on the example of the Museum of Folk Musical Instruments. Sincerely in Almaty. This is due to the fact that the current activity of the museum occupies a special place in the cultural life of the city. Besides, every cultural event in the museum has become a tradition for residents and guests of the city. Various events of the museum at the end of the year were recognized as a place of gathering of cultural and art figures of Almaty. It is possible to say that in the activity of the museum a great attention is paid to traditional Kazakh music. And the regular gathering of representatives of traditional music on the stage of the museum allows to unite different intelligentsia. Also, the museum exposition of the legacy of masters of the art of the end of the XIX - early XX centuries, covering an important period of cultural life of the country, emphasizes the interest of the people in traditional culture. This, in turn, shows the significant role of the museum in the changes in the anthropology of the city.

Keywords: museum, city, process, culture, art, science, fund, exposition.

УДК 069

Кошман Т.В.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

ПАМЯТНИК КАК СИМВОЛ ЭПОХИ

В статье представлен результат работы по изучению одного из исторических памятников, судьба которого казалось бы, давно забыта. Он был установлен первым милиционерам области, погибшим в результате неравной схватки с участниками кулацко-белогвардейского мятежа. События 1920-21 годов на территории Акмолинской области не являлись объектом специального изучения. Сведения о событиях и создании данного объекта основываются на данных, выявленных в районном архиве. Отряд алексеевской милиции совместно с продотрядовцами смог противостоять превосходящим силам противника и не допустить захвата арсенала оружия. Тела погибших, в знак уважения и памяти, захоронили в братской могиле в центре села, где и был установлен памятник. Памятник поменял внешний облик и место первичного установления и сегодня является частью Мемориала павшим защитникам Родины. Остается слабо изученным вопрос об участниках и фамилиях, высеченных на мраморном обелиске.

Ключевые слова: памятник, милиционеры, бой, кулачество, заготовка зерна, память.

Введение

На центральной площади города Акколь рядом с памятником погибшим в годы Великой отечественной войны расположена мраморная плита с именами 25 первых коммунистов села Алексеевка, расстрелянных в 1921 году (рис. 1). Данная мемориальная плита не привлекает особого внимания у жителей и гостей района и мало кто может сегодня рассказать о тех событиях далекого 1921 года на территории района. Перед нами стояла задача поиска сведений, как о событии, так и о людях, чьи имена высечены на памятнике.

Отправной точкой поиска стала дата, указанная на памятнике. Обращение к событиям тех лет, свидетельствует о том, что, в начале 1920-х, на всем советском пространстве шел завершающий этап гражданской войны, который вошел в историю как кулацко-белогвардейский

мятеж. Крупнейшее восстание в начале 1921 года, начавшееся в городе Ишим и всколыхнувшее районы Западной Сибири и Казахстана, было частью гражданского противостояния против новой власти.

Бандитские мятежи и антикоммунистические вооруженные выступления были поддержаны кулачеством, что позволило трактовать их в советской историографии как «кулацкие» выступления. Рассмотрение этих событий с современных позиций, свидетельствует, что в своей основе, это была борьба хлебопроизводителей за свое зерно. В основе стоял вопрос об изъятии излишков хлеба и отправка его в голодающую Центральную Россию, известное как продразверстка. Следовательно, нельзя однозначно говорить о том, что только зажиточная часть крестьянства активно выступала противником решения советской власти, довольно тяжелым бременем

Рис. 1. Мраморная плита с именами 25 первых коммунистов села Алексеевка, расстрелянных в 1921 году
Fig. 1. Memorial with the names of the 25 pioneer Communists of the village of Alekseyevka, who were shot in 1921

продразверстка легла на плечи и рядовых крестьян (Шишкин, 2001: 139).

С. Муканов, вспоминая тяжелые годы, в своей трилогии писал: «Все таки, с продразверсткой нам пришлось трудно. Выполнялась она гораздо ниже плана. Акмолинская область обещала товарищу Калинину собрать три миллиона пудов зерна. Между тем кулаки в селах и станицах отказывались молотить оставленный на зиму в скирдах хлеб. Обмолоченный хлеб скрывали, обнаружить его было не так легко» (Муканов, 2011: 321)

В научной литературе нет достаточно полных исследований о составе участников повстанческих отрядов в рамках гражданского противостояния, подобного рода выступления рассматривались как неизбежная борьба новой

власти и свергнутых классов (Богданов, 1961: 64). Вопрос об изъятии хлеба позволил на какое-то время кулачеству склонить на свою сторону середняков и смело расправляться с представителями органов Советской власти на местах, расхищали государственное имущество, захватывали семенное и продовольственное зерно. Нередко в своих выступлениях, они говорили о том, что Советская власть рухнула и что сохранилась она только в отдельных районах, где следует захватить власть силой.

Основная часть

Из Ишимского уезда за короткий срок восстание перекинулось и в Акмолинскую область. В Акмолинске, других населенных пунктах, в том числе и Алексеевке, было объявлено осадное положение. Комсомольцы и молодежь вступали в ряды частей особого назначения (ЧОН).

На территории Акмолинской области под руководством полковника Николаева, восставшие создали 15-ти тысячный отряд для свержения органов советской власти на местах и расправы с коммунистами и активистами сел. В планах стоял захват Акмолинска, восставшие собирали силы. К ним присоединился отряд из кулаков сел Никольское, Лебедевки, Алексеевки и других сел под командованием белогвардейского штабс-капитана, жителя села Лебедевки Карпа Кожедуба. Штаб мятежников расположился в селе Никольском. Остро стоял вопрос обеспечения оружием и боеприпасами. Стало известно, что в ноябре-декабре 1920 года у местного населения было изъято оружие, включая и охотничье, и складировано в здании школы. Была поставлена задача – захватить арсенал оружия в Алексеевке.

В редких сохранившихся свидетельствах были найдены сведения о тех событиях, чаще всего фрагментарные и противоречивые, но все же проливающие свет на события тех лет.

Большая часть области находилась в руках восставших. Алексеевка оказалась отрезанной от центральных районов, и милиция была вынуждена взять власть на местах в свои руки. В это время в Алексеевскую волость Акмолинской области прибыли за хлебом продовольственные отряды рабочих из центральных городов России. Именно им предстояло встретиться с наступающим отрядом.

В Алексеевке на том момент находился продотряд из 19 человек во главе с рабочим из Питера Жимоловским Н. Вместе с алексеевскими милиционерами в целом отряд насчитывал немногим больше сорока человек против трех тысяч. Из вооружения всего два пулемета, винтовки и немного патронов.

Алексеевцы приняли неравный бой 25 января 1921 года, защитили Алексеевку, не выдали оружие и погибли от рук восставших. Из воспоминаний Г.М. Анциферова, подполковника милиции в отставке: «Однако слишком велика была сила, осаждавшая Алексеевку. В первые часы боя погиб инспектор милиции — уфимский рабочий Мансуров... Один за другим, сраженные вражескими пулями, падали бойцы. Целый день продолжалась жестокая перестрелка, а к вечеру у нас кончились патроны. Ворвались бандиты в село, кинулись в рукопашную. Тут же, в бою был пронзен штыком командир продотряда питерский рабочий Жимоловский» (Анциферов, 1967: 30).

Пытки и допросы продолжались после захвата Алексеевки, пленных отправили в село Никольское, бросили в холодный сарай до рассвета, но расстрелять не успели. Оставшихся в живых милиционеров освободили отряды Красной конницы, пришедшие на помощь из Акмолинска и Петропавловска.

Известны имена некоторых погибших в этом бою: Долгих Е.А., начальник волостной милиции; Греков Е.Е., начальник уголовного розыска и стола справок Акмолинской уездной милиции; санитарка больницы Ворожеева А.И.; Антонов Игнатий; первые коммунисты и комсомольцы села Алексеевка Верба С., братья Кульбельдиновы; братья Хомяковы, братья Малышевы. Среди них продотрядовцы Жимоловский Николай, питерский рабочий, командир продотряда; Мансуров, уфимский рабочий, Кочалов И.И., Качалов Б.И., Хомяков В.И.

Имя комсомольского вожака Сергея Вербы носила школа № 2 города Алексеевка. Известно, что во время штурма Алексеевки, Сергей Верба был схвачен, на допросах его избивали и требовали, чтобы он назвал место, где скрываются коммунисты и место хранения оружия. После мучительных пыток его расстреляли.

25 февраля 1921 года родственники похоронили местных на кладбище, а

Рис. 2. Памятник-обелиск
Fig. 2. Monument-obelisk

милиционеров и продотрядовцев торжественно в братской могиле в центре села Алексеевка, на которой позже был установлен памятник-обелиск.

Памятник представлял собой обелиск в виде многоступенчатой башни, на вершине которой установлена пятиконечная звезда. Памятник был выполнен из кирпича и выкрашен в белый цвет (рис. 2). Присутствовала надпись «Вечная слава борцам, отдавшим жизнь за советскую власть. Товарищи Жимоловский, Новак, Ульянов, братья Хомяковы, Малышев, братья Кульбельдиновы, Сергей Верба, Роман Шкилев, Петр Титов и др.» (ГААК, 350-ф., оп. 1, д. 25, с.5-8).

Согласно архивной справке Государственного архива Аккольского района, в селе было захоронено 80 человек в одной братской могиле (ГААК, Ф. 1270. Оп. 2. Д. 57. Л. 12-14). Точного пофамильного списка погибших и захороненных найти в материалах архива не удалось. В списке на памятнике значится Говоров

Павел, но как свидетельствуют архивные данные, Говоров П., работающий в штабе ЧОН был убит кожедубовцами в Щучинске, где и похоронен. Об этом в 1966 году написал алексеевцам профессор Омского института Говоров Н., таким образом, имя указано ошибочно.

В октябре 1935 года под руководством художника Адереева А.С. памятник был реконструирован.

В 1990 году руководство района принимает решение о создании «Мемориала павшим защитникам Родины». Памятник 1921 года было решено расположить у постамент Мемориала и произвести перезахоронение останков (ГААК, 350-ф., оп.1, д. 25, с. 5-8).

Прошло время, возникла необходимость обустройства центра города. В процессе строительства мемориального комплекса и реконструкции центральной площади в 2002 году существовавший памятник не вписывался в архитектурный образ. На заседании совета ветеранов района было принято решение о его переносе. Работала комиссия, был разобран памятник и вскрыто предполагаемое место захоронения погибших в годы кулацкого мятежа. Как свидетельствуют материалы районной газеты «Знамя Родины», место захоронения было тщательно изучено, но при вскрытии были обнаружены останки только одного человека в истлевшем гробу. На вскрытии присутствовали имам мечети Р. Мухитдинов и православный священник А. Жолудев, который отслужил молебен. Останки переложены в новый гроб и перезахоронены на гражданском кладбище города Акколь (ГААР, 350-ф., оп.1, д.19, с.4).

Имена 25 погибших были увековечены на мраморной плите, которая занимает достойное место в ряду с Мемориалом павшим в годы Великой Отечественной войны. Сегодня на мраморной плите над цифрой 1921 выбиты следующие фамилии Антонов Н.Г., Белоусов П., Верба С., Ворожеева А.И., Говоров П., Греков Б.Е., Демченко Н., Жимоловский Н., Касьянов, Качалов И.И., Качалов Б.И., Кульбельдиновы, Кононов, Малышевы, Мансуров, Назаров, Новиков, Новак, Титов П., Ульянов И., Шкилев Р., Хомяков В.И., Хомяковы. Предстоит еще работа по уточнению списка и событий далекого 1921 года.

Заключение

Подводя итоги, можно сказать, что памятник продолжает играть связующую роль времени и событий. Перенос памятника на новое место и включение его в состав Мемориального комплекса на центральной площади района, лишил его прежнего значения, он самостоятельно не представлен в списке памятников историко-культурного наследия. В течение нескольких десятков лет, памятник нес в себе историческую память о событиях 20-х годов, сложного времени противостояния различных слоев не только общества в целом, но и на примере одного района. Сегодня требуется уточнение по ряду вопросов касательно событий и фамилий погибших. Есть необходимость продолжить работу на основе документов из фондов областного и центрального архива Казахстана.

Литература

Западно-Сибирский мятеж 1921 года: историография вопроса // Гражданская война на востоке России: проблемы истории. Бахрушинские чтения 2001 г. Межвузовский сборник научных трудов. Новосибирск: Новосибирский государственный университет. 2001. С. 137-175.

Богданов М. Разгром западносибирского кулацко-эсеровского мятежа 1921 г. – Тюмень. 1961. 211 с.

Муканов С. Школа жизни. Роман. Кн. 2. – Астана: Аударма, 2011. 472 с.

Васрасстреляют на закате... (Из воспоминаний Г.М. Анциферова, подполковника милиции в отставке) // Синие шинели. – Алма-Ата: Казахстан. 1967. 107 с.

Общество охраны памятников истории и культуры город Алексеевка // Государственный архив Аккольского района (ГААР) Ф.350. Оп.1. Д. 19. Л.4.

References

Zapadno-Sibirskı mátej 1921 goda: istoriografıa voprosa [The West Siberian mutiny of 1921: historiography of the issue] // Grajdanskaia voına na vostokey Rossıı: problemy istorıı. Bahrıshınskie chtenia 2001 g. Mejvıyzovskiı sbornık náychnyh trıydov. Novosıbrısk: Novosıbrıskı gosıdarstvennyı únıversıtet. 2001. S. 137–175.

Bogdanov M. Razgrom zapadnosıbrıskogo kılasko-eserovskogo máteja 1921 g. [Defeat of the West Siberian kulak-SR revolt of 1921] – Túmen. 1961. 211 s.

Mıkanov S. Shkola jıznı. Roman. Kn.2. [School of life. Novel. Book 2] – Astana: Aıdarma, 2011. 472 s.

Vas rasstreláút na zakate... (Iz vospominanı G. M. Ansıferova, podpolkovníka mıısı v otstavke) [You will be shot at sunset... (from the memoirs of G.M. Antsıferov a retired police Lieutenant Colonel)] // Sınıe shınalı. – Alma-Ata: Kazahstan. 1967. 107 s.

Obshestvo ohrany památnıkov istorıı ı kúltıry gorod Alekseevka [Society for the protection of historical and cultural monuments city of Alekseevka] // Gosıdarstvennyı arhıv Akkolskogo raıona (GAAR) F.350. Op.1. D. 19. L.4.

Кошман Т.В.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: tatyana.koshman@mail.ru

ЕСКЕРТКІШ – ДӘУІР НЫШАНЫ ІСПЕТТЕС

Мақалада тағдыры ұзақ уақыт ұмыт қалғандай болған тарихи ескерткіштердің бірін зерттеу жұмысының нәтижесі келтірілген. Оны кулак-ақ гвардиялық бүлікке қатысушылармен болған күші тең емес шайқаста қаза тапқан облыстың бірінші милиционері орнатқан. 1920-21 жылдарда Ақмола облысы аумағында болған оқиға арнайы зерттеу объектісі болған жоқ. Бұл объектінің оқиғасы мен жүзеге асуы туралы мәліметтер аудан архивінен табылған деректерге негізделеді. Ескерткіштің сыртқы келбеті мен алғашқы орнатылған жері өзгерген, бүгінде ол Отан қорғауда опат болғандарға арналған Мемориалдың бір бөлігі болып табылады. Мәрмәр ескерткішке ойылып жазылған қатысушылардың аты-жөндері, кім екені әзірге аз зерттелген мәселе.

Түйін сөздер: ескерткіш, жасақшылар, шайқас, кулактар, астық сатып алу, есте сақтау.

Koshman T.V.

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: tatyana.koshman@mail.ru

MONUMENT AS A SYMBOL OF THE EPOCH

The article presents the result of work on the study of one of the historical monuments, the fate of which seemed to be forgotten. It was installed by the first militiamen of the region who died as a result of an unequal battle with the participants of the Kulak-White Guard rebellion. The events of 1920-21 on the territory of the Akmola region were not the object of special study. The monument has changed its appearance and the place of its initial establishment. Information about the events and the creation of this object is based on the data identified in the district archive.

Keywords: monument, militiamen, battle, kulaks, grain procurement, memory.

Работа выполнена в рамках реализации научного проекта по гранту Комитета науки МОН РК: AP08857699 «Симбиоз кочевой и оседлой культуры казахов как цивилизационный код степи»

Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Көркемдеуші редактор – Оспан Ж.Қ.
Техникалық редакторлар – Смағұлова Б.С., Рахимбекова Р.К.

Басуға 15. 12. 2020 жылы қол қойылды.
Пішімі 205 x 280 мм. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №2. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.

«Шаңырақ-Медиа» жауапкершілігі
шектеулі серіктестігі баспаханасында басылды
Нұр-Сұлтан қ., «Өндірістік»
тұрғын алабы, Көкарал көш., 2/1 info@smedia.kz